POLIROM

Sorin
ANTOHI

în dialog cu

Moshe
IDEL

Ceea ce ne uneşte

istorii, biografii, idei

Colecția

DUPLEX

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

ANTOHI, SORIN

Ceea ce ne unește: istorii, biografii, idei / Sorin Antohi în dialog cu Moshe Idel. – Iași : Polirom, 2006

ISBN: (10) 973-46-0487-2
(13) 978-973-46-0487-6

I. Idel, Moshe

14(=411.16)(498) Idel,M.
296.65
929 Idel,M.

Printed in ROMANIA

Sorin
ANTOHI
în dialog cu
Moshe
IDEL

Ceea ce ne uneşte

istorii, biografii, idei

POLIROM
2006

Moshe Idel (n. 1947, la Tîrgu-Neamț) este profesor de gîndire iudaică la Universitatea Ebraică din Ierusalim și cercetător principal la Institutul Shalom Hartman. Este doctor în filozofie cu specializarea Cabala și a lucrat ca *visiting professor* și cercetător la universități și instituții din întreaga lume, printre care Yale, Harvard și Princeton din SUA și École des Hautes Études en Sciences Sociales din Paris. În 1999, Moshe Idel a primit prestigiosul „Israel Prize” pentru excelență în domeniul filozofiei iudaice. Numeroasele lucrări publicate includ titluri de referință cum sînt *Kabbalah: New Perspectives* (Yale University Press, 1988), *Hasidism: Between Ecstasy and Magic* (SUNY Press, 1995) și *Messianic Mystics* (Yale University Press, 1998). La Editura Polirom a apărut *Perfecțiuni care absorb. Cabala și interpretare* (2004).

Sorin Antohi (n. 1957) este profesor de istorie la Central European University, Budapesta, unde conduce Departamentul de Istorie și Pasts, Inc. Institute of Historical Studies, este secretar general al Comisiei Internaționale de Teoria și Istoria Istoriografiei, precum și membru în Biroul Comitetului Internațional de Științe Istorice, în cadrul aceleiași universități. La Editura Polirom a mai publicat: *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română* (ed. a II-a revăzută, 1999), *Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România* (Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi, 2001), *Mai avem un viitor? România la început de mileniu* (Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi, 2001), *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România* (Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi, 2002), *Ioan Petru Culianu. Omul și opera* (coord., 2003).

Sumar

Cuvînt înainte

Într-o săptămînă intensă din toamna lui 2003, la Budapesta, Moshe Idel, cel mai ilustru specialist în mistica iudaică și una din autoritățile mondiale în domenii ca istoria și filozofia religiei, a găsit energia de a ține primele cinci *Ioan Petru Culianu Lectures on Religion* (3, 4, 7, 8 și 9 septembrie) și de a conversa aproape fără întrerupere cu studenți, colegi și prieteni de la Central European University.

O parte din acea experiență, *Conferințele Culianu*, pe care le-am inițiat la Pasts, Inc. Institute of Historical Studies, s-a transformat deja într-o carte: *Ascensions on High in Jewish Mysticism: Pillars, Lines, Ladders* (Budapesta-New York, Central European University Press, 2005). Volumul a apărut în seria pe care am lansat-o în octombrie 2004, „Pasts Incorporated. CEU Studies in the Humanities" (al doilea coordonator este colegul meu maghiar László Kontler), se vinde foarte bine și are o primire critică entuziastă; traducerea românească este în pregătire la Editura Polirom, iar alte traduceri sînt în curs de negociere.

Cartea de față fixează o altă dimensiune a acelor zile de efervescență intelectuală de la CEU : un dialog colegial și amical, înregistrat în biroul meu în zilele de 7, 8 și 9 septembrie, cam între orele 13 și 15. Înregistrarea a fost transcrisă de Mara Ștefan, apoi revăzută și corectată de cei doi interlocutori. Cum sumarul detaliază foarte bine conținutul cărții de față, nu mai am ce adăuga în acest sens.

L-am întîlnit prima dată pe Moshe Idel la 27 ianuarie 2003, tot în biroul meu ; el preda pentru scurt timp în programul CEU de Nationalism Studies, la invitația colegului András Kovács ; în aceeași perioadă, Moshe a ținut și o memorabilă conferință publică ; substanța ei se regăsește în altă carte a prolificului autor, *Kabbalah and Eros* (Yale University Press, 2005), apărută mai înainte în limba română (*Cabala și Eros*, Hasefer, București, 2005 ; trad. de Cătălin Patrosie) ! Corespondasem încă din 1999, de cînd începusem să pregătesc lucrarea colectivă *Religion, Fiction, and History. Essays in Memory of Ioan Petru Culianu* (Nemira, București, 2001, două volume) ; Moshe a colaborat și la celălalt *Denkschrift* Culianu coordonat de mine, care se suprapune parțial cu primul : *Ioan Petru Culianu. Omul și opera* (Polirom, Iași, 2003). Desigur, eram la curent cu frecventele referințe admirative ale lui Culianu la opera lui Idel, ceea ce mă și îndemnase la lectura unora dintre lucrările celui de-al doilea, altminteri în afara cîmpului meu de cercetare, dar înăuntrul cîmpului meu de curiozitate intelectuală.

Dar întîlnirea față în față a însemnat, dintr-odată, cu totul altceva : a fost o revelație. Una dintre puținele surprize plăcute în anii din urmă ; puține, da, în ciuda faptului că, statistic vorbind, întîlnesc atîta lume.

Moshe mi-am lăsat mai întîi un mesaj, anunțîndu-mă că era în oraș și voia să mă întîlnească. L-am căutat la telefon cu primul prilej. De la cel dintâi schimb de saluturi, extrem de cordial, am început să zîmbesc. Ne-am întîlnit la ora 14, în ziua deja amintită, cînd am avut o primă discuție de cîteva ore ; ne-am revăzut pe 30 ianuarie, între 14 și 17 :30, în același birou, pentru o nouă discuție. A doua zi, pe la prînz, ne-am întîlnit pe fugă, ca să ne luăm rămas-bun. Ne-am despărțit prieteni, eu rămînînd cu șocul unei formidabile experiențe umane : Moshe zîmbea mereu, se purta ca și cum ne-am fi știut dintotdeauna, era modest, inteligent, adesea profund ; și avea un neașteptat simț al umorului negru și uneori tandru, deborda de ironie și autoironie. Inutil să spun, româna lui era formidabilă, amintirile românești pe care le depăna erau fascinante și mă făceau să retrăiesc episoade din propria-mi biografie, iar ușorul lui accent moldovenesc, identic cu al meu, nu putea decît să mi-l apropie și mai mult. Pe deasupra, trecînd natural la lecturile comune, am avut bucuria de a descoperi că ele erau vaste și începeau cu Creangă și Bacovia pentru a ajunge, trecînd prin autorii evrei de limbă română, la Eliade, Scholem, Ricœur. Multe luni după aceea, am povestit luminoasa experiență oricui voia să mă asculte. În sinea mea, a trebuit să conced din nou că faimoasa formulare cu valoare de dicton „nasc și la Moldova oameni" era justificată în anumite cazuri...

Așa cum scriam la început, două au fost proiectele concrete asupra cărora convenisem cu Moshe : să deschidă seria *Conferințelor Culianu* ; și să facem împreună o carte de *entretiens*. Tacit, convenisem de fapt să ne revedem cît mai des și să facem cît mai multe lucruri

împreună. Convenția tacită avea să se expliciteze pe parcurs, pînă azi. Nu pot decît spera să continue cît voi trăi.

În septembrie 2003, la Budapesta, pe lîngă muncă, am avut și mai mult timp pentru noi. Au fost și patru cine memorabile, cu soțiile – Moshe a revenit însoțit de Shoshana, distinsă poetă și artistă plastică –, ori cu rectorul CEU, Yehuda Elkana. Prietenia noastră avea deja un mic trecut.

Ne-am revăzut cu ocazia primei mele călătorii în Israel, pe 21-25 martie 2004, cînd am fost invitat de Moshe la o extrem de selectă și interesantă conferință, „Religions at Peace, Religions at War", în cadrul fabulos al Institutului Mishkenot Sha'ananim. Atunci am avut prilejul de a-l vedea pe Moshe în „habitatul" său, între birourile sale de la Biblioteca Națională (unde s-ar părea că are și un birou secret, fără numele lui pe ușă – trădez un secret al lui Polichinelle), Institutul Shalom Hartman de Studii Avansate, de la Universitatea Ebraică și de acasă. Între altele: biblioteca românească a lui Moshe de la Institutul Hartman, achiziționată în general pe banii săi și cărată în spinare de proprietar (Moshe nu are nici încredere, nici răbdare să-și trimită cărțile prin poștă, indiferent de unde), ar putea fi invidiată de multe universități românești.

Într-una din seri, înainte și, vai, în timpul unui concert de muzică evreiască de pretutindeni, am realizat că Moshe Idel era, ca și mine, exasperat de melopeile interminabile, cu modulații stereotipe și lipsite de temporalitatea internă a muzicii europene. Cum programul serii se chema „De la Vest la Est", Moshe a putut glumi că nici una dintre melodii nu era destul de vestică pentru noi. Discutînd pe șoptite, am stabilit că am fi petrecut mai bine dacă Moshe însuși ne-ar fi cîntat la acordeon, secondat de soția sa și de fiicele lor. Cu așa o familie muzicală și artistică, mie

nu mi-ar fi rămas decît să vînd bilete... Moshe Idel este într-adevăr unul dintre cei mai pasionați amatori de muzică din cîți cunosc. Are o colecție muzicală – pe tot felul de suporturi, de la discul de vinil la ultima versiune de MP3 – uriașă, în care par să domine muzica românească, precum și cea care se putea asculta la radio în România în perioada românească a prietenului meu (1947-1963).

Are celebrul psihiatru și scriitor Oliver Sacks o povestire foarte mișcătoare, *The Last Hippie*, în care un pacient afectat de o boală neurologică rară e dus de doctor la un concert al formației The Grateful Dead, fiindcă părea să reacționeze la muzica ei, deși altminteri nu era mișcat de nimic și se zidise într-o tăcere absolută. Pacientul a fost fericit în prima parte a concertului, în care formația a cîntat piese din repertoriul care o consacrase, oarecum fără a lăsa să se observe că Jerry Garcia, fostul lor coleg genial, mort prematur, lipsea (era un mic complot al doctorului). Dar bietul om, care în pauză s-a întreținut cu muzicienii ca și cum ar fi fost absolut sănătos, a început să se agite și a reintrat în mutism imediat ce trupa, la reluarea concertului, a atacat repertoriul său mai recent. De la lectura acestei povestiri, cu ani în urmă, am știut că fiecare dintre noi se comportă puțin ca tristul și atașantul ei erou : vrem să auzim mereu și mereu „the music of our lives”, așa cum vrem să recitim cărțile trecutului nostru, așa cum vrem să revedem locuri și persoane din alt anotimp al vieții.

Moshe duce cu sine, grație înaltei tehnologii și ajutorului fetelor sale care le înregistrează, mii și mii de piese muzicale de toate genurile, pe care le ascultă în timpul nenumăratelor sale călătorii. Printre aceste piese dragi, foarte des reascultate, se regăsesc toate șlagărele românești

din anii ’50 și pînă în ’63; muzică populară; de café-concert; muzică simfonică; romanțe, începînd cu cele interbelice (acelea pe versuri de Eminescu fiind o preferință absolută) etc. Vorbeam mai sus și de muzica difuzată la radio în România copilăriei și adolescenței lui Moshe. Și ea are un loc proeminent în fonoteca sa inepuizabilă, nici ea nu a fost uitată: savantul Moshe Idel, universal admirat, a participat la o conferință în localitatea italiană Portofino numai fiindcă își amintea de celebrul șlagăr cu același nume, uitat pînă și în orașul omonim...

Se poate conta pe memoria lui Moshe, în schimb. El e persoana cea mai apropiată de borgesianul personaj titular din povestirea *Funes, el memorioso*, care nu uita nimic, nici măcar forma norilor dintr-o zi îndepărtată, de demult. Dar memoria lui Moshe este pe cît de inepuizabilă, pe atît de judicioasă. O memorie care pare să-i fi inspirat lui Paul Ricœur conceptul memoriei împăcate, liniștite – *la mémoire apaisée.* La fel de strictă etico-moral ca orice altă memorie construită pe exigențe riguroase, memoria lui Moshe Idel este așadar mai înțeleaptă, mai calmă, chiar cînd înregistrează ori evocă evenimente tragice. Ca Holocaustul.

Am vorbit cu Moshe de melodia *Portofino* cu totul accidental, fiindcă am auzit-o împreună pe la miezul nopții de 18 spre 19 aprilie 2005, cînd prietenul nostru ne vizita, pe soția mea și pe mine, în apartamentul nostru de la Wissenschaftskolleg zu Berlin. Îl invitasem să țină o conferință și să ne putem întîlni. Între timp, pe 21-24 octombrie 2004, ne revăzusem la Budapesta, unde eu găzduiam o mare conferință de istoria și teoria istoriografiei. La Berlin, simplul fapt de a-l cunoaște pe Moshe

îmi adusese admirația colegilor israelieni, care păreau cu toții discipolii sau fanii săi, indiferent de domeniul în care lucrau, de la filologie și lingvistică la muzicologie, de la studii literare la antropologie și științe politice. Tot la Berlin ne-am perfecționat metoda (aplicată consecvent de Moshe cu prietenii săi) conversației continue, timp de mai multe ore. De atunci, cu fiecare întîlnire și cu fiecare convorbire telefonică, stabilim noi recorduri, pentru a le doborî cu proximul prilej.

Cea mai recentă întîlnire înaintea celor pe care le-am programat deja pentru 20-21 august și pentru septembrie 2006 a avut loc la Budapesta, unde l-am invitat din nou pe Moshe să conferențieze și să ne sfătuiască, în noua sa calitate de membru în consiliul consultativ al Programului de Studii Religioase pe care l-am înființat în cadrul Departamentului de Istorie de la CEU. Astfel, Moshe a ținut la 21 februarie 2006 o extraordinară – îmi măsor cuvintele ! – conferință publică intitulată „White Letters in the Bible : The Spaces between the Black Letters, from Medieval Kabbalah to Mallarmé and Derrida". A fost, poate, una din cele cinci-șase conferințe pe care cei din sală nu le vor uita niciodată. Pentru mine și soția mea, ca și pentru alții cu care am vorbit, așa a fost.

Cum Moshe Idel este astăzi pe deplin reintegrat în circuitul cultural și academic al țării sale natale, am vrut să ofer cu această mostră a convorbirilor mele cu el încă niște elemente pentru un portret al omului și savantului. Cărțile sale se traduc sistematic în românește ; el predă și conferențiază în universitățile noastre ; are discipoli din România ; mai recent, chiar exegeza românească a operei sale a început să se contureze, în primul rînd prin utila micromonografie a tînărului său

discipol clujean, Petru Moldovan (*Moshe Idel. Dinamica misticii iudaice*, Editura Provopress, Cluj-Napoca, 2005). Din aceste motive, nu am vrut să includ în cartea de față mai multă informație savantă.

Înainte de a încheia aceste pagini liminare, trebuie să precizez cîteva detalii foarte personale. Mai întîi, aș vrea să las o mărturie scrisă despre extraordinara prietenie pe care Moshe o poate dărui; o prietenie terapeutică, nu „doar" amuzantă, formativă, solidară ș.a.m.d. La telefon (ca pe 10 mai 2005, cînd îl îngrijorase faptul că nu răspunsesem cu promptitudinea mea obișnuită unui e-mail al său), prin e-mail (foarte frecvent) sau față în față (ca la București, în timpul vizitei sale din 2-3 septembrie 2005, pregătită de o trecere nocturnă pe 28 august), Moshe a reușit să mă facă de multe ori să uit de boala mea atît de chinuitoare, a reușit deci chiar acolo unde medicina și voința mea împletită cu stoicism cunoscuseră înfrîngeri temporare. Apoi, trebuie să inserez aici două citate din literatura română alese de Moshe ca posibile motouri ale părții din dialogul nostru care se referă la Tîrgu-Neamț și, prin extensie, la tîrgurile României și la cultura evreiască de limbă română – din nefericire, ambele realități, cîndva înfloritoare, vor deveni curînd... istorie, nu doar literatură. Primul citat este din poezia *Plumb de toamnă* a lui Bacovia, poetul preferat al lui Moshe: „Prin tîrgu-nvăluit de sărăcie,/ Am întîlnit un popă, un soldat.../ De-acum pe cărți voi adormi uitat/ Pierdut într-o provincie pustie". Al doilea citat este un pasaj dintr-o colecție de schițe despre tîrgurile moldovenești, *Ițic și lumea lui*, de Victor Rusu (Hasefer, București, 1999): „Aici sau peste țări și mări, unde viața ne-a purtat să ne împlinim destinul,

tîrgul e cu noi și în noi, cu ulicioare strîmte și cer înalt, căsuțe scunde și oameni traversați de neliniști". Fapt semnificativ, Moshe mi-a trimis acest citat într-un e-mail despre cartea altui om pornit din tîrguri și rămas cu nostalgia lor : Johnny Răducanu – tocmai citise *Țara lui Johnny*, în care muzicianul și compozitorul se revelează și celor care nu au avut norocul de a-l cunoaște personal ca un foarte înzestrat prozator.

După cum se vede, marele savant și profesor Moshe Idel, născut la Tîrgu-Neamț în 1947 și emigrat în Israel la 16 ani, în 1963, a păstrat în suflet amintirea baștinei. Pe plan literar, memoria lui a fost influențată, poate chiar structurată și în orice caz ajutată, de lirica lui Bacovia și în genere de marea literatură română ; printr-un fel de tandră ironie a istoriei, Moshe i-a descoperit abia după aceea, așa cum povestește și în paginile care urmează, pe scriitorii evrei de limbă română care ne-au lăsat o mișcătoare imagine a tîrgurilor noastre comune de altădată.

Așadar, putem învăța din toate acestea că merită să ne concentrăm, români și evrei, pe ceea ce ne unește : istorii, biografii, idei. Împreună și alături de alții – greci, turci, armeni, maghiari, germani, țigani etc. –, nu întotdeauna în armonie, adesea în tensiune și uneori în conflicte și tragedii, românii și evreii sînt o parte dintr-o istorie comună, au o patrie comună – deși sînt inevitabil definiți înainte de toate de experiențele proprii fiecărora, de lumile simbolice în care trăiesc separat. Chiar dacă diversitatea României s-a pierdut în bună parte, risipită de istorie, ea mai poate fi recuperată încă în spațiul comun al memoriei. Cartea aceasta, menită în primul rînd să readucă în sfera publică românească, dincolo de cercurile

savante, portretul și ideile unui compatriot – nu există *foști* compatrioți ! – de care trebuie să fim mîndri, invită și la un asemenea exercițiu de memorie.

Sorin Antohi
București, 6 august 2006

Un *ștetl* în România stalinistă

bibliotecă personală (59) ; lecții particulare de ebraică (60-61) ; refuzul iudaismului ortodox (60) ; Tîrgu-Neamț, Ierusalimul României (62) ; cum s-a sfîrșit : comunismul, nu Holocaustul (65-67) ; un ștetl *se adaptează la regimul comunist (68-70).*

Sorin Antohi: *Dragă Moshe, aș vrea să începem convorbirea noastră cu un autoportret al tău: pentru toți cei care nu te cunosc din familie, ai apărut – și în Israel, și (după 1990) în România – oarecum misterios. Poate nu este deplasat să spun asta despre un specialist al religiilor, magiei, misticii: ai țîșnit ca un* deus ex machina*, ai ieșit din neant ca un Golem, ca un șaman, ca un magician: perfect format, matur, erudit, știind totul despre tot. Cititorii tăi atît de numeroși din ambele țări, poate și din altele, ar vrea să știe probabil cîte ceva și despre autorul cărților pe care le admiră. Îți propun să revenim la începuturile tale românești. Într-un fel, să ne întoarcem în timp și în spațiu: la sfîrșitul anilor '40 și începutul anilor '50, în România, în orașul tău natal, Tîrgu-Neamț. Cum arătau copilul, apoi adolescentul Moshe Idel? Cum era viața familiei Idel? Dar viața comunității evreiești? Dar cea a orașului?*

Moshe Idel: Viața mea, ca a tuturor oamenilor, se organizează în cîteva cercuri – concentrice sau nu. Sau măcar

într-un singur cerc, mereu mai mare. Cînd eram mai mic, cercul meu era și el mai mic ; după aceea, cercul a crescut tot mai mare. Cercul imediat a fost familia. Familia mea era destul de numeroasă ; din partea mamei, erau încă cinci surori și un frate, precum și bunicii. Eu eram primul nepot născut în familie – acesta e un fapt foarte important. Locuiam în două imobile vecine, așa că eu am avut de fapt două case părintești : casa familiei directe, unde locuiam cu tata, mama și o bunică paternă, și casa de lîngă noi, unde locuiau bunicii materni și mătușile. Acesta a fost primul cerc, foarte important pînă la vîrsta de trei ani și jumătate, cînd o parte din familie a plecat în Israel, iar eu am început educația religioasă evreiască, în sistemul Heder : studiul limbii ebraice și lectura Bibliei. Din perioada asta nu mi-aduc aminte prea multe. În orice caz, cînd bunicul a plecat, în ’50-’51, îl aveam deja foarte bine în minte ; și pe el, și pe bunica, și pe mătușile care au plecat cu ei. Eram un copil foarte vivace, țineam minte totul clar, inclusiv numele. După asta, într-un fel, lumea primei copilării s-a sfîrșit : jumătate din personajele ei au plecat, jumătate au rămas. Iar eu am ieșit într-un cerc puțin mai mare, ca să studiez : dincolo de hotarul străzii, să spunem ; nu prea departe, și totuși în alt loc, cu alți oameni, inclusiv copii mici ca mine. Un grup numeros și parcă auster, chiar ca retorică : nu mă mai alintau toți, ca înainte. Eram pentru prima oară singur. La vîrsta de trei ani și cîteva luni am început să studiez, iar din momentul acela încep să-mi aduc aminte totul mult mai precis.

S.A. : *Era un grup mare ? Să facem puțină statistică.*

M.I. : 25-30 de copii.

S.A. : *Dar în ansamblu ? Cam cît reprezenta comunitatea evreiască din Tîrgu-Neamț din populația întregului oraș ?*

M.I. : 35-40%, poate, pentru că în 1940 evreii erau în Tîrgu--Neamț cam 50% din totalul populației. Emigrarea a început imediat după război. La cinci-șase ani după asta, prin 1950-1951, procentul s-a redus cam la 35-40%. Așa că, dintre cei de vîrsta mea, copiii care voiau să studieze ebraica erau între 25 și 30. Studiul ebraicii nu este ceva foarte plăcut la vîrsta de trei-patru ani... Dar funcționa acolo un principiu foarte important : cînd ai învățat lecția de azi, ești liber. Mi-aduc aminte că mă duceam acasă după o oră-o oră și jumătate, liber, cu un sentiment de necrezut : toți ceilalți copii rămîn acolo în întuneric, dar eu mi-am făcut treaba ; nimeni nu poate să-mi spună nimic – nici părinții, nici profesorii. Eu sînt liber, liber de tot ! Nu aveam mult de mers pînă acasă, cred că erau vreo sută de metri, dar pentru copiii mici era o adevărată plimbare. Sentimentul acesta de libertate totală, că nimeni în lume nu poate să-mi spună ceva, mi-a rămas foarte bine întipărit. Se repeta în fiecare zi, îl așteptam, îl trăiam intens. Cam asta mi-a rămas din acea experiență : nu atît imagini și întîmplări, cît sentimentul puternic de libertate. Cred că gîndeam că mi-am făcut partea mea, acum pot să mă joc, nimeni nu poate să spună nimic, nu sînt cu ăia codași, să mă bată rabinul peste mîini că nu înțeleg nimic ; și mai rețin un fel de penumbră care domnea acolo...

S.A. : *...din care tu ieșeai în lumină și în libertate.*

M.I. : Da. Și la joacă : ieșeam ca să mă joc. Aveam un domino, un rummy, aveam tot felul de jocuri. Și mă jucam

singur. În casa familiei mele locuia și bunica dinspre tată. Eu mă numesc în ebraică după numele bunicului meu dinspre tată. Din punctul de vedere al bunicii, nimeni nu putea să mă atingă ; în general, nici măcar să nu se vorbească frumos cu mine nu se putea. Era o protectoare absolută. Altminteri eram destul de singur : tata lucra, mama se ducea nu știu pe unde după treburi, și eu mă jucam acolo, vorbind cu bunica.

S.A. : *Deci trăiai mai mult printre adulți. Viața ta printre copii era în esență viața de învățătură, iar tu îți cîștigai dreptul de a reveni în viața adultă învățînd mai repede decît alții.*

M.I. : Așa este. Fratele meu era cu vreo doi ani mai mic decît mine, sora încă nu se născuse, iar eu eram de fapt copilul mătușilor și al bunicilor. Asta mi-a dat un sentiment extraordinar de siguranță. Faptul că mă duceam la sinagogă să studiez, dar eram liber imediat mi-a creat un sentiment mult mai puternic – dacă nu mă duceam la învățătură, nu-l cunoșteam –, un sentiment de independență : „mă duc acolo singur și studiez" ; dar și un altfel de sentiment, nu de superioritate, pentru că nu știu dacă am avut idee de asta, dar sigur am avut ideea, sentimentul de libertate. Asta mi-a rămas foarte clar : sentimentul libertății.

S.A. : *Dar trebuie să fi avut și sentimentul că ești diferit totuși față de ceilalți. Nu ?*

M.I. : Da, era ceva, gîndul că ei rămîn acolo și eu mă duc, fiindcă mi-am făcut treaba, iar ei nu.

S.A. : *Și ei trebuie să te fi privit într-un fel diferit, nu ?*

M.I. : Nu-mi mai aduc aminte cum se uitau ei la mine...

S.A. : *Dar mai tîrziu, cînd vă organizați jocurile ?*

M.I. : Mai tîrziu, eu eram într-adevăr mult mai promițător, de pe la cinci-șase ani. Dar la trei-patru ani nici nu mă uitam la ei, eram toți mici. Cînd ești așa de mic, stai acolo și te uiți la buchiile alea, nu observi cum privesc alții la tine. Acesta a fost cercul al doilea, cercul străin, ca să spun așa. Erau acolo și copii care nu se numărau printre prietenii mei, nu știam de pe ce stradă vin, nu le știam numele, n-am stat cu ei decît în orele de studiu. Cum plecam totdeauna mai repede, nu i-am cunoscut cu adevărat, ca apoi să mă asociez cu ei.

S.A. : *Era deci o formare fără socializare.*

M.I. : Așa este. Problema era să studiez limba, nu erau jocuri între noi, totul era concentrat asupra studiului. Cînd m-am dus la școala primară, la șase ani, cercul a devenit deodată mult mai mare, nu de numai cincizeci de metri în jurul casei. Era, cred, de jumătate de kilometru. Eu am început școala primară puțin mai devreme, am vrut foarte mult. M-am născut în ianuarie, deci oarecum între vîrstele școlare oficiale, socotite în septembrie. Dar unchiul era mare președinte în tîrg, era președintele cooperativei. Și l-am bătut la cap să mă ia la școală. De fapt, el m-a luat la școală, nu știu dacă altfel m-ar fi primit. Ei, și ajung la școală și nu știu românește. A fost un șoc !

S.A. : *Vorbeați idiș în casă.*

M.I. : Idiș. Acesta era cercul ; toți vecinii, din toate părțile, erau evrei, iar între noi vorbeam idiș. Știam că există și

creștini, bineînțeles, dar parcă într-un teritoriu ceva mai îndepărtat.

S.A.: *Și nu aveai raporturi cu ei.*

M.I.: Vedeam români, de fapt: o mulțime de țărani.

S.A.: *Furnizorii, clienții...*

M.I.: Da. Bunicul era croitor. Țin minte foarte bine: țăranii veneau la el duminică și luni, ca să le facă un fel de costume; mă rog, nu chiar costume, ci haine din postav, ceva foarte rudimentar.

S.A.: *Sumane.*

M.I.: Da, sumane! Și deci țăranii veneau în atelierul bunicului. Pînă ce a plecat el, nu a fost o problemă să ne vedem de afaceri, atelierul era autorizat și deschis mereu. Și mereu plin de țărani uriași. Iar noi eram foarte mici, imaginea asta îmi stăruie în memorie.

S.A.: *E o problemă de raportare: ei erau uriași fiindcă voi erați mici...*

M.I.: Sigur că da. Țăranii nu vorbeau cu mine, nici eu nu vorbeam cu ei. Deci nu pot spune că nu am văzut români pînă ce am mers la școală, ar fi o exagerare. Țin minte și fraze din acele întîlniri. Bunica venea și-i spunea bunicului: „Termină de-acum"; apoi ceva cu țăranii și cum se făcea prețul – în fine, ceva foarte trunchiat. Înțelegeam cîte ceva din conversația românească, dar nu puteam vorbi. Mama îmi citea în românește chiar înainte de școală; tot felul de poezii și basme, *Cerbul cu stea în frunte* și altele, dar româna nu era pentru mine o limbă activă.

Așa că, atunci cînd am ajuns la școală, a fost o surpriză foarte mare pentru mine să descopăr că sînt într-un fel handicapat. Nu că nu voiam să vorbesc românește, nu că nu știam nimic, dar nu era așa de simplu. În orice caz, am intrat în acel mediu vorbitor de română și problema s-a rezolvat. Nu știu dacă într-o săptămînă sau într-o lună, dar n-am rămas cu șocul inițial, integrarea mea lingvistică s-a petrecut rapid și întru cîtva natural. Am învățat la școala lui Ion Creangă : exact acolo unde a studiat el, am studiat și eu ! Și noi, copiii care mergeam literalmente pe urmele lui, auzeam o mulțime de lucruri despre Creangă, era și vîrsta potrivită. Și toți știam că la Humulești, foarte aproape, era casa lui Creangă. Treaba asta cu Ion Creangă plutea în aer.

S.A. : *Era foarte prezentă în toată Moldova, chiar în toată țara.*

M.I. : Da, însă eu știam că el a studiat chiar acolo, deși nu știam exact cînd. Acesta era deci cercul următor. Nici nu știu dacă era așa de mic, pînă la urmă, deși – cum spuneam mai înainte – nu ajungea așa de departe de casă, ci doar la jumătate de kilometru. Țin minte copiii din clase întregi, zeci și zeci de nume, deci erau în total sute de elevi. Nu-mi aduc aminte însă de nimic special, n-am avut probleme – nici cu colegii, nici cu profesorii.

S.A. : *Probleme legate de faptul că tu erai evreu și ei români ?*

M.I. : Da. Nu țin minte nici o problemă din toți anii școlii primare, de la șase la zece ani, nimic. Și nu că nu țin eu minte, dar chiar nu erau probleme. Acea perioadă a trecut

foarte normal, natural, „fără istorie"; de aceea, probabil, nu-mi aduc aminte mai nimic. Ne băteam și noi, desigur, ne certam, făceam obrăznicii, am mai căzut, adică făceam tot ce fac copiii. Dar ceva deosebit tot era: vedeam tot timpul plopii lui Eminescu! Îi vedeam din clasă, pentru că vizavi de școala mea primară era școala secundară, iar lîngă ea se afla casa Veronicăi Micle, cu faimoșii plopi. Amintirea asta persistă prin urmare de cînd eram vizavi, în școala primară; după aceea eram vecini cu acel loc istorico-petic, deci – desigur – nu-l mai puteam vedea. Școala evreiască Heder se închisese între timp; nu mai puteam să învățăm acolo, nici nu mai era cine să predea, se terminase totul.

S.A.: *Se terminaseră mai întîi profesorii.*

M.I.: Da. Profesorii au murit, au plecat... Eu voiam să mă mai duc, dar...

S.A.: *...dar instituția s-a stins cumva de la sine.*

M.I.: Cam așa ceva. Oricum, pentru mine era o fază depășită de la vîrsta de șase ani; cînd m-am dus la școala de stat, școala Heder nu mai exista. Drept este că tatăl meu repeta mereu aceeași formulă: „N-o să știi ebraica". El nu era foarte educat; știa puțin ebraica, învățase în același loc, în aceleași clase; iar închiderea școlii Heder i-a dat sentimentul că s-a petrecut ceva teribil: n-o să știu niciodată ebraica.

S.A.: *Dar nu putea părea ceva ireparabil: voi știați încă de pe atunci că veți emigra. După plecarea unei jumătăți de familie, erați probabil hotărîți să plecați cu toții.*

M.I. : Asta era o hotărîre care n-a fost niciodată hotărîtă, ca să spun așa. Nu eram sioniști. Erau în oraș și unii sioniști, adică susținători conștienți ai acestei ideologii ; în alte părți ale României erau mult mai mulți decît la noi. Nu-mi aduc aminte precis, dar îmi închipui că, în momentul în care bunicii au plecat, știam cumva că o să plecăm toți. Nu pot să reconstruiesc în detaliu momentul ; dar, cam de pe atunci, un lucru devenise limpede : așteptam plecarea în fiecare clipă. Nimeni nu știa că o să așteptăm 13 ani, nimeni nu-și închipuia așa ceva. Părinții vorbeau că plecăm într-o jumătate de an, apoi în trei ani, apoi... Cine și-ar fi imaginat că aveau să treacă așa 13 ani ? Și nici nu știam clar de ce plecăm. Era un fel de migrare în masă, nu numai a noastră, părea deodată natural să vrem să mergem în Israel. Dacă mă întreba cineva pe mine, în orice caz, nu puteam vorbi de asta în termeni ideologici. Pînă la 10, 11, 13 ani, mă gîndeam numai la întregirea familiei, desigur.

S.A. : *Să mergi la bunicii și mătușile care te crescuseră...*

M.I. : Da. Abia după asta, numai prin '56, a venit ideologia, chiar politica, în legătură cu războiul de la Canalul Suez. Mi-aduc aminte că am văzut la jurnal, în deschiderea filmului care rula la cinematograf, soldați evrei ; erau foarte, foarte criticați. A fost prima oară cînd am privit imagini în mișcare din lumea aceea, pînă atunci văzusem doar fotografii. Fotografiile nu-mi spuneau nimic : nici nu cunoșteam toate fețele, nici nu erau elemente care să-mi poată da o idee despre realitatea acelei societăți. Asta s-a măritat, ăsta s-a născut – lucruri, de fapt, foarte abstracte. Așadar, n-am avut, pînă în '56, nici o

idee despre ceea ce era Israelul. Era, în mintea mea de copil, un loc de departe unde trăiește o parte tot mai mare a familiei și cresc portocali. Cam asta știam. Ce fac neamurile mele acolo ? Cum o duc ? Mister ! Mai tîrziu am înțeles că era destul de greu. Nici ei nu scriau prea multe, dar știam într-un fel că Israelul nu e un loc ușor, unde să mergem și să începem o viață nouă. Hotărîrea de a pleca nu era deci legată de dorința de a ne ameliora situația materială.

S.A. : *Știați, simțeați că nu vă va fi mai bine ca în România.*

M.I. : Da. Noi n-am avut probleme economice. Trăiam într-un tîrg, adică la jumătatea distanței dintre sat și orașul mai mare. Am trăit satisfăcător, chiar bine : nu în condiții excelente, dar fără probleme – nici alimentare, nici de alt fel. Așa că situația noastră concretă n-a fost în cauză deloc atunci cînd am „hotărît" să plecăm. Plecarea a fost mai curînd un fel de tentație. Părinții, desigur, știau mai multe ; perspectiva lor era mai cuprinzătoare. A mea, presupun, era foarte simplă – aceea de a-mi revedea familia. Cînd au început să plece și colegi de-ai mei, prin '56-'57, totul a devenit mult mai concret, deoarece colegii înșiși erau mult mai concreți, făceau deja parte din viața mea. Și lăsau în urmă un gol, o absență. Israelul a devenit astfel mult mai atractiv, pentru că el începea să însemne și cîțiva prieteni foarte buni. Așadar, un gol creștea aici, o nouă atracție, foarte personală, apărea acolo ; nu mă mai gîndeam numai în termeni de „hai la familie". Cu familia era simplu : au plecat ; nu știu exact de ce ei sînt acolo și noi aici ; oricum, o să plecăm odată și noi, și o să vedem cum stau lucrurile. Dar faptul că și colegii mei plecau era o

problemă personală, pe cînd celălalt val de plecări era o problemă familială. Din cauza asta, pe la 10-12 ani, cum spuneam, plecarea în Israel a devenit o veritabilă alternativă existențială. Dar care nu depindea de noi! Totul a devenit deci mult mai urgent, dar și mai exasperant, fiindcă nu puteam face nimic ca să grăbim plecarea. Nici părinții, nici altcineva. Din acest motiv, s-a creat un fel de distanță între mine și ceilalți – eram acum la școala secundară, încă nu eram la liceu. A intervenit în același timp, sau am resimțit eu, ceea ce e același lucru, un nou fel de alienare. Nu în legătură cu plecarea, cu plecările, ci cu faptul că eu citeam tot mai mult. Balzac, de exemplu. Citeam la 11 ani tot ce găseam de Balzac! Citeam acolo de Paris, de Champs-Élysées și de altele asemenea. Devoram colecții întregi, nu unul-două volume. În consecință, tîrgul devenise prea mic, în vreme ce lumea din jur creștea mereu. Și senzația asta era constantă, ba chiar tot mai acută, fiindcă venea din cărți, în special din Balzac, mai mult decît din toți ceilalți. Pentru că el a dat, cum am spune azi cu formula lui Clifford Geertz, un fel de *thick description* a lumii sale.

S.A.: *Da, Balzac – care e și pentru mine, ca pentru atîția alții, una dintre lecturile decisive – ne-a lăsat o sociografie romanescă a secolului al XIX-lea francez. Grație lui, putem vedea lumea aceea* așa cum a fost. *Nici un tratat de istorie ori sociologie nu poate face asta. Păcat că istoriografia modernă a debutat mai devreme de momentul Balzac, iar marele Ranke l-a avut ca inspirație pe Sir Walter Scott... „A spune ceea ce doar romanul poate spune", de la* Don Quijote *încoace, e o formidabilă șansă cognitivă, analitică, discursivă. Și Eliade era fascinat de Balzac, îl recitea mereu...*

M.I. : Așa este. Așa citeam și eu la vîrsta aceea : țineam minte toate faptele, toate personajele, pînă în cel mai mic amănunt – veneau spre mine din text ca și cum ar fi fost reale... Asta mi-a creat în minte un univers nou, o viziune care nu avea nimic de-a face cu Israelul și cu plecarea mereu amînată, asta era...

S.A. : *...asta era Lumea ! Lumea, parcă infinită, chemătoare, promițătoare, fascinantă, care te face să visezi. Vreo zece ani mai tîrziu – diferența noastră de vîrstă –, tot lecturile m-au făcut și pe mine să descopăr lumea largă, spre care am tînjit zeci de ani fără să pot ajunge la ea altfel decît prin cărți și reverie... Cînd am început să călătoresc, lumea reală a avut de luptat din greu cu aceea din imaginația mea pentru a mă convinge că merita „deranjul". Pînă azi, am momente în care lumea reală mi se pare mai săracă, mai ștearsă, chiar mai puțin consistentă ontologic – de parcă ar avea perpetuu nevoie de un fel de „efect de real".*

M.I. : Da, așa am descoperit lumea largă, prin cărți și imaginație. O lume diferită de aceea în care trăiam, oarecum fictivă. Cu Israelul era altceva, el nu intra la început în nici una din cele două lumi. Deci au început să acționeze în mine două forțe, total diferite, dar aflate oarecum în echilibru : pe de o parte, sentimentul că lumea tîrgului se micșorează ; pe de altă parte, sentimentul că există o imensă lume exterioară, care crește mereu. Pînă cînd, nu știu exact cînd a fost asta, între 12 și 14 ani, echilibrul s-a rupt : am ieșit undeva într-o seară, nu departe de casă. Era întuneric. Nu-mi era frică, pentru că, așa cum spuneam, nu eram decît la vreo cinci minute de casă, într-un

loc foarte cunoscut. Dar am avut o experiență oarecum gnostică ; m-am gîndit deodată : „O să mor aici, în locul ăsta !”. Nu pentru că mi s-ar fi întîmplat ceva sau pentru că m-aș mai fi gîndit și înainte la moarte. Nu, nimic din toate astea. Dar am avut brusc sentimentul accentuat că trăiesc într-o închisoare. Sentimentul acesta nou nu avea nimic de-a face cu vreo ideologie, cu comuniștii, cu vreo spaimă concretă, cu nimic. Era ceva ca o angoasă existențială. Da, nu cred că aveam mai mult de 14 ani cînd mi-a devenit astfel mult mai clar decît înainte că mă aflu într-un loc unde nu vreau să fiu.

S.A. : *Ai avut un fel de revelație ! Povestea ta seamănă cu episodul din viața lui Martin Luther analizat atît de memorabil de Erik Erikson : momentul în care Luther strigă „Circumvallatus sum !”, urmat de căutarea unei ieșiri pe verticală, spre un Dumnezeu aproape privat,* extra ecclesiam. *Dar de ce ai avut tu o atare trăire ? Te simțeai amenințat de ceva ? Începeai să înțelegi ceva înfricoșător, camuflat pînă atunci de copilăria ta idilică într-un tîrg devenit nu doar prea mic, dar și* altfel *?*

M.I. : Nu știu de ce am avut acea experiență. Oricum, cred că pînă atunci nu avusesem nici o experiență negativă serioasă. În orice caz, nici vorbă de vreo întîlnire cu antisemitismul ! Știam că, din cauză că sîntem evrei, trebuie să plecăm, deși nu neapărat fiindcă trebuia să fugim de ceva. Asta era un fel de constantă. Situația noastră era diferită de a altora din tîrg, a trebuit să înțeleg. Dar niciodată n-am pus-o la inimă, totul părea cumva natural. Deci niciodată nu m-a revoltat gîndul că trebuie să plecăm, nu am simțit că ni se face o mare injustiție. Și erau foarte

puține momente cînd asemenea chestii deveneau clare, cînd pierdeam sau sufeream fiindcă eram evreu. Ca, de exemplu, la Bacău, la unul din concursurile acelea școlare, cînd o profesoară mi-a spus direct : „Dacă nu erai pe listă, luai premiu".

S.A. : *Cu alte cuvinte : dacă nu erai pe lista de plecări în Israel, ai fi mers mai departe de etapa regională – trăiam pe atunci amîndoi în regiunea Bacău – adică la etapa națională.*

M.I. : Da. Dar mi-aduc aminte și că această șansă interzisă n-a însemnat aproape nimic pentru mine.

S.A. : *Atunci erai la „olimpiada" de limba română. Mergeai la mai multe ?*

M.I. : Da, la română, matematică, la alte cîteva. Incidentul povestit survenise la cea de română, cred. Mi-aduc aminte, cum spuneam, că povestea nu m-a afectat prea mult : n-am plîns, nu m-am revoltat. Dar m-am simțit într-un fel jignit. În fine, nu a fost totuși ceva adînc.

S.A. : *Cum așa ? Ți se părea că e o injustiție... normală ?*

M.I. : Nu normală, ci una care face parte din viață.

S.A. : *Adică ai descoperit o regulă a jocului : „Dacă stau aici, iau premiu ; dacă nu stau, nu iau".*

M.I. : Cam așa ceva. Țin minte că, în momentul cînd mi s-a spus ce mi s-a spus, nu m-am întors acasă cu vreo indignare, că uite ce se întîmplă, și oare de ce se întîmplă așa ceva etc. Nu mi se părea normal, dar nici un rău colosal. Dar episodul a început să creeze un fel de distanță

între viața mea de cînd eram mic și nu știam de nimic altceva – aceea era viața! –, pe de o parte, și viața mea de adolescent. Ideea că nu sînt român era pînă atunci ceva foarte vag: știam că sîntem evrei, vedeam țăranii români în fiecare duminică și luni venind la piață să vîndă tot felul de produse, la atelierul bunicului – cum am povestit deja – și la crîșmă, aproape de noi. Dar numărul de evrei, insist, era foarte mare în Tîrgu-Neamț, așa că mulți ani n-am avut sentimentul de minoritate. Ideea că noi eram într-o mică minoritate ar fi fost ceva foarte bizar, fiindcă nu vorbim de o stradă sau de două străzi, ci de mai bine de o treime din populația unui oraș... Pentru cineva care vedea imaginea la o scară mai mare, era cu siguranță altceva, dar pentru mine, la scara mea redusă, totul se desfășura într-un fel foarte concret: vorbeam idiș pe stradă foarte natural, nu-mi era frică să o fac, nu-mi aduc aminte să fi fost nevoit să trec subit la română sau să tac...

S.A.: *Adică să ascunzi faptul că vorbești idiș.*

M.I.: Da, nu-mi aduc deloc aminte asemenea momente. Am continuat toată viața să vorbesc idiș cu mama și românește cu tata, nu știu de ce. Mama nu vorbea însă idiș și cu fratele meu mai mic; nici asta nu pot explica.

S.A.: *Deci idiș a fost literalmente limba ta maternă... Cu tine se vorbea frecvent și românește, chiar din familia restrînsă.*

M.I.: Așa este, nu numai tata îmi vorbea românește. Și cu mama am mai vorbit uneori românește pînă la un moment dat; cu bunica dinspre tată am vorbit idiș tot

timpul. Da, asta este limba mea maternă. Și o vorbeam în familie și cu vecinii, prietenii. Numai cînd m-am dus la școală am început să vorbesc idiș și cu alții, noii mei colegi evrei, după ore.

Să ne întoarcem la cercurile vieții mele.

S.A.: *Să ne întoarcem, pentru a merge înainte. Cînd ai ieșit prima oară din tîrgul tău?*

M.I.: Am părăsit Tîrgu-Neamț pe la 9-10 ani: am fost de două ori în tabără la Covasna. Deci am călătorit de două ori de la Tîrgu-Neamț pînă la Covasna. Unchiul meu mi-a aranjat un loc în tabăra de vară de acolo, cîte două săptămîni, cred, de fiecare dată. Singur!

S.A.: *O aventură.*

M.I.: Așa mi se părea și mie. Da, astea au fost primele mele experiențe de călător, pe la 9 sau 10 ani. Nici mai mult, nici mai puțin, tocmai vîrsta potrivită pentru asemenea experiențe. Așa că nu mi-a fost frică. Nici măcar cînd am plecat cu trenul.

S.A.: *Trenul care te ducea în necunoscut, în lumea mare! Mă rog, păstrînd proporțiile...*

M.I.: Să știi că nu mi-aduc aminte nimic mai mult. Sigur că a fost oarecare agitație în casă, dar se discuta dacă să plec sau nu, ce o să mă fac singur pe-acolo. Și nici nu mi-au spus nimic ce să fac, ce să nu fac, treburi din astea. În privința împrejurimilor imediate ale tîrgului, mă simțeam mereu foarte sigur pe mine. Mă duceam pe jos nu la Humulești, asta era nimica toată, ci la Oglinzi, la vreo 10 kilometri. Plecam cu fratele meu și cu alți doi prieteni,

și nici un moment nu se gîndea cineva că ni s-ar putea întîmpla ceva. Cred că, pe la vîrsta de 12 ani, ne-am dus o dată la Oglinzi și am ajuns prea devreme. Ne-am sfătuit : ce să facem, acum că am ajuns așa de repede ? Ne-am decis să ne ducem mai departe, pînă la Piatra-Neamț ; dacă de la Tîrgu-Neamț la Piatra-Neamț sînt 40 de kilometri, am socotit noi, ne mai rămîneau încă 30 de kilometri. Și am continuat să mergem ! Din cei patru băieți, eu și încă unul aveam 12 ani, iar fratele meu avea 9-10 ani ; umblam așa, fără bani, fără mîncare, fără nimic. Am decis așadar să mergem la un meci de care auzisem, la Piatra. Cît e ziua de lungă, mergem și iar mergem, ni se face sete și foame... Pe lîngă faptul că n-aveam bani, nici nu era vreun loc de unde să poți cumpăra ceva, era doar șoseaua. Și tot așa, mergem și iar mergem, pînă ajungem la locul numit Balaurul. Ne era frică. Numai numele te înfricoșa : Balaurul ! Țin minte că mi se părea totul ca o epopee : eram încă destul de mici, și pe fratele meu începuse să-l doară un picior... Dar nimănui nu-i era frică, decît poate atunci cînd am auzit că sîntem la Balaurul. Oricum, chiar dacă ne-a fost și puțin frică, noi voiam să ne ducem la meci. Ce meci ? Cînd am ajuns noi în Piatra era de-acum seară, meciul se terminase de mult. Și cum ne-am întors acasă ? A venit în Tîrgu-Neamț un autobuz de la Piatra-Neamț, unii ne văzuseră pe-acolo, seara, departe de casă ; fel și fel de oameni care fuseseră la piață le-au spus părinților că ne-au văzut mergînd la Piatra. N-am crezut nici o clipă că făcusem vreo ispravă. La Piatra ne-am dus la niște rude, care ne-au dat bani de întoarcere. Dar, nu știu cum s-a făcut, nu erau bani de-ajuns. Și atunci am spus că eu mă dau jos cu cîțiva

kilometri înainte de destinație. Ceilalți trei au ajuns pînă la capătul cursei și au povestit că eu vin pe jos. Țin minte că parcă tot orașul îmi ieșea înainte. Am mers deci pe jos vreo cinci-șase kilometri, și pe șosea veneau în întîmpinarea mea toți prietenii ; nu era fanfară, dar era așa, ceva special, ca o primire triumfală... Povestesc asta și ca să vezi că nimeni nu s-a gîndit vreodată că patru băiețandri evrei umblînd razna pe șosea ar putea avea vreun necaz...

Aveam și prieteni creștini la vîrsta asta, desigur. Cum spuneam, problema antisemitismului aproape că nu exista în tîrgul nostru. Din punctul de vedere al comuniștilor, sigur, exista o cenzură, chestiunea antisemitismului era oricum tabu. Iar incidentul de la Bacău, cu olimpiada, cred că a fost un simplu accident. Unii dintre prietenii mei erau chiar filosemiți, deși veneau din familii foarte creștin ortodoxe ; mă duceam la ei acasă, vorbeam și cu bunicile lor. Mi-aduc aminte că la plecarea în Israel m-am dus să-mi iau rămas-bun de la bunica celui mai bun prieten creștin al meu, care mi-a spus : „Să-mi trimiți apă sfințită”. În imediata mea apropiere, în cercurile pe care le-am cunoscut bine, nu am avut niciodată impresia de antisemitism. Am învățat cu fata preotului, de exemplu. Era, dacă-mi aduc bine aminte, un fel de reticență din partea preotului, de exemplu, e foarte posibil, dar era ceva extraordinar de natural. Nu mi-a fost frică niciodată să mă duc la biserică, ca să dau alt exemplu. Erau două biserici, una mai departe de școală, alta mai aproape. În cea de aproape am fost de vreo două ori, fiindcă era o atracție : slujba ortodoxă era dramatică, era ceva foarte diferit de serviciul divin de la sinagogă. Nu mi-a fost frică să intru, să stau acolo, să mă uit, să ascult ; nu m-am temut că apare cineva să-mi zică „Ieși afară !”. Asta cred

că a fost tot pe la 12-13 ani. Desigur, știam că religia creștină e altceva, dar altceva pur și simplu, nu într-un fel amenințător. Cam astea erau cercurile vieții mele din Tîrgu-Neamț ; nu am avut cercuri mai mari pe atunci.

S.A. : *La vîrsta aceea, în acele locuri, nu puteau fi alte cercuri...*

M.I. : Așa este. Dar pe la 14-15 ani, am început să plec des cu unchiul meu, pe la Bacău, pe la Piatra, pe unde avea el afaceri. Eu voiam mult să plec, plecarea era mereu o aventură. Unchiul mă lăsa liber, își vedea de treburi, iar eu mă preumblam pînă ce termina el și veneam împreună înapoi. N-am avut prilejul să ajung în alte părți, să văd de pildă Iașii. Bacăul și Piatra erau pentru mine orașele cele mai mari cunoscute.

S.A. : *Cînd am vorbit în ianuarie 2003 despre Bacovia, pe care tu îl cunoști pînă în cele mai mici amănunte și îl iubești în mod absolut, imaginea pe care mi-ai dat-o despre Bacău era cea a unei metropole. Nu am fost uimit la început, fiindcă prima mea amintire de copil despre Bacău era asemănătoare cu a ta, poate din cauză că nici eu nu văzusem orașe mai mari. Nu cunoșteam conceptul de oraș tentacular, dar parcă nu puteam stăpîni Bacăul, deși o mare parte a familiei mele locuia acolo – mi s-a părut fabulos de mare. Tu mi-ai semnalat un aspect care ar putea interesa critica și istoria literară : după tine, Bacovia nu putea să scrie așa de veridic și expresiv despre claustrare decît într-un tîrg mărunt, nu putea să scrie așa ceva la Bacău, acest oraș gigantic...*

M.I. : Da, da. Am citit o mulțime în sensul ăsta : nu numai de Bacovia, ci și despre Bacovia. Și nu înțeleg, nu pot să

accept că el a scris toate astea în Bacău. Desigur, sînt momente cînd e clar că tîrgul de care scrie el e puțin mai mare, pentru că sînt acolo tot felul de descrieri de garnizoane și altele asemenea, tot felul de lucruri din care poți să vezi că nu e vorba de un tîrg mic, mic.

S.A. : *Da. Există o lume muncitorească, chiar lumpen-proletară, deci în tîrgul bacovian trebuie să fie și puțină industrie, ceva. Ni se va reproșa că nu înțelegem simbolismul lui Bacovia și că-l citim literal. Dar ținem amîndoi la pluralitatea interpretărilor și codurilor...*

M.I. : Așa este. Să-l citim deci și pe Bacovia în mai multe chei. Sînt locuri în care el descrie partea militară și partea burgheză a orașului său fără nume ; mi se pare limpede că aceste două laturi se regăseau în Bacăul real. Pentru el, sîntem de acord, tîrgul „arhetipal” a fost ceva foarte fluid. Dar sînt și locuri unde nu poate să fie vorba de Bacău. Astfel, el are o poezie care se cheamă *Plouă*, în care descrie tîrgul mizerabil, cu glod și coceni, în care plouă peste crîșma murdară. Acela nu e Bacăul, deși era și el plin de dughene... Imaginile acestea se repetă, și nu o dată sau de două ori. E alt loc decît Bacăul. În sfîrșit, nici nu pot să spun că eu cunosc Bacăul așa de bine...

S.A. : *...iar Bacăul lui Bacovia e mai vechi decît al tău, decît al nostru. Deci avem de-a face ori cu o trecere prin vreo periferie sordidă a Bacăului, ori – cine știe ? – cu o vizită la Tîrgu-Neamț sau chiar la... Gloduri, nu foarte departe de Bacău, încă un tîrg evreiesc pe vremea lui Bacovia. Asta ca să introduc și eu o notă de patriotism local în disputa privind topologia realităților transfigurate de*

Bacovia – bunicul meu patern a fost o vreme primar la Gloduri.

M.I. : Mai știi ? În tot cazul, eu nu pot crede că Bacovia a vorbit numai despre Bacău, un oraș mult mai burghez și mai mare decît tîrgul din poeme. O claustrofobie așa de mare nu poate să apară la Bacău.

S.A. : *Dar poate apărea foarte bine la Tîrgu-Neamț, ca în povestea revelației tale nocturne...*

M.I. : Da ! De asta eu, într-un fel, mi-am reformulat imaginea despre Tîrgu-Neamț prin prisma lui Bacovia, pe care însă nu l-am cunoscut în România aproape deloc. Tot ce am știut despre el în România am aflat din întîmplare : într-unul dintre concursurile acelea școlare, cineva mi-a dat o foaie cu transcrierea de mînă a *Plumb*-ului. Am citit și am avut un șoc. Știam literatură română destul de bine...

S.A. : *...dar nu puteai ști tot ce ți se ascundea, deși citeai și cărți apărute înainte de instalarea comunismului ! Nu știu cît puteai realiza la acea vîrstă din existența și funcționarea cenzurii. Poetul pesimist Bacovia, deși scria de rău despre burghezi și cu simpatie despre proletari, nu era totuși în canonul literaturii socialist-realiste, deci trebuia cenzurat, ținut departe de ochii unuia ca tine, avid cititor fără orientare.*

M.I. : Da, Bacovia nu era deloc în canonul vremii. Nu-i auzisem nici numele, deci pentru mine a fost un șoc să citesc un poem extraordinar semnat de cineva a cărui simplă existență o ignoram.

S.A.: *În condițiile cenzurii, era normal să-l ignori pe Bacovia, așa cum îi ignorai pe mulți alții, cum ignorai operele ori părți din operele autorilor permiși sau vag și imprevizibil tolerați. Așa că l-ai citit prima dată pe Bacovia într-un fel de samizdat!*

M.I.: Da. Nu voi uita niciodată momentul: era la Piatra Neamț, într-un dormitor de internat. Cineva mi-a dat foaia cu *Plumb*. „Ce literatură este asta?", mi-am spus, „e altceva decît...". Și asta e tot, după aceea n-am mai văzut nimic de Bacovia cît am mai rămas în România – un an, un an și jumătate. Am cumpărat o carte de Bacovia abia în 1968, în Israel, unde tocmai apăruse. Da, da, recunosc pînă la urmă că amintirile mele despre Tîrgu-Neamț sînt influențate și de Bacovia. Poate din acest motiv, prin această prismă, am și vorbit de claustrofobie.

S.A.: *Deci după primele descrieri ale orașului tău, care sună mai mult a Ionel Teodoreanu, cu puritatea idilică a primei copilării – tandră și inocentă ca în* Ulița copilăriei –*, vii cu aceste elemente de claustrofobie și sfîșiere din Bacovia. Să zicem, oarecum schematic, un strat adolescentin al memoriei afective, suprapus retrospectiv cu stratul infantil. Poate că tranziția de la copilărie la adolescență stă pentru tine sub semnul lui Creangă: vezi povestea marșului spre Piatra.*

M.I.: Cred că ai dreptate. Desigur, dar era și mai ușor așa, înainte de a-l cunoaște cu adevărat pe Bacovia... Dacă-l citeam mai mult pe Bacovia în România, nu știu dacă acceptam așa de mult din poezia lui. Pentru că n-am avut comparație cînd l-am citit sistematic, eram de-acum de cel puțin patru-cinci ani în Israel, era după războiul

din 1967, eram la Universitatea din Haifa. Trăiam o deschidere de orizont extraordinară, așa că era mult mai ușor să văd claustrofobia. O întîlnisem însă deja, la Tîrgu-Neamț, cum am spus.

S.A. : *O simțiseși.*

M.I. : Da, acesta e cuvîntul : o simțisem, dar era încă puțin abstractă. Alternativa era Parisul, dar ce fel de Paris ? Cel pe care nu-l văzusem niciodată, cel din cărți. Am avut așadar sentimentul claustrofobiei, dar el nu era contrabalansat de experiența directă a unui alt tip de existență. Cînd am citit Bacovia la Haifa, trecusem deja prin armată, văzusem ce înseamnă distanțele, ce înseamnă alte ritmuri de viață...

S.A. : *Începeai să descoperi melancolia, tristețea, amărăciunea, deci erai gata pentru* blues*-ul lui Bacovia.*

M.I. : Da. Devenit apoi cu adevărat matur, l-am înțeles și mai bine.

S.A. : *Sigur, totul se joacă în adolescența tîrzie și la începutul tinereții, cînd sufletul omului își dezvoltă și descoperă primele profunzimi și umbre.*

M.I. : Așa mi s-a întîmplat și mie : aveam cel puțin 21-22 de ani, nu poate să fie înainte, pentru că ediția este din ’68.

S.A. : *Vom reveni ceva mai încolo la perioada cînd aveai 21-22 de ani. Oricum, profunzimile noastre sufletești se adîncesc și se umbresc pe măsură ce înaintăm în vîrstă. De aceea trebuie să re-parcurgem periodic, la fiecare etapă din viață, marea literatură și textele sacre, filozofia morală*

și psihologia, artele vizuale și muzica – pentru a ne pune în rezonanță cu profunzimile lor, ininteligibile înainte să atingem dezvoltarea sufletească potrivită. Să ne întoarcem însă la Tîrgu-Neamț, cam pe cînd intrai la liceu, pe cînd treceai strada pe partea cu plopii lui Eminescu (unii dintre ei!) și cu casa Veronicăi Micle. Acum lucrurile se mai clarifică puțin pentru tine, deși nu știi încă exact cînd se va pleca în Israel – dacă se va mai pleca vreodată. Parcă detectez un fel de angoasă escatologică aici... Toată această plecare este cumva abstractă, deși devine tot mai personală ; pe măsură ce afli mai multe despre spațiu – ținta plecării, Israelul, capătă o oarecare materialitate, cel puțin grație imaginilor mișcătoare din jurnalul cinematografic –, devii tot mai nesigur în privința timpului. Pe scurt : plecarea rămîne abstractă fiindcă este imprevizibilă.

M.I. : Total.

S.A. : *Moshe, mi-ai vorbit cu alt prilej de cuferele în care îți ții cărțile. Cuferele acelea care așteptau la ușă. Ce era cu ele ? Erați cu toții într-un provizorat care dura la nesfîrșit, într-o stare de trecere interminabilă. Așteptați cu bagajele făcute ?*

M.I. : Ah, cuferele ! Povestea plecării devine cu ele mai dramatică. De fapt, cuferele acelea fuseseră cumpărate de părinți cînd m-am născut eu, în 1947, sau puțin după. Nu știu dacă era vorba de anticiparea și pregătirea plecării, pentru că nu era nevoie de ele : aveam o cameră liberă în care să ne adunăm tot ce-am fi vrut să luăm. Cuferele stăteau deci în această a treia cameră, pe care n-am folosit-o cu adevărat, pentru că părinții nu au vrut să investească bani ca să renoveze toată casa. În a treia

cameră puteam să fac ce vreau, iar cuferele au devenit pentru mine un fel de bibliotecă. Eu nu intram în fiecare zi acolo, nici nu le vedeam ca pe ceva simbolic. Cum nu se întîmpla nimic în privința plecării, destinația inițială a cuferelor se estompase întru cîtva.

S.A. : *Așa au ajuns ele un spațiu de depozitare, de parcă ar fi prins rădăcini, deși erau menite să călătorească. Am trăit și eu adesea cu valizele la ușă, deși plecările mele erau întotdeauna precis planificate. Și am înțeles, mai ales în primii ani ai navetei mele transfrontaliere (uneori naveta mea a fost transcontinentală, chiar transatlantică), ce era cu turbinca lui Ivan Turbincă, acest remarcabil obiect fantasmatic. Suprafața exterioară a turbincii definește un spațiu ne-spațial, intensiv ; avem de-a face cu un bagaj de mici dimensiuni vizibile, dar de o cuprindere infinită, în care implodează un univers întreg, pentru a fi deșertat înapoi în spațiul discret, extensiv, al ontologiei noastre. Cred că toți călătorii au momente în care și-ar dori să posede o asemenea turbincă...*

M.I. : Așa este. Deci știam de ce sînt acolo cuferele acelea, știam că vom pleca, dar nu mă uitam la ele ca la un simbol al plecării. Poate erau totuși un simbol, dar nu unul activ, ci pasiv. Am început așadar liceul ; deja aveam un sentiment de siguranță extraordinară în privința școlii. Din cauza asta, am avut note destul de bune, deși nu foarte bune, pentru că după o lună sau două de școală nu mai învățam nimic. Era – a devenit un fel de pact – o strategie, și așa a rămas toată viața mea, în general. La început mă temeam că nu o să pot face față, cine știe de ce, după care, cînd vedeam note așa de mari, nu mai

aveam chef să muncesc la fel de mult pentru clasă. Vedeam că mă descurc, că n-o să fie nici un fel de nenorocire dacă nu învăț mereu. Așa că notele mele scădeau tot timpul, maximele erau atinse numai la începutul anului. Dar această scădere nu mi-a provocat niciodată vreo nesiguranță. Nu conta dacă luam premiu sau nu și oricum nu mi-a fost frică vreodată că n-o să termin clasa.

Deci vine vremea să intru la liceu, iar eu nici măcar nu mă duc să mă înscriu. Eram sigur că unchiul meu o să aranjeze și asta. Tatăl meu s-a dus totuși să se intereseze, apoi mi-a spus : „Du-te și înscrie-te !". Nici atunci nu m-am dus. Am fost tot la unchiul meu, i-am relatat cum stau lucrurile, iar el a mers să vadă ce se întîmplă. Și a aranjat-o și pe asta, așa cum mă și așteptam. Deci nu era vorba de uitare, nici măcar de neglijență, ci de siguranța mea că totul se rezolvă. Și așa, în primul sau în al doilea an de liceu, în al doilea an, cred, în clasa a IX-a, a trebuit să decid între „uman" și „real". Imediat am vrut „uman".

S.A. : *Pe vremea aceea se făceau șapte clase elementare, după care începea liceul, despărțit în profilul „uman", umanist, și „real", cu accent pe matematică și fizică. Mai existau licee cu profil sportiv, de muzică, de arte plastice. Liceele industriale și de alte profiluri au reapărut mai tîrziu.*

M.I. : Așadar am decis clar și imediat că vreau la „uman", fiindcă voiam să studiez latina și literatura. Începe anul, cumpăr cărțile de „uman", iar dirigintele îmi spune : „Treci la real !". Am spus că eu stau la „uman". Dirigintele, care era și el evreu, insistă : „Treci la real !". Ce să fac ? Mă duc la unchiul meu și îi spun : „Unchiulețule, e o greșeală". Asta a fost greșeala lui, m-a înscris la „real", iar eu voiam

la „uman”. El vorbise deja cu dirigintele, care-i spusese: „Ce să facă el cu umanul în Israel?”. Și vine unchiul și-mi spune: „Nu se poate schimba, asta e, trebuie să te duci la real”. Dar nu mi-a explicat prea mult de ce și cum se hotărîse asta pentru mine. Asta m-a enervat teribil. Eram decis să nu las să se treacă așa de ușor peste voința mea. Să studiez matematica, fizica! Eu, care voiam literatură, latină, filozofie! Mă rog, nu aveam cu adevărat filozofie la școală, dar citeam eu singur... Am început să-i fac viața grea dirigintelui ăstuia: el era profesor de fizică și matematică; în mod sistematic, suflam și îi făceam probleme, pînă ce mă dădea afară din clasă, iar eu ieșeam ostentativ cu cartea de latină. Da, eram revoltat. Cum să-mi facă mie așa ceva? De necrezut! „Alegerea” asta impusă a devenit o chestiune cu adevărat esențială, pentru că nu voiam să aleagă alții pentru mine, împotriva mea. Am avut note destul de bune și la matematică, dar obiectul nu mă interesa, iar notele nu erau așa de bune încît să mă forțeze să mă specializez în direcția asta.

S.A.: *Dar dirigintele și unchiul îți voiau binele!*

M.I.: Am înțeles asta mai tîrziu. Dar nu mi s-a explicat prea bine situația sau, în orice caz, eu nu am acceptat explicația ca fiind valabilă. Asta a fost prima mea întîlnire cu un fel de violență.

S.A.: *Și primul tău comportament real de rebel. Voiai să-ți cîștigi libertatea prin rezistență și împotrivire fățișă, nu ca înainte, cînd libertatea venea automat după ce-ți făceai datoria.*

M.I.: Dar eu n-am vrut să-mi fac datoria în orice condiții! N-am vrut să fac nimic, am tulburat sistematic orele, am

făcut scandal, doar-doar mă vor da afară. Și adesea mă dădeau...

S.A. : *Reiau : prima ta experiență a libertății a fost legată de școala Heder – îți făceai treaba repede și plecai. Libertatea ți se dădea. Acum voiai să-ți iei singur libertatea, prin boicot și revoltă.*

M.I. : Da, la început am fost și eu pacifist ! Aici a fost o problemă, simplu. La liceu am ajuns însă pentru întîia dată într-o situație de confruntare clară, știută de toți : de clasă, de diriginte, de mine, de familie. Era ca un război declarat. Și nu între mine și diriginte. El era profesor de fizică și matematică, dar avea o cultură mai largă și puteam vorbi cu el tot felul de lucruri. Deci nu s-a creat un antagonism personal, ci un antagonism instituțional. Pe de altă parte, recunosc și că în momentul în care m-au forțat să merg la „real", totul la „uman" a devenit și mai atractiv. Toată înfruntarea asta a durat vreo doi ani, fiindcă am plecat la începutul clasei a X-a. Am rămas așadar cu amintirea unei injustiții pe care n-am vrut să o accept niciodată. Dar, grație unchiului, n-am ajuns niciodată într-o situație de conflict grav. Văzînd că nu pot face tot ce voiam, am stat pînă la urmă cuminte – în limitele comportamentului antiinstituțional descris mai înainte. Tatăl meu lucra și el la cooperativă, toți cei de la liceu știau că e mai bine să nu se atingă de mine, să mă lase în legea mea... Rezumînd : a fost un conflict de durată, dar nu s-a ajuns niciodată la...

S.A. : *...criză.*

M.I. : Corect. Nu s-a ajuns la criză.

S.A. : *Acesta a fost războiul tău rece...*

M.I. : Da, da. Iar criză n-a fost dintr-un motiv simplu : nimeni nu se temea că nu trec clasa. Copiam la matematică și la fizică ; copiam și la altele, desenul mă deranja și el, dar cei doi ani au trecut fără a se ajunge de la antagonism la o violență instituțională. La „real" nu eram rău, dar nu mă interesa... Conflictul mai serios a apărut pe tema primirii în organizațiile de pionieri și apoi în UTM. Pionier am fost, ca toți ceilalți, oarecum automat, pînă s-a ajuns la „munca voluntară". Duminica eram scoși cu școala la așa-zisa muncă voluntară. Asta m-a iritat foarte mult. Eu voiam să citesc, să fac orice altceva, nu muncă voluntară. Antagonismul acesta era mult mai primejdios.

S.A. : *Erai indisciplinat acum pînă la ceea ce se cheamă nesupunere civică – păstrînd proporțiile.*

M.I. : Da. Aici nu mai puteai să sufli și să faci gălăgie, ca să te scoată afară și să scapi. Aici era net : „Ai venit duminică ? N-ai venit". Nu poți să vii pe jumătate : ori vii, ori nu vii. Și mi-era frică să nu mă duc. În același timp, nu voiam să mă duc. Conflictul era mult mai grav, nu mai semăna cu jocul cunoscut de la școală : puteam fi dat afară din liceu, exmatriculat, nu doar scos afară să mă calmez. A trebuit să găsesc tot felul de pretexte bizare pentru a chiuli, m-am mai și dus uneori – ceea ce m-a costat o mulțime de emoții. Veneau reprezentanți ai comuniștilor și mă scoteau în fața clasei : „N-ai fost etc.". Era și primejdios, și penibil. Acestea au fost deci cele două conflicte ale mele din liceu. Și totul din cauză că voiam să citesc liber ! Citeam tot ce-mi cădea în mînă, dar voiam să studiez mai ales singur latină, literatură, filozofie. Nu

mă gîndeam că dacă mă duc în Israel aceste lecturi și preocupări nu mă ajută. N-am avut nici un fel de ambiție și nici un fel de plan. Voiam pur și simplu libertate să citesc ce vreau. În consecință, grație „lecturilor extra-școlare”, erau și materii la care eram foarte bun : istorie, literatură, limbi străine...

S.A. : *...ceea ce îți dădea un statut bun în școală...*

M.I. : Da, se știa că sînt un elev bun, sau cu un bun potențial, dar fără ceva special. Erau elevi mult mai buni, nu numai în clasa mea, mai ales evrei veniți din Bucovina. Nu știu cum, dar ei erau mult mai buni ca mine, poate pentru că studiau într-un mod sistematic. Nu ca mine, care munceam în prima lună, cel mult în primele două, după care mă lăsam pe tînjală. Nu, ei își făceau mereu lecțiile, erau mult mai meticuloși, iar notele lor erau mult mai mari. Eu nu semănam pînă la urmă cu nimeni : profesorii știau că sînt bun la cîteva obiecte – la română eram foarte bun, iar la limbi destul de bun...

S.A. : *Destul de bun ? Să vedem : ai învățat la școală rusă, franceză, latină ; știai de-acum perfect româna, vorbeai idiș din familie, aveai ceva cunoștințe de ebraică. „Destul de bun” nu e cea mai bună descriere a pregătirii tale lingvistice de licean...*

M.I. : În fine... Cît despre premii, din cînd în cînd am avut și așa ceva, dar pentru mine asta nu conta.

S.A. : *Sigur, din fericire nu aveai structura premiantului clasei, care dacă nu ia premiul I se sinucide.*

M.I. : Da, niciodată nu m-am gîndit la asta, nu m-am pregătit ca să iau premiu. Pentru mine libertatea era

mult mai importantă decît toceala! Mă mai agitam eu uneori, în special cînd treceam de la școala primară la secundară, sau de la secundară la liceu, cînd intram într-un context nou. Dar în rest... Nici caiete nu prea mai aveam spre sfîrșitul trimestrelor și anilor școlari, ci umblam cu un singur caiet pentru toate materiile. În el îmi copiam rapid temele – în pauzele dintre orele de curs. Dar m-am descurcat destul de bine și așa... Aveam eu caiete de-ale mele, cu tot felul de însemnări de lectură și altele...

S.A.: *... pe care le umpleai, în vreme ce caietele de școală aveau doar început, pentru a fi mai apoi absorbite de caietul universal. Nu ești singurul care a procedat așa!*

M.I.: Asta cred și eu. Deci nu pot spune că eram cunoscut ca elev foarte bun, dar în momentele cînd trebuia să mă concentrez, ca la concursurile acelea școlare, obțineam performanțe cu mult peste medie...

S.A.: *Deci te mobilizai, obțineai o performanță, apoi îți vedeai de treabă.*

M.I.: Da, da, dar nu voiam să stau luni în șir să tocesc toate manualele, era mult prea plictisitor.

S.A.: *Da, sistemul școlar te angajează adesea într-un fel de jocuri stupide, repetitive, plicticoase, care în final te demotivează.*

M.I.: Așa vedeam și eu lucrurile în liceu. Și citeam alte cărți, tot timpul citeam.

S.A.: *De unde luai cărțile? Mi-ai vorbit cîndva de trei biblioteci. Care erau acelea?*

M.I. : Biblioteca orășenească, a cooperativei, apoi biblioteca liceului. Aveau, luate împreună, o mulțime de cărți, le țin minte foarte bine, și acum pot să văd cu ochii minții toate trei bibliotecile. Sigur, era un ritual al împrumutului, cu tot felul de tratative și întrebări : „De ce iei atît de multe ?” și așa mai departe.

S.A. : *Sau dacă e vîrsta potrivită ca să iei tu cartea cutare.*

M.I. : Nu, asta nu mi s-a spus. Totul era, se vede, programat.

S.A. : *Să iei Balzac la 11 ani ?*

M.I. : Nu știu, nimeni nu mi-a spus niciodată așa ceva.

S.A. : *Mie mi s-a spus. Nu în librării, unde mergeam des să citesc și eram lăsat la raft, deși nu prea aveam bani să cumpăr, iar vînzătoarele începeau să mă cunoască. După ce începusem acest mod oarecum abuziv de lectură, în 1968, la 11 ani, am schimbat și eu școala de la primară (unde învățasem cu mama) la generală. Bibliotecara de la noua mea instituție – Școala Generală nr. 1 din Onești, rebotezat cu cîțiva ani înainte municipiul Gheorghe Gheorghiu-Dej –, care nu mă cunoștea de la ore, dar începuse să audă că sînt noul premiant, mi-a spus că* Don Quijote*, tocmai apărut în acea minunată ediție pe hîrtie „de Biblie”, nu era pentru copiii de vîrsta mea ; și că n-am să citesc niciodată două volume atît de compacte. Totuși mi-a dat-o, la insistențele mele contrariate („Există cărți pe care să nu le pot înțelege cînd am deja* 11 ani *?”), după ce am acceptat condiția să-i povestesc romanul cînd îl restitui. După ce am făcut-o, mi-a dat acces liber la toate cărțile – exista oricum acces la raft pentru toți, iar*

biblioteca nu era prea mare, dar unele volume păreau rezervate pentru profesori.

M.I.: Eu nu țin minte așa ceva. Și, în orice caz, la biblioteca de la cooperativă eram stăpîn absolut.

S.A.: *Cooperativa apare ca un fel de instituție utopică din tot ce povestești...*

M.I.: Nu, nu, era foarte reală.

S.A.: *Te cred, te cred. Sub comunism, conceptul de* cooperativă *e al naibii de serios, fiindcă e folosit pentru a schimba structura proprietății și a-i rade pe foștii proprietari, cu tot cu economia capitalistă, dar fără a distruge pe loc și complet mica industrie, micul comerț, micul credit, agricultura etc. Rezultatele operațiunii se cunosc... Numai în Caragiale se poate rîde de ideea de cooperativă – vezi* O scrisoare pierdută *și proiectul „societății cooperative și enciclopedice" Aurora Economică Română, o paradigmă din care n-am ieșit cu totul pînă azi. Cum spuneam, cred că acea cooperativă era foarte reală, dar aflu de la tine întîmplări și imagini dintr-un fel de instituție perfectă, una în care toate problemele se rezolvă. Iar unchiul tău, dacă nu este de-a dreptul un magician, pare cel puțin un personaj utopic.*

M.I.: Da, seamănă cu tot ce spui tu, dar pînă la urmă nu e așa de utopic. Ce înseamnă Cooperativă? Aproape toată economia tîrgului!

S.A.: *Asta era cooperativa meșteșugărească, așa se numea oficial. Mai era și cooperativa de consum – adică prăvăliile în curs de transformare în magazine. Mai erau și*

altele asemenea, dar într-un tîrg cu puternică populație evreiască, deci cu tradiții de mici meseriași și negustori, astea două trebuie să fi fost de bază.

M.I. : Da. Iar cooperativa în care lucrau mulți dintre membrii familiei, iar unchiul era șef, era puternică și bogată, cea mai bogată. Primul televizor din Tîrgu-Neamț la cooperativă a ajuns. La început, unchiul meu l-a pus într-o sală mai mare, ca să poată vedea toată lumea. Apoi au început unii să spargă geamurile și să facă mizerie, așa că l-a luat și l-a pus la el în birou. Era un birou mare, la care presupun că am avut cheia, fiindcă intram și cînd unchiul nu era de față.

S.A. : *Aveai acces liber în acel loc... utopic.*

M.I. : Da ! Eram ca un prinț : cînd era meci, eu și toți prietenii mei vedeam meciul. Asta era clar. La bibliotecă veneam să iau și să pun la loc cărți cînd voiam ; și nimeni nu-mi spunea nimic. Cînd am plecat prima dată în tabără, eram singurul din tot Tîrgu-Neamț. Tot unchiul și cooperativa. Au știut cine sînt eu. Și erau tot felul de împrejurări...

S.A. : *... în care simțeai, deși poate oarecum ingenuu, că ești privilegiat.*

M.I. : Cu siguranță ! Am avut acest sentiment, cum s-a văzut și din povestea cu înscrierea la liceu : nimeni n-a discutat, am spus ce vreau și s-a terminat. Profesorii veneau mereu la cooperativă să aranjeze cîte ceva cu unchiul, aveau toți nevoie de el. Mă știam aproape intangibil, deși prin liceu am început să înțeleg cum șefii comuniști devin tot mai insistenți, iar unchiul meu, care n-a vrut să intre în partid, are o situație din ce în ce mai

precară. El nu era anticomunist, dar n-a vrut să intre în partid. Mi-aduc aminte că au fost alegeri la cooperativă, și comuniștii au vrut să pună pe altul în locul lui. Atunci meseriașii au spus – țin minte că mă duceam cu el peste tot – că dacă îl aleg pe acela, îi sparg capul cu ciocanul. Pînă la urmă, unchiul a fost reales președinte, comuniștii nu au putut face nimic. A fost un președinte foarte bun, deși nu a avut educație. Avea doar școala primară, așa ceva, dar era inteligent și...

S.A.: *...bun gospodar.*

M.I.: Da, foarte bun gospodar. Cooperativa era viața lui. Și-a investit toată energia în afacerea asta, se chinuia ca oamenii să aibă de lucru, îmi aduc aminte foarte limpede. Din cauza asta a fost foarte iubit. Nu numai de meseriașii cooperativei, ci de lume în general. Tot timpul dădea bani cu împrumut, te aștepta oricît. Cum nici nu s-a însurat pînă relativ tîrziu, banii nu contau pentru el. Țin minte că mătușile nu-i dădeau voie să iasă cu banii afară din casă.

S.A.: *Că îi dădea.*

M.I.: Îi dădea! Voia să facă bine. Iar eu eram copilul lui preferat. Cînd fugeam de la școală, mă duceam la el; uneori eram chiar trimis de director să-i spun că trebuie să repare nu știu ce; bineînțeles, pe urmă nu mă mai întorceam la școală. Unchiul mă mai certa uneori că îmi fac mereu drum pe la el în timpul orelor de curs.

S.A.: *Avea dreptate! Te duceai deci în misiune oficială, plecai de la școală pentru o cauză nobilă, iar tu te foloseai de asta ca să chiulești!*

M.I. : Trebuie să admit. Dar numai începînd din școala secundară, la primară am stat cam la toate orele...

S.A. : *Bun. Sau, mă rog... Și tot așa, învățînd, vorbind și „intermediind" între școală și cooperativă, limba română devine tot mai mult limba ta. Copilul crescut în limba idiș în anii săi de început face o tranziție naturală către limba română, care e și azi pentru tine limba culturii.*

M.I. : Desigur. Mergînd la școală, am uitat aproape toată ebraica. Idiș n-am uitat, evident, pentru că am continuat să vorbesc în familie și cu prietenii evrei, dar pentru mine idiș nu era o limbă de cultură. Pe la șapte-opt ani citeam bine românește, iar pe la nouă am început să citesc mica filozofie, ce găseam și eu. Nu a mai existat deci nici un fel de distanță internă față de română, nici un fel de reținere sau complex. Pe la vîrsta de nouă-zece ani, practic știam perfect românește. Trebuie înțeles, în același timp, că în acea perioadă vorbim de o schimbare treptată a proporției dintre evrei și români în populația tîrgului. Tot timpul plecau evrei, chiar dacă nu plecau prea mulți deodată. Așa că, într-un fel, am văzut cu ochii mei cum au dispărut evreii din Tîrgu-Neamț. Cînd m-am născut, în 1947, eram de fapt într-un *ștetl* – dar asta am înțeles numai retrospectiv –, care a început să dispară cam cînd am trecut eu la școala secundară. Au plecat prieteni, au plecat vecini, alții au murit. Iar proporțiile comunităților, cum spuneam, s-au schimbat.

S.A. : *La această mutație demografică, lingvistică, religioasă, socială, culturală contribuia și faptul că între timp veneau din mediul rural români care se stabileau la oraș*

ca parte a procesului stalinist de industrializare și urbanizare.

M.I. : Da. Am văzut și asta. De exemplu, la liceu – singurul liceu din zonă –, raportul numeric evrei-români a fost clar diferit de cel din școala primară. Așa că s-a schimbat și tot climatul evreiesc al tîrgului, într-un mod la care nu m-am gîndit niciodată serios pe atunci. Așadar, cînd am intrat la liceu, limba mea principală de cultură era româna, căreia i se adăuga și puțină franceză. Studiasem franceza destul de serios, astfel că-i puteam citi și pe Verlaine ori Racine. Citeam o mulțime în română, dar și tot ce puteam găsi în franceză – nu în cele trei biblioteci, ci...

S.A. : *...în bibliotecile particulare, acolo unde găseai și cărțile românești apărute înainte de război și scoase din bibliotecile instituționale.*

M.I. : Da, se găseau pe la oameni o mulțime de cărți. Bibliotecile oficiale au fost importante în formarea mea, cum am mai povestit, dar nu au fost cele mai importante. Citeam cu nesaț de toate, nu numai filozofie, literatură și mitologie, dar chiar și cărți tehnice, adică orice nu era tipărit sub comuniști.

S.A. : *Și romane polițiste ?* Submarinul Dox *? Conan Doyle, „Colecția celor 15 lei" ? Chiar orice ?*

M.I. : Da, chiar orice, pînă și despre „pericolul galben" am aflat tot așa, din cărți care supraviețuiau prin felurite unghere, la adăpost de comuniști. Le găseam fascinante. Singura mea problemă era că am epuizat foarte repede,

citind zi și noapte, tot ce se afla în Tîrgu-Neamț. Adică nu prea mult. Oricum, nu destul pentru mine.

S.A. : *Și așa, încă o dată, ai simțit limitele micii tale lumi. Pe lîngă claustrofobia propriu-zisă, să-i zicem existențială, ai trecut și prin claustrofobia cititorului, care apare probabil în momentul în care pipăi limitele fizice ale bibliotecii tale. Tu tinzi spre biblioteca infinită, borgesiană, iar în realitate ajungi rapid la capătul raftului, și apoi în toate direcțiile nu mai urmează decît peretele.*

M.I. : Da, am epuizat cărțile din tîrg. Din fericire, chiar și în România stalinistă se tipărea mult. Necazul era că la Tîrgu-Neamț nu ajungea totul așa de repede. Mi-aduc aminte, asta e o experiență formativă în viața mea, că am fost la un film, *Contele de Monte Cristo*. M-a fascinat, am rămas în sală să-l revăd, iar cineva mi-a spus că romanul e tradus în limba română. Asta trebuie să fi fost pe la 11 ani. M-am dus imediat la unchiul meu și i-am spus că trebuie neapărat să cumpere romanul ăsta. El pleca în multe locuri, a început să-l caute, dar nu mi l-a găsit. Eram sigur că îl caută, dar el tot timpul venea înapoi fără carte, astfel că de fiecare dată aveam un șoc. Pînă cînd, într-o seară, mă plimb prin tîrg singur și văd în vitrina librăriei *Contele de Monte Cristo*. Era duminică seara, totul închis. Am avut toată noaptea un coșmar : se făcea că mă duc a doua zi dis-de-dimineață la librărie (desigur, chiulesc de la școală), cer romanul și romanul nu este. Din fericire, a fost numai un coșmar : a doua zi am chiulit de la școală, am fugit la librărie să cumpăr romanul, l-am cumpărat și l-am citit de o sută de ori. Ce fericire ! Dar așteptasem un an pînă să ajungă acea carte minunată la noi în tîrg...

S.A. : *O eternitate !*

M.I. : Mai rău ! Sînt sigur că în București o găseam într-o zi, dar la Tîrgu-Neamț... Dar astea au fost limitările tîrgului, nu îngrădirile comunismului. Eu nu puteam să-i spun unchiului meu să se ducă la București să cumpere cartea. El ar fi fost în stare să se ducă și acolo, sigur. Cunoștea mai bine decît mine limitările sistemului.

S.A. : *Dar nici tu nu te-ai izbit de vreun zid, de vreo oprelişte.*

M.I. : Nu pot să spun așa ceva. Ajungeam și la cărți noi în franceză, tot felul de volume mari, care se tipăreau tot timpul. Important, oricum, era să am ce să citesc : niciodată n-am avut un sistem de lectură. Și azi citesc tot așa, nu mă gîndesc că o anumită carte nu este importantă și nu merită osteneala. Cînd aveam 13-14 ani a apărut, sau atunci a ajuns la Tîrgu-Neamț, istoria filozofiei făcută de comuniști. Știu cînd a fost publicată – prin '59-'60-'61. Citisem tot felul de cărți de filozofie pînă atunci, dar niciodată nu văzusem o prezentare sistematică. Am citit primul volum, dar nu mi s-a părut prea interesant, cunoșteam mare parte din materie din cărțile de dinainte de război. Apare al doilea volum, în care se vorbește de filozofia indiană. Altă lume ! Și în același timp, nu știu exact cînd fusese tipărită, dar tot atunci mi-a parvenit și am citit-o în paralel, *Sakuntala* lui Kalidasa. O revelație ! Citisem despre Schopenhauer și tot felul de idealiști germani prin cărțile acelea mai vechi, dar toate textele și comentariile erau foarte abstracte.

S.A. : *Dăduseși poate peste antologia filozofică sintetică și comentată a lui Bagdasar și Narly, de la Casa Școalelor ?*

M.I. : Cred că da. Bun. Filozofia indiană și Kalidasa mi s-au părut însă mult mai provocatoare pentru mine, mult mai atractive. Și, ca și cum aș fi fost cuprins brusc de un fel de ebrietate – era pe la sfîrșitul clasei a IX-a –, am vorbit despre *Sakuntala* cu profesorul de rusă. El avusese probleme cu comuniștii, era oarecum exilat la Tîrgu-Neamț. Era un om cu o mulțime de cunoștințe în toate domeniile, care părea să fi citit enorm. A citit și el Kalidasa, m-a încurajat și a fost foarte interesat de reacția mea – șocul meu cultural. Astfel, am putut vorbi cu cineva despre o experiență culturală decisivă pentru mine – și azi mă interesează filozofia indiană. Chiar și la Tîrgu-Neamț. Așa că în România comunistă n-a fost chiar o secetă intelectuală deplină. Se putea citi, în pofida propagandei și cenzurii. Ca să mai dau niște exemple : am citit în acea perioadă și multă poezie persană și turcă – volumele alea mici, ți le amintești –, precum și chineză.

S.A. *Deci deschiderea ta spre lume se făcuse în mai multe direcții deodată, nu doar pe linia România-Occident.*

M.I. : Da. Iar de la un timp am mai avut o deschidere : spre și prin muzică. Am învățat să cînt la acordeon. Apoi am intrat într-o orchestră, cîștigam o mulțime de bani și cutreieram toată zona. O noapte de cîntat la nuntă...

S.A. : *La nuntă ?! Nu la bal ?*

M.I. : Nu, la bal nu se putea, pentru că eram elev de liceu și îmi era interzis ! Dar, culmea, mă puteam duce la nunți, prin sate. Ne duceam cu o orchestră de evrei germani (cei veniți din Bucovina) și români, cu profesorul meu de acordeon și cu evrei, erau deci evrei, germani, români.

Din momentul în care am început să cînt la nunți, la 14 ani, am avut bani și cumpăram toate cărțile pe care le găseam la Tîrgu-Neamț. Deci nu mă mai bazam numai pe bibliotecile altora, ci îmi puteam face, în fine, propria mea bibliotecă. De asta erau importante cuferele : erau și biblioteci, nu doar bagaje potențiale.

S.A. : *Biblioteci portabile ! Ce cărți cumpărai ?*

M.I. : Cărțile mai interesante din librării, din anticariate, cărțile confiscate de comuniști din bibliotecile personale și vîndute în vrac la anticariat, de care oamenii obișnuiți nici nu auziseră. Așa mi-am creat o foarte bună bibliotecă personală. De asta spun că nu am avut mari probleme de informare în România.

S.A. : *Se și traducea enorm în perioada aceea, și nu numai literatură realist-socialistă : clasicii ruși, traduși pentru prima dată sistematic ; traduceri noi și reeditări ale traducerilor vechi din toată literatura universală. Și eu, cu un decalaj de zece ani, am avut o experiență similară. Bineînțeles, pînă pe la 14-15 ani nu eram conștient de amploarea și de efectele perverse ale cenzurii și izolaționismului cultural în care trăiam.*

Dar tu, setos de cultură universală, trăiai totuși și în cultura unui ștetl*. Citeai cărți de iudaism ?*

M.I. : Cîtuși de puțin. Parcă nici n-ar fi existat. Singura carte pe asemenea teme, pe care am cumpărat-o personal, a fost *Manuscrisele de la Marea Moartă*, tradusă din rusă. Am citit-o imediat și m-a interesat foarte mult, dar nu am găsit și alte lucrări de acest gen. Spuneam pe la începutul convorbirii noastre că tatăl meu, care nu mai

știa nici el, după ani de așteptare, dacă o să mai plecăm sau nu în Israel, se temea că voi crește fără să știu ebraică. Mergeam la sinagogă, puteam să citesc rugăciunea, dar nu mai înțelegeam aproape nimic altceva, uitasem ce învățasem la școala Heder. Așa că tatăl meu a decis să-mi ia profesor particular, pe cineva care știa foarte bine ebraica și venea de vreo două ori pe săptămînă. Eu eram interesat, dar n-am prea făcut eforturi să studiez serios. Știam că lecțiile particulare îl costă pe tata, deci tot am învățat cîte ceva.

Cu *Manuscrisele de la Marea Moartă* a fost însă altceva : cartea mi-a trezit un interes special pentru iudaism, un interes real, care venea acum din mine. Am descoperit în acea carte un tip de iudaism pe care nu-l știam, cu întreg fundalul său istoric, social și cultural originar, inclusiv concurența între diverse secte etc. Erau în tîrg vreo două mici grupuri de evrei foarte ortodocși care studiau Talmudul în sinagogi. Am vrut să mă duc să studiez și eu cu ei, dar nu mi s-a dat voie, pentru că nu purtam *iarmulka.* Familia mea era mai curînd ortodoxă, pe cînd eu eram rebel. Condiția de admitere în grupul de studiu era să porți *iarmulka* tot timpul, nu numai cînd mergeai la sinagogă. Așa că, deși aș fi vrut să învăț, n-am fost primit, fiindcă nu le-am acceptat condiția. Eu voiam să studiez liber, nu condiționat.

S.A. : *Dar ceilalți copii care mergeau acolo respectau condiția ?*

M.I. : Da. De fapt, nu erau copii, ci adolescenți. Eu însumi eram de 13-14 ani. Sînt sigur că, dacă m-ar fi acceptat acolo, aș fi învățat ebraică mult mai bine decît cu profesorul

particular, care n-a făcut prea multe eforturi. Nici eu, cum am recunoscut mai înainte. Dar am avut măcar un fel de interes pasiv. De citit, din păcate, n-am citit prea mult. Profesorul mi-a dat tot felul de cărți vechi în ebraică ; în sinagogă erau o mulțime : rafturi, pereți întregi. Dar nu le puteam citi, fiindcă nu aveam decît cunoștințe lingvistice foarte rudimentare.

S.A. : *Și nu-ți trezeau o curiozitate la fel de intensă ca toate celelalte cărți ? Nu te motivau, prin simpla lor existență, să le înveți limba, să le spargi codul ?*

M.I. : Ba da ! Dar pentru mine au rămas în acea epocă niște cărți închise... Și le vedeam în fiecare sîmbătă ! Cînd am părăsit România, educația mea ebraică era deci sumară. Știam alfabetul și să citesc cu puncte, adică în ebraica vulgarizată. Așa puteam citi foarte bine, ceea ce nu înseamnă că și înțelegeam ceva. Cînd am ajuns în Israel, m-am dus imediat la un ulpan de ebraică. Am descoperit că știam deja mult mai mult decît toți ceilalți, fiindcă ei nu știau nimic ; dar după două săptămîni decalajul inițial s-a redus, așa că am început să studiez mult mai serios. Nici religie evreiască nu știam prea multă : riturile, ce este koșer și ce nu, sărbătorile – adică ceea ce vezi în familie, ceva mimetic.

S.A. : *Deci un stil de viață, cel mult un ritual, nu o teologie sau o mistică.*

M.I. : Teologie, mistică, religie : nici nu știam să spun ce înseamnă. Știam că există iudaism și creștinism, că sînt diferite, că mai există și altele. Țin minte că am citit odată Noul Testament – era o carte veche – din scoarță-n scoarță ;

sigur, ca mitologie, mi s-a părut interesant, însă nu vedeam mai departe de asta. Aveam un fel de atracție spre subiecte religioase, dar nu era o înclinație așa de puternică, nici constantă. Dacă ar fi fost mai puternică, aș fi putut face ceva în direcția asta chiar acolo, la sinagogă. Mi-aduc aminte că am fost la Mănăstirea Neamț și am văzut călugări rugîndu-se – poate în greacă. Vom mai vorbi despre asta, cred. Era fascinant, dar mult mai exotic decît ceea ce aș fi vrut să fac eu. Deși am trăit acolo, am înțeles abia *post festum* ceva ce mi-e greu să cred pînă și acum, și anume că Tîrgu-Neamț era cunoscut drept Ierusalimul României. Dacă auzi prima oară, zici că e o nebunie. Dar am auzit-o de la oameni diferiți, care nu s-au vorbit între ei să mă mistifice – mi-au spus-o în mod natural. Am auzit încă o dată și încă o dată. Și atunci m-am gîndit că poate eu sînt nebun, nu ei. Între cele două războaie, viața religioasă evreiască din Tîrgu-Neamț a fost mult mai intensă decît am putut eu să văd și să înțeleg în ’52-’53-’54. Dar am văzut eu însumi zece sinagogi care mai funcționau – știu și acum unde erau amplasate. Înainte fuseseră însă și mai multe.

S.A. : *Ai studiat istoric treaba asta ?*

M.I. : Atunci, nu.

S.A. : *Dar de atunci ?*

M.I. : Foarte puțin. Chestiunea nu prea mă interesa atunci, și poate că nimeni nu putea să-mi spună mare lucru, chiar dacă m-ar fi interesat. Numai cînd mă uit acum înțeleg că odată nivelul tradiției evreiești a fost mult mai ridicat la Tîrgu-Neamț decît puteam visa eu în adolescență.

Mi-a spus odată fostul rabin-șef al României, Alexandru Șafran, că tatăl lui – unul dintre cei mai importanți legaliști evrei din lume, nu doar din România – venea la Tîrgu-Neamț să studieze Talmudul de la Ierusalim cu cineva a cărui familie o cunosc foarte bine (omul acela a murit înainte de război). Dar Talmudul de la Ierusalim este lucrul cel mai greu care există în cultura ebraică! Mult mai greu decît Talmudul babilonian, acesta e un text pe care nu-l pot studia decît geniile. Dacă genialul legalist venea la Tîrgu-Neamț să studieze o carte pe care cei mai mulți – savanți, nu oameni simpli – nici n-o deschid vreodată, nici măcar n-o au, n-o văd, atunci îți dai seama ce carte știa omul acela din micul meu oraș! Nici pînă azi nu-mi vine să cred, deși informația este absolut exactă. Alt exemplu : prin 1996-1997, îmi telefonează fratele meu și-mi spune : „Omule, am auzit de un profesor de filozofie ebraică de loc din Tîrgu-Neamț”. „Nu există așa ceva, eu îi cunosc pe toți!” – răspund eu. Îmi telefonează din nou, îmi dă numele : un om pe care îl știam de douăzeci de ani. Am fost sigur că e o greșeală. Îl sun eu pe tip : „Unde te-ai născut?”. „În Tîrgu-Neamț.” „Nu se poate!”

S.A. : *Un dialog, absurd, de genul : „Acolo eu m-am născut, nu tu!”.*

M.I. : Asta a spus și el! Apoi m-a examinat : oameni, locuri, întîmplări, tot. Am trecut cu brio examenul : știam chiar mai bine și mai mult decît el, pentru că el plecase pe la șase-șapte ani. Apoi mă întreabă unde m-am născut exact. Îi spun. El : „Deci te-ai născut în casa rabinului, iar părinții tăi erau acolo de la căsătorie”. Așa era : familia mea se mutase după asta... El : „Iar rabinul era cabalist”.

Eu : „Nu se poate !”. Și așa mai departe. Desigur, cînd am verificat, am văzut că rabinul fusese cabalist ; și nu numai cabalist, fiindcă avea o statură foarte importantă și în domeniul legislației ebraice.

S.A. : *Cum îl chema ?*

M.I. : Roller. Un mare savant a scris la Tîrgu-Neamț, iar eu habar n-aveam că mă născusem și locuisem o vreme chiar în casa lui ! Știam de un rabin, mama avea o fotografie, îl venera ca pe un sfînt ; dar eu nu întrebasem cine fusese și de ce era sfînt. Am aflat mai multe din *Encyclopaedia Judaica* : el a dat una din deciziile cele mai importante din istoria evreilor – nu numai din România, ci în general. Există la evrei o lege foarte strictă : soția rămasă fără soț nu se poate recăsători pînă ce nu se știe precis că acesta e mort. După Holocaust, cu milioanele de evrei morți și dispăruți, dacă se aplica strict această lege ancestrală, se putea crea o criză a generațiilor. Criza, oricum, se profila. Cît timp să aștepți ca să fii sigură că soțul e mort ? În condiții normale, oamenii pot să aștepte uneori zeci de ani, dar se putea aștepta astfel la scara întregii populații evreiești care supraviețuise Holocaustului ? Atunci Roller a decis că legea respectivă se anulează pentru generația trecută prin Holocaust. A fost o decizie foarte greu de fundamentat juridic, dar argumentația lui a fost acceptată. Era o decizie cu adevărat istorică. De aceea, cînd Roller a plecat în Israel, în ’46, a devenit imediat consultantul primului rabin al Israelului. Iată deci ce oameni trăiau la Tîrgu-Neamț ! Am împrumutat apoi de la Biblioteca Națională toate cărțile lui din anii ’30. Sînt foarte serioase, dar decizia amintită l-a făcut și pe el un personaj istoric.

S.A. : *Bineînțeles, una este să ai o opinie într-o asemenea chestiune, alta să formulezi o judecată și să o impui cu argumente într-o cultură ca a voastră, aproape obsedată de legalism.*

M.I. : Da, de aceea decizia a și fost controversată. Acesta nu e însă domeniul meu, nu știu bine detaliile, dar, cum spui și tu, e vorba de o mare performanță savantă în domeniul iudaismului. Așa că, insist, în Tîrgu-Neamț s-a atins un înalt nivel savant în iudaistică. Au existat oameni ca aceștia doi amintiți mai înainte – cel care preda Talmudul de la Ierusalim și juristul –, au existat și cîteva academii – ieșivot. Am început să citesc puțin pe tema asta, dar deocamdată nu este vorba de un studiu prea aprofundat. Mare minune : pentru mine, Tîrgu-Neamț era un loc aproape secular. Greu îmi pot imagina efervescența aceea savantă. Și, cum spuneam, n-am auzit niciodată de asemenea lucruri ; și era un tîrg mic, cum se putea ține secret așa ceva ?

S.A. : *Cum a dispărut lumea aceea ? A fost distrusă de Holocaust ? De emigrarea masivă ?*

M.I. : A fost o combinație. De fapt, Holocaustul nu a distrus prea mult în Tîrgu-Neamț.

S.A. : *Mai întîi, au fost așa-zisele „deplasări de populație" din perioada prigoanei antisemite, un fel de surghiun intern, apoi emigrările postbelice.*

M.I. : Da. Dar oamenii s-au întors din „deplasări" și nu au început să părăsească tîrgul din '45-'46. Eu vorbesc de perioada ulterioară, cinci-șase ani după aceea. Dacă populația

evreiască din tîrg a dispărut, prima cauză a fost „deplasarea”, iar a doua a fost secularizarea și instaurarea comunismului. E vorba de un proces, iar acesta nu are un singur motiv.

S.A. : *Evident, e vorba de mai multe cauze și de procese interactive. Comunismul a avut un rol crucial în secularizarea generală a lumii din România, indiferent de confesiune și naționalitate, agravînd, radicalizînd și grăbind „dezvrăjirea lumii” operată pretutindeni de modernizare. La fel cum dispare pînă și amintirea preocupărilor de un asemenea înalt nivel în lumea evreiască, se reduce drastic și preocuparea pentru teologie la ceilalți. În cazul creștinilor, circumstanța agravantă a fost arestarea masivă a preoților mai proeminenți, nu doar a celor care făcuseră politică (legionară sau democratică). Elita teologică și ecleziastică a creștinilor români a trecut în pușcării, cu suferințe oribile și pierderi ireparabile. În general, toate activitățile religioase erau prost văzute de comuniștii atei, oricare ar fi fost natura lor.*

M.I. : Așa este. Plecarea în Israel a oamenilor de statura celor amintiți de mine...

S.A. : *...nu se poate compensa de rămînerea temporară a celorlalți.*

M.I. : Da. Mai este ceva : cred că, din punct de vedere statistic, evreii religioși au fost primii care au plecat. Deci nu vorbim numai de o scădere a proporției evreilor, în raport cu românii...

S.A. : *...ci și de o circumstanță agravantă, „autoselecția” spiritelor religioase. Era inevitabil să se întîmple așa.*

M.I. : Da. Astfel, într-o perioadă foarte scurtă, schimbările au fost așa de radicale, încît eu n-am mai putut nici să-mi imaginez înfloritoarea viață religioasă a evreilor din Tîrgu--Neamț, în perioada interbelică.

S.A. : *Sigur, tu ai trăit în cu totul altă lume. Aveați ce mînca, trăiați relativ confortabil, dar viața spirituală...*

M.I. : Da. Și totul a fost foarte rapid : în 15 ani, lumea evreiască tradițională din Tîrgu-Neamț a pierit aproape fără urmă. Alt exemplu : îmi amintesc și azi numele cîtorva sinagogi, dar atunci nu știam ce înseamnă acele nume. Acum înțeleg : sinagoga Brațlav promova un fel de hasidism ; sinagoga Habad însemna un altfel de hasidism etc. Au existat deci în Tîrgu-Neamț cîteva secte hasidice diferite – cel puțin trei –, fiecare cu sinagoga ei.

S.A. : *Cam cît a durat viața aceasta evreiască la Tîrgu-Neamț ?*

M.I. : Nu știu exact. Eu am prins numai sfîrșitul.

S.A. : *Dar înainte de asta ? Cît ne ducem înapoi în timp ? Pînă prin 1880 ?*

M.I. : Maximum.

S.A. : *Deci vorbim de cel mult 50 de ani pînă la atingerea apogeului ilustrat de exemplele tale ilustre : imigrările masive, înjghebarea unor comunități funcționale, construirea infrastructurii economice și articularea vieții cultural-religioase. Desigur, cei mai mulți cărturari și lideri religioși, ca și cei din profesiunile liberale veneau gata formați, iar cei mai tineri plecau și în alte centre să se instruiască. Dar unii se vor fi format și pe plan local. Timp era : cam o generație și jumătate, nu ?*

M.I. : Da.

S.A. : *Deci s-a putut forma o generație acolo, chiar în Tîrgu--Neamț.*

M.I. : Se poate. Oricum, evrei erau destui, dacă au fost 50% din populație, cum estimam pe la începutul dialogului – am auzit procentul și de la primarul din Tîrgu-Neamț, în ’98, care mi-a spus și că existase mereu această problemă : ca să nu fie 50% evrei, băgau în acte ca rezidenți în Tîrgu-Neamț sate întregi de români.

S.A. : *„Problema” era aceeași și în orașe mai mari, ca Iașii. Iar în Transilvania „problema” erau ungurii și nemții. Comuniștii voiau să fabrice „poporul unic muncitor”, iar identitățile acestea rebele – regionale, confesionale, etno--naționale –, „problemele”, apăreau peste tot !*

M.I. : Așa este. Revenind : dacă eu știu de zece sinagogi, să spunem că au fost cincisprezece. Ceva enorm ! Dar nivelul, cum arătam mai înainte, scădea mereu : în timpul cînd am fost eu acolo, așadar, mai erau oameni care știau ebraică, Talmudul și altele asemenea, dar erau puțini...

S.A. : *...într-o populație în care supraviețuia mai curînd un pietism popular și semisecularizat...*

M.I. : Exact. Oamenii nu voiau să lucreze sîmbăta, unchiul meu, șeful, închidea ochii... Tatăl meu, de exemplu, nu a lucrat niciodată sîmbăta.

S.A. : *Oricum, în regiune, trebuie să fi știut și voi atunci, exista o „problemă” și cu adventiștii, pentru că nici ei nu*

lucrau sîmbăta. Măcar în privința asta, evreii nu erau unici...

M.I.: Așa este. Se găseau soluții, cei care nu munceau sîmbăta nu au fost arestați. În comunism, pînă la urmă, nu a fost totul, permanent și pentru toți, așa de feroce. Dacă nu te ridicai cu adevărat împotriva sistemului... Pe mine nu m-a întrebat nimeni niciodată de ce nu ne ducem de sărbătorile evreiești la școală. Puteau să facă un scandal din asta. Nimeni nu făcea nici un scandal, pur și simplu nu ne duceam. Toți știau cine a fost și cine n-a fost la școală, nimeni nu a spus nimic. Nu exista vreo formă de prigoană. Dar, pe de altă parte, evreii au devenit ei înșiși mult mai seculari, nici pentru ei nu mai era atît de important să țină sărbătorile. Nu era totul decis sau interzis de comuniști.

S.A.: *Așa cum spuneam și eu: aveam de-a face cu un fenomen de secularizare masivă, care intervine peste tot. În România, pur și simplu, grație relativei noastre subdezvoltări, procesul începuse mai tîrziu ca în Occident și înainta mai lent pînă la intrarea în sistemul sovietic. Poate caracterul ineluctabil al secularizării și făcea ca autoritățile comuniste să fie ocazional, chiar tendențial de la o vreme, îngăduitoare cu unele aspecte mai curînd rituale ale vieții religioase. Îngăduință cinică, sigură de victorie, nu toleranță – așa aș descrie atitudinea statului-partid față de ceea ce era perceput ca „moșteniri" în curs de dispariție „naturală". Chiar dacă nu l-ai citit pe Max Weber, observi că religia, cea instituționalizată în orice caz, adevăratul concurent sistemic al Puterii, pierde mereu teren. De ce să-i mai persecuți pe cei deja în curs de dispariție?*

M.I.: Da. Formal, statul-partid era ateu, dar „ateismul științific” era un principiu general de propagandă, niciodată implementat riguros. De aceea ne mai puteam strecura și noi printre „ochiurile” sistemului.

În Israel

Drumul spre Israel (73-76) ; sosirea (76-77) ; în chibuț (77) ; lecturi în chibuț (78) ; reînceperea învățării limbii ebraice : „prima și ultima oară în viața mea, am studiat" (78-80) ; absolvirea liceului (80-82) ; trimis inițial la universitate, ajuns în armată (dar la geniu !) (82-84) ; un recrut studiază japoneza (84-85) ; stagiul militar și lecturile continuă (85-86) ; primele cărți de Mircea Eliade (86) ; misiuni periculoase (86-87) ; la Universitatea din Haifa : alegeri greșite (87-88) ; studiu și stagiu militar (88) ; descoperirea vocației (88-89) ; lecturile se schimbă : religie, Scholem, Eliade (89) ; student „privat" la Ierusalim (89-90) ; primele cursuri de Cabala (90) ; asistent de cercetare (90-91) ; întîlnirea cu Shlomo Pines (91) ; doctorand la Ierusalim, masterand la Haifa (91-92) ; asistent universitar (92-93) ; din nou pe front (93) ; în căutarea unui îndrumător : de la Scholem la Pines și înapoi (93-94) ; doctoratul : tărăgănat, apoi terminat în timp record (94-95) ; iar în armată (95) ; naveta Haifa-Ierusalim (95-96) ; tribulații imobiliare (96-97).

Sorin Antohi: *Ce-ai găsit în Israel? Erai format într-o cultură de limbă română, vorbeai idiș, dar nu știai cu adevărat ebraică. Cum a fost adaptarea? Ai descoperit o lume complet nouă, după o trecere bruscă. Mi-ai povestit cu alt prilej episodul în care voi jucați rummy în curte și a venit mesagerul care v-a anunțat că plecarea voastră s-a aprobat în sfîrșit – cînd parcă nici n-o mai așteptați.*

Moshe Idel: Da. Din momentul acela, totul s-a schimbat. N-aveam nici o idee despre ce se întîmplă. Pentru mine lumea în care plecam era complet necunoscută și tot ce mi-am imaginat despre ea s-a dovedit fals. Așa. Plecăm deci la București, cu toate formularele acelea mult așteptate. La aeroport, se descoperă că de pe pașaportul meu lipsește o ștampilă. Părinții mei sînt de-acum în avion, iar eu stau dincoace de ghișeu cu grănicerii și fără ștampila aia blestemată. Norocul meu – s-ar putea să te aștepți deja la asta! – e că unchiul meu ne însoțea: a telefonat

undeva și, nu știu prea bine cum, am urcat și eu în avion. În ultima secundă !

S.A. : *Asta după ce trecuserăți, timp de ani și ani, prin toate procedurile, și aveați toate aprobările, toate semnăturile ! Mă rog, în cazul tău...*

M.I. : Da, am scăpat ca prin urechile acului. Am ajuns cu avionul la Zagreb, după care am zburat la Roma. Nimeni nu știa de ce am ajuns la Roma. Și tot așa, nu știu nici astăzi cum, am stat la Neapole vreo două săptămîni, așteptînd din nou. A fost prima oară cînd am văzut...

S.A. : *...străinătatea. Deci ai descoperit Occidentul înainte de Israel !*

M.I. : Da. În a doua sau a treia zi la Neapole, am înțeles pentru prima oară că sînt liber. Nu a fost o descoperire intelectuală, ci un fel de ruptură. Am realizat că nu trebuie să mă gîndesc tot timpul ce vorbesc. Mi-aduc aminte de asta ca de o revelație. Ceva s-a schimbat brusc, ca și cum schimbasem lungimea de undă. Era altceva : nu ceva mai bun sau mai rău, ci diferit. Văd și acum trotuarul din Neapole unde am avut această experiență ; nu spun că e ceva mistic, dar...

S.A. : *...dar ceva ca un declic, o comutare de regim existențial ?*

M.I. : Absolut ! Din punctul ăsta de vedere, nu s-a întîmplat nimic în Israel, pentru că se întîmplase deja înainte, la Neapole. Acolo, în acel timp scurt, nu pot spune că am descoperit Occidentul. Dar tot am descoperit și eu cîte ceva : cumperi un ceas, iar puțin

după aceea nu mai merge, tot felul de lucruri mici și nu neapărat plăcute.

S.A.: *Asta se poate întîmpla în Italia și azi. Prima țară occidentală – de fapt, prima țară străină – „descoperită” de mine a fost Germania, care mi se părea plasată într-un alt regim ontologic. Prima dată cînd am văzut că un lift german se poate bloca, am avut un șoc metafizic. Dar tu nu fuseseși niciodată tras pe sfoară în România?*

M.I.: Ei, dar în România nu se pomenea așa ceva. Ți se întîmplau adesea tot felul de lucruri neplăcute, dar parcă nu se făcea să păcălești astfel pe cineva. Revin la micile descoperiri. De exemplu, am întîlnit un băiat evreu care venea din Brazilia și care mi-a spus că are o băutură foarte puternică, numită whisky. Nu putea fi nimic prea puternic pentru mine, mi-am zis. Oricum, cînd cîntam la nunți toată noaptea, beam o grămadă de vin și țuică, făceam tot ce puteam ca să rămîn să cînt. I-am spus băiatului: „Nu există așa ceva, ce-mi spui tu mie?”. Și atunci mi-a dat whisky și am băut. Am văzut stele... Cu asemenea mici descoperiri, cu altele, am realizat că nu totul este așa de simplu, că Occidentul este mai complicat...

S.A.: *Și nu e pur și simplu dublul pozitiv al lumii comuniste... Pentru mine, ca pentru mulți dintre românii care au visat tot timpul să plece fără să poată ajunge acolo, Occidentul era un tărîm paradiziac, în care și obiectele, și natura (fructele, norii, ziua și noaptea, animalele), și oamenii sînt altfel. Eu, cel puțin, m-am obișnuit cel mai greu în străinătate tocmai cu acele elemente care,*

semănînd cu unele de pe la noi, ar fi trebuit să mă ajute să mă reperez. Exact aceste elemente de identitate și afinitate, bune sau rele, mă alienau cel mai mult, fiindcă eu mă așteptam la altceva, așteptam diferența, diferitul. Sătul de identitate și asemănare, eram setos de alteritate și diferență!

M.I.: Da, și eu aveam nevoie de efort ca să mă adaptez la noua situație. Am avut pentru asta cele două săptămîni la Neapole. Acestea au fost de fapt primul meu șoc cultural, nu întîlnirea cu Israelul.

S.A.: *Deci ai avut un fel de sas, de coridor de adaptare, ca între două regimuri de presiune atmosferică diferită, în genul celor folosite de scafandri și cosmonauți. Un intermundiu!*

M.I.: Da. Am trăit într-un interregnum la Neapole. Atunci și acolo am înțeles că s-a terminat afacerea. Am înțeles puțin că nici capitalismul nu este așa de simplu cum se vede; am început atunci să învăț limba engleză – am găsit o carte de stenografie și am început să învăț primele cuvinte englezești prin stenografie. În fine, ajungem în Israel, noaptea, și sîntem întrebați: „Unde vreți să vă stabiliți?”. Am spus că vrem în Haifa, pentru că toată familia noastră era în Haifa. Ne-au spus: „Așteptați”, apoi ne-au repartizat lîngă Haifa. A fost un miracol, pentru că era chiar locul pe care-l voiam și, pe deasupra, ne-au dat un apartament destul de frumos – cel puțin în comparație cu alții, care au primit atunci tot felul de locuințe improvizate. Și ajungem așa la familie: după 13 ani, erau aproape toți în viață. A fost o

experiență de necrezut. O parte din familie nu ne era cunoscută, desigur : cei născuți în Israel, noile rude prin alianță etc. După această întîlnire, ne aștepta un taxi ca să ne ducă la noua noastră casă. Totul se sfîrșise, ori începea, cu bine.

Problema era ce să facă cu mine. Era sfîrșitul lui august. S-au emis două păreri : să mă duc să lucrez în port sau să mă duc să studiez. Erau părerile a doi unchi pe care nu-i știam, soții mătușilor. Eu am spus că vreau să studiez. În consecință, m-au trimis la un chibuț după vreo zece zile, unde lucram jumătate de zi și apoi studiam ebraica. Lucram la chibuț, cot la cot cu ceilalți, ceea ce mi-a produs primul șoc cultural din Israel. Șeful știa idiș – nu toți israelienii știau, desigur ; vorbim, și văd că știe și franceză, și iar vorbim, și văd că omul ăsta știe multe lucruri. Apoi îmi spune : „Lucrezi numai jumătate de zi și studiezi cealaltă jumătate”. Iar după cîteva zile mă trimite să lucrez la bucătărie. La bucătărie lucra chiar el. „Cum poate să fie acesta bucătar ? El e șeful chibuților !” Nu mi-a venit să cred, mie, venit din România : un șef care muncește !

S.A. : *Bineînțeles, nu puteai vedea asta în România, fiindcă egalitarismul comunist de fațadă camufla prost un sistem foarte ierarhic. Șefii nu lucrau niciodată la munca de jos ; cel mult, proveneau de acolo și erau trimiși înapoi disciplinar.*

M.I. : Da. Și ăsta a fost un șoc, nu-mi credeam ochilor. Așa au trecut trei luni. Fratele meu începuse și el treaba la mijlocul lui septembrie, după sărbătorile noastre. În

acest timp nu am avut cărți deloc : toate cărțile mele, adunate în cuferele acelea, fuseseră trimise cu vaporul, iar în ebraică nu puteam citi. Am văzut în Haifa o librărie cu multe cărți în franceză despre India. Alt șoc : voiam să citesc, dar n-aveam bani. Nu mai știu cum mi-am cumpărat prima carte în Israel : lucrarea lui Albert Schweitzer despre marii gînditori indieni, în franceză. Am citit-o imediat. M-am dus iar la librărie, aveau cîteva volume foarte mici, populare, de yoga. Nu voiam să citesc atunci literatură, mă interesa oricum încă din România filozofia indiană. Dar nu înțeleg cum de librarul nu mi-a luat bani pe cărțile acelea ; mi le-a dat, pentru că n-aveam bani deloc. După încă două săptămîni am început să studiez ebraica, începînd de la foarte ușor, laolaltă cu unii care nu știau chiar nimic. Și m-am decis să studiez acum serios.

S.A. : *Nu mai aveai de ales !*

M.I. : Nu. Nu știu cum, am luat o carte de gramatică ebraică în latină, de ebraică biblică. Nimeni nu atingea cartea asta la biblioteca chibuților. Erau tot felul de excepții în ebraică, și eu citeam, citeam despre fiecare, iar la școală profesorul nu știa de nici una. El știa cum se vorbește ebraica, iar eu citeam excepțiile despre care el nici nu auzise măcar. El nu știa Biblia, nu știa nimic altceva decît limba. Eu vorbeam, el nu înțelegea nimic ; și nici eu nu înțelegeam ce vrea el. „Păi, dom’ profesor, eu am citit în ebraică, versetul ăsta e scris așa”, spuneam eu, iar el nici măcar nu auzise de acel verset. Și așa am studiat trei luni, tot mai serios, dar fără spor. Și atunci am înțeles că-mi pierd timpul.

S.A. : *Că voi doi erați în lumi diferite : tu erai în limba Bibliei și a culturii,* Hochsprache *; el era în limba vorbită, în* Umgangsprache*.*

M.I. : Da, am realizat că tot ce îmi spune el e ceva primitiv, un fel de ebraică vernaculară ; omul părea bine intenționat, dar nu știa nimic.

S.A. : *Preda un fel de* pidgin*, iar tu voiai cumva limba perfectă.*

M.I. : Așa este. El, săracul, nu era profesor de ebraică, era și el acolo în chibuț. I-au spus : „Predă ebraica, ăia nu știu nimic !". Iar el s-a executat, fiindcă știa de-ajuns, dar nu pentru cineva care voia cu adevărat să învețe serios. Așa că am stat două-trei luni, am văzut că nu avansez, deși învățam de-acum tot timpul, și dimineața, și seara – pusesem electricitate la ușă, ca să nu fiu deranjat. Iar în ianuarie m-am dus la liceu lîngă Haifa, în clasa a XI-a – acolo se termina după a XII-a, normal. Și am dat iar de greu. Nu înțelegeam decît foarte puțin din ce se preda și discuta...

S.A. : *Semăna cu experiența de la școala primară, cînd ai trecut de la idiș la română ?*

M.I. : Nu ! Acolo fusese nimica toată Aici predau...

S.A. : *...aha, materiile avansate, matematica, științele...*

M.I. : ...sigur, dar trebuia să învăț în același timp și ebraica, și istoria, literatura, engleza, educația cetățenească, și alte lucruri despre care nu auzisem niciodată. Și m-am dus la director și i-am spus : „Domnule, eu știu franceză. De ce

să studiez engleza?”. El: „E foarte simplu, vrei să studiezi, studiezi; nu vrei, poți să ne părăsești”. Ce puteam să fac? Acum aș alege să învăț în limba română, dar atunci nu se putea. Astăzi se face la noi școală și în georgiană... Și nici timp nu aveam prea mult, fiindcă într-un an și patru luni venea bacalaureatul. Ori treceam, ori nu. Așa că am studiat și iar am studiat, pentru prima și ultima oară în viața mea.

S.A.: *Prima, poate, dar ultima...*

M.I.: Așa e, cum îți spun. N-am mai învățat niciodată atît de intens. Și toate deodată, și de unul singur. Că nu era nimeni care să mă îndrume.

S.A.: *Dar nu ai avut un educator care să se ocupe de tine în mod special?*

M.I.: Atunci nu exista așa ceva. Era o țară...

S.A.: *...tînără, un stat cu o istorie de numai 15 ani.*

M.I.: Da. Poate și de aceea, oamenii erau foarte pozitivi. Ce a făcut directorul, înțeleg. Însă toți voiau să mă ajute, colegii, profesorii. Dar nimeni nu putea alege pentru mine, nimeni nu mă ajuta să mă orientez. Așa că am început să studiez serios: engleza, ebraica – nu cea de chibuț, ci aceea pentru bacalaureat, cu tot cu lecțiile de gramatică, de literatură ebraică și Biblie. A fost un coșmar! Fiecare moment era planificat. Pe drumul spre liceu învățam engleza, pe de rost, cîte douăzeci de cuvinte, pe care le repetam pînă ajungeam în clasă; la liceu învățam încă douăzeci de cuvinte, acasă citeam, și așa procedam

la toate obiectele. Am făcut și cîteva greșeli mari, chiar colosale. Am întrebat ce carte din Biblie o să studiez în clasa a XII-a, pentru că Biblia era foarte dificilă pentru mine. Și mi s-a spus : Cartea lui Iov. M-am dus la bibliotecă, am împrumutat comentariul cel mai mare al Cărții lui Iov, l-am luat acasă și am început să studiez cu un dicționar român-ebraic. Și studiez, studiez, și e tare greu ! Acum știu că ăsta e un comentariu care nici în universitate nu se studiază. Atunci n-am știut, așa că am învățat cam pe de rost tot felul de speculații, elemente de ugaritică...

S.A. : *...crezînd că de asta ai nevoie pentru liceu !*

M.I. : Ce puteam să știu eu ? Dacă am văzut că acel comentariu era mai mare... Și începe clasa a XII-a. La ora de ebraică, îmi spun : „Profesorul meu nu știe nimic ! Nici nu a vorbit de comentariul ăsta !".

S.A. : *Poate nici nu știa că există !*

M.I. : Nu știa, fiindcă e vorba de un text excentric și rar studiat. Am făcut și alte asemenea greșeli, crezînd mereu că trebuie să muncesc la nivelul maxim, pur și simplu fiindcă e mai bine decît să mă complac la nivelul minim. De aceea m-am chinuit să descifrez tot comentariul cu un dicționar atît de mic. Desigur, exista un mare dicționar ebraic-francez, dar eu n-aveam bani pentru asta. Am lucrat în vacanțe ca hamal ca să plătesc liceul în clasa a XII-a, apoi am continuat să învăț tot timpul și am trecut bacalaureatul. Dar ce s-a întîmplat ? Ironia sorții ! La liceul din Israel a trebuit să mă duc la „real" ! Cum să mă duc la „uman", dacă era mult mai greu ?

S.A. : *Deci profesorul din Tîrgu-Neamț știa el ce știa.*

M.I. : Știa, știa. M-am dus deci la „real", unde era foarte ușor, fiindcă nivelul școlii din România era mult mai ridicat. Cît *n-am* învățat în România, a fost de-ajuns ! Așa că, nu știu cum, am terminat aproape tot bacalaureatul, mi-a rămas numai un examen dintr-a XI-a, pe care nu-l putusem pregăti într-a XII-a, cu toată munca mea îndîrjită. Țin minte ca acum, scriam tezele la bacalaureat și încă nu stăpîneam ebraica, deci trebuia să găsesc tot felul de alternative...

S.A. : *...la nici doi ani după venirea în Israel.*

M.I. : La un an și nouă luni. Parcă a fost ieri : scriam un eseu în ebraică și încă aveam probleme de exprimare ; am trecut examenele, cu excepția celui pe care nu-l trecusem într-a XI-a ; și tot atunci am dat un examen pe care toți băieții din Israel îl dădeau pentru armată : ce nivel intelectual ai, ca să vezi ce o să faci în armată, fiindcă dacă ai un nivel excepțional ți se dă voie să studiezi nu știu ce, ce arme sînt. Primesc rezultatul : eram singurul din școală care *nu* pleca în armată. Țin minte că-mi păruse ușor examenul acela, fiindcă nu era o problemă de limbă, ci de logică ; eu terminasem și mă uitam la pereți, iar femeia care dăduse subiectul credea că nu știu nimic. Mă întreabă : „De ce te uiți pe pereți ?". Eu : „Am terminat". Rezultatul însemna deci că plecam la universitate, urmînd să fac armata după absolvire.

S.A. : *Deci tu erai de-acum într-o elită a Israelului.*

M.I. : Nu m-am gîndit la asta.

S.A. : *Nu te-ai gîndit, dar deveneai membrul unei elite foarte...*

M.I. : ...foarte, foarte mici !

S.A. : *Știu, tocmai de-asta vorbesc de elită.*

M.I. : Ai dreptate. De fapt, ceva am înțeles și eu, fiindcă rezultatul acela mi-a dat imediat un complex de superioritate. Vara m-am dus la Netanya, la o verișoară a tatei, și am întîlnit acolo un soldat de vîrsta mea. Eu nu știam ce înseamnă armata. Și văd că trec militari cu tot felul de semne și el mi le explică, îmi spune și ce fac ăștia, ăștia și ăștia, iar eu mă gîndesc : „Săracii, ei se duc, iar eu stau și mă înscriu la universitate !". Nu știam în fond mai nimic, dar mă uitam deja la ceilalți de sus. Cînd colo, la o lună după asta, primesc o scrisoare : „Anulat". Nu știu de ce fusese anulat rezultatul, azi aș pune întrebări, aș face scandal. Atunci n-am putut să fac, eram un nou-venit. Așa că m-am dus la armată.

S.A. : *La ce armă ?*

M.I. : Era la Netanya o unitate de geniu. Mi s-a spus că se ocupă cu dinamită și tot felul de calcule, aparatură și altele asemenea. Eu m-am gîndit că, dacă tot mă întreabă ce vreau, merg la geniu ! Geniul, credeam, e ceva pentru oamenii inteligenți. „A, mi s-a spus, geniu, imediat, nici o problemă !"

S.A. : *Erai singurul care se ducea acolo de bunăvoie !*

M.I. : Așa am descoperit și eu cînd am ajuns în campament : toți păreau amărîți, numai eu eram bucuros.

A urmat un antrenament foarte dificil, de patru luni și jumătate.

S.A. : *Instrucția militară primară ?*

M.I. : Mult mai rău. În prima zi, ne-au aliniat și ne-au spus : „Vedeți dealul de colo ? Este un cimitir, iar cîțiva dintre voi acolo vor ajunge !”. Pentru prima zi, destul de clar. Eu m-am hotărît să rezist, realizînd că ideea era să te distrugă psihologic mai întîi...

S.A. : *Sigur, ca să poată scoate din recruți o masă docilă și amorfă din care să construiască apoi soldați perfecți.*

M.I. : Am înțeles repede că nu asta voiam eu și că armata nu-mi ajuta la nimic. Primul lucru pe care l-am făcut în cea dintîi permisie a fost să-mi cumpăr un dicționar englez-japonez, ca să învăț japoneza pe îndelete, fără grabă. Nu conta cînd aveam să fiu lăsat puțin în pace, eram gata să mă duc și noaptea, o oră-două, ca să studiez. Mă duc așadar la singurul bec din cort și studiez. Vin ofițerii, se uită, văd japoneza : „Dispari ! Nu e nevoie aici de așa ceva !”. N-am studiat cine știe ce, era un fel de...

S.A. : *...frondă, o încercare de a te salva psihic.*

M.I. : Exact ! Văd c-ai trecut și tu prin armată... Eu am trecut pînă la urmă destul de ușor. În primul rînd, complexul de superioritate nu mi-a dispărut. Îmi repetam că eu am luat o decizie, nu că a fost o greșeală. Pentru mine, perioada asta de rezistență a fost foarte formativă. Înainte, învățasem mult, dar acum dădusem de ceva cu adevărat greu, aspru. Nu era vorba de un efort mintal, ci

de un mare efort fizic – care s-a dovedit extraordinar de important pentru mine. Nici psihologic nu era așa de greu. Am terminat pe primul loc prima perioadă de instrucție, șefii credeau că vreau să devin ofițer. Mă cunoștea de-acum și șeful corpului de geniu, știa că am răspunsuri la toate întrebările și nu-mi mai dădea voie să vorbesc. M-am dus la cursuri, am dat examene...

S.A. : *...de-astea, militare.*

M.I. : Militare, da : sabotaj, explozibili și tot felul de lucruri de-astea. Și vine timpul să mă duc la școala de ofițeri. Aveam de dat alte examene, numai că eram hotărît să nu le promovez. Dar reușesc la examene ! Mi se spune : „Te duci la școala de ofițeri !”. Asta însemna încă un an de armată. N-am înțeles cum am reușit eu la examenele astea, făcusem tot ce puteam ca să *nu* reușesc ! M-am decis așadar să nu mă duc. Sînt chemat de ăsta de la corp : „Ce înseamnă că nu vrei să te duci ?”. Era pe bază de voluntariat, dar ce înseamnă să fii voluntar ?

S.A. : *În armată, e o vorbă goală ! Cam ca în comunism...*

M.I. : Exact. Îi spun șefului că am făcut eforturi, dar sînt nou-venit, abia vorbesc ebraica, nu mă descurc. El, cu care vorbisem deja în ebraică de cîteva ori, răspunde : „Știi ceva, te trimit cîteva luni într-un loc lîngă casă, iar cînd o să știi ebraică mai bine te trimit la cursul al doilea”. Excelent, dar m-a trimis la o unitate mică de recunoaștere, în nordul Israelului, care era foarte periculoasă. Asta se petrecea înainte de războiul din ’67, cînd erau o mulțime de incidente cu sirienii, iar noi eram implicați în toate afacerile

astea. Ce era bun, totuși? După ce îți terminai treaba, aveai tot timpul din lume, erai aproape liber. Atunci am început să citesc mai sistematic. Era prima oară cînd citeam serios și în ebraică, și în engleză. De la biblioteca orașului am împrumutat cărți de-ale lui Eliade, cărți de religie, pe care le-am luat la armată și am început să citesc.

S.A.: *Deci așa te-ai întîlnit tu cu Eliade?*

M.I.: Da. Și cu Eliade și cu engleza... Paradoxal, aveam mult timp liber, după cursurile acelea de un an cînd nu puteam nici să respir; am avut așa un an și un sfert în care eram liber cam 75% din timp. Cînd lucram, lucram ca nebunii și era periculos, dar în momentul cînd se termina, era ca și cînd nu am fi fost în armată.

S.A.: *Am cunoscut și eu această ciudată formă de libertate, în armata română, unde instrucția se făcea în condiții și mai absurde, fiindcă noi nu aveam de luptat cu nimeni. Aveai acțiuni de luptă?*

M.I.: Da, la graniță.

S.A.: *Te duceai în recunoaștere?*

M.I.: Da, cu toate armele și materialele pe mine...

S.A.: *Ai fost la un moment dat plutonier. Deci ai fost avansat pe parcurs, după misiuni de luptă reușite.*

M.I.: Da. Cînd terminam pregătirea, nu rămîneam prea mulți cu grad de soldat...

S.A.: *...da, fiindcă erați o unitate de elită: recunoaștere, sabotaj etc.*

M.I. : Da, erau deci cîțiva soldați, dar și ei erau liberi atunci cînd nu plecam în misiune. Plecam în recunoaștere la granița cu Siria, pe la 5-6 dimineața. După asta, le spuneam celor din unitatea cu care colaboram : „Din momentul ăsta nu mă cunoașteți, nu mă interesează cine vine, ofițeri, neofițeri... Mi-am făcut treaba, nu sînt din unitatea voastră. Eu și soldații mei nu existăm pentru voi”.

S.A. : *Erați deci un fel de trupe de comando în cadrul armatei regulate. Dar nu vă subordonați celor din armata regulată ?*

M.I. : Eram și noi armată regulată, dar eram din altă unitate.

S.A. : *O trupă de elită, erați numai detașați pe lîngă ei, vă permiteați unele libertăți.*

M.I. : Da. Și le-am pus în vedere : mă lăsați în pace. Studiam toată ziua, ei se duceau pe la bucătărie, mai știu eu pe unde. „Vreți să fac asta, fac asta și terminăm !” – asta era poziția mea. Și niciodată nu mi-au făcut nimic, nu m-au sancționat, eram ca și în viața civilă. Odată, cînd a venit comandantul cu un general, m-au trezit : „Generalul are nevoie de tine”. Voia să vadă ceva în legătură cu niște bombe, iar eu am crezut că mă duc drept la închisoare.

S.A. : *Ei, generalii adevărați nu se uită la micile acte de indisciplină, se concentrează pe esențial...*

M.I. : Așa este. Deci, timp de un an și patru luni, am citit religie, literatură. Cînd a fost războiul din ’67, eram în serviciul militar și am cerut eliberare anticipată pentru a

merge la universitate. Șefii mi-au spus : „Vrei să studiezi? OK, stai trei luni mai puțin" – rămîneau așadar de făcut doi ani și trei luni –, „iar mai tîrziu ne dai înapoi astea trei luni". M-am înscris la Universitatea din Haifa. La o lună după asta, din doi ani și jumătate, serviciul s-a lungit la trei ani. Primesc o scrisoare frumoasă : „Ne datorezi nouă luni ; în momentul în care termini facultatea, vii înapoi la armată". Am înțeles că dacă întrerup studiile trebuie să mă întorc la armată. Și am început să studiez și mai sîrguincios ebraica și engleza. Două mari greșeli ! Nu știu de ce am ales exact aceste două discipline. Eu voiam de fapt să studiez altceva – filozofia, psihologia –, sigur nu ce începusem. Dar, pe de altă parte, astea erau materiile pe care le puteam preda la liceu. M-am gîndit să fiu profesor de liceu. Erau lucruri grele, dar...

S.A. : *...îți dădeau o meserie concretă.*

M.I. : Da. Atunci am început încă o dată școala și am văzut că nu pot să întrerup studiile. Engleza a fost foarte dificilă, pentru că nu era ca la liceu, și aveam colegi americani, cu engleza limbă maternă, iar eu nu vorbisem un minut în engleză. Prima lună, a doua, am învățat, am tot învățat. La sfîrșitul semestrului, era un fel de examen. Cum îl trec eu ? Mi-aduc aminte exact, am primit 8. Erau trei-patru note de 8, restul numai 7, 6. Toți americanii ăia. Asta m-a distrus. Din momentul acela mi-am spus : „E păcat de timpul pierdut, dacă toți ăștia au primit 8 și vorbesc engleza între ei". Dar știam că nu pot să fiu chiar așa sigur de mine ; era o problemă existențială ; am mai învățat puțin, dar de fapt clasasem afacerea : aveam să fac la universitate ce făcusem la liceu – aveam să-mi văd de propria mea curiozitate. În primul an era mai dificil

din punctul de vedere al economiei, era mult șomaj, deci n-am putut să lucrez nimic. Dar în anul al doilea a fost un *boom* economic, am lucrat tot timpul, în fiecare minut liber. În perioada aceea au început atacurile teroriștilor, iar eu, fiind instruit la geniu, aveam de lucru să dau și la alții. De fapt, chiar eu deschideam universitatea dimineața și o închideam seara. Mă duceam la toate orele de curs, dar aveam și de lucru. Am studiat o mulțime de lucruri, inclusiv filozofie. În al doilea an am început să înțeleg cum trebuie să procedez ca să muncesc mai puțin pentru examene, ca să am timp pentru propriile interese, și în trei ani am terminat universitatea cu două specializări : limba și literatura ebraică și engleza. Deja știam că aceste materii nu mă mai interesează, dar nu putusem să-mi întrerup studiile din cauza armatei. Am terminat, prin urmare, dar...

S.A. : *...cam fără chef.*

M.I. : Da. Din anul al doilea începusem să studiez lucruri mai apropiate de gîndire : Scholem, religie, Eliade și altele asemenea. Mi-era deja clar că asta mă interesează. Dar nu știam ce să fac : să devin profesor de liceu ? Și atunci a fost lansat un program prin care studenții recent sosiți în țară – și veneau o mulțime ! – erau scutiți de a plăti școlarizarea și primesc burse. Mi-am făcut socoteala că fusesem în armată, iar după ce ieși din armată ești tot un nou-venit. Am primit bursă, am luat și premii de la universitate, astfel încît la sfîrșitul anului III eram relativ bogat. Aveam de lucru, bursă, premii. Deci venise momentul să văd exact ce fac în viață, fiindcă aveam un mic spațiu de manevră. Mi-era frică să mă duc de la Haifa la Ierusalim, în citadela înțelepciunii. Dar un profesor de la

Haifa m-a încurajat : „Du-te și vezi ce înseamnă Ierusalimul ; nu ca să studiezi, ci numai să vizitezi”.

S.A. : *Tu, oricum, veneai fără să știi din Ierusalimul românesc !*

M.I. : Da, însă acum era vorba de Ierusalimul propriu-zis ! Am început deci primul masterat la Haifa, în literatură medievală, un domeniu puțin mai apropiat de adevăratele mele subiecte de interes. Dar m-am decis să mă duc și la Ierusalim, o zi și jumătate pe săptămînă. Universitatea din Haifa nu a vrut să-mi recunoască aceste cursuri, considerînd că asta era problema mea.

S.A. : *Dar nu lucrau cu credite transferabile ?*

M.I. : Nu, voiau să fie independenți. M-am resemnat. Și m-am dus la Ierusalim, am cerut aprobarea profesorilor de-acolo, iar ei mi-au spus : „Stai în clasă, pe noi nu ne interesează”. Nu m-au forțat să mă înscriu la Ierusalim, nu m-au pus să plătesc nimic, adăugînd : „Păcat de tine, faci naveta din Haifa, păcat de banii tăi”. M-am bucurat că pot rămîne în sala de curs și mi-am văzut de studiu. Iar în două luni am fost asistent la Cabala ! Chiar profesorul care-mi îngăduise să intru la ore mi-a propus : „Tinere, nu mai răspunde la întrebările din timpul orei. Nu vrei să fii asistent de cercetare ? Îți ofer un post !”. Am acceptat. M-am gîndit că e bine să fac și un ban, dar el era profesor de Cabala, și nu voiam cîtuși de puțin să merg în direcția asta.

S.A. : *Te-am mai întrebat cîndva despre asta, iar tu mi-ai spus că ai ajuns fortuit, accidental, la studiul Cabalei.*

E remarcabil că principalul specialist mondial al domeniului a ajuns la el printr-o consecință neintenționată...

M.I. : Asta este ! Profesorul mi-a spus că trebuie să citesc ceva manuscrise, să-l mai ajut pe ici, pe colo. De ce nu ? Pe de altă parte, povestea asta e incredibilă : eu nici nu avusesem curaj să intru în clasă ! A urmat un alt noroc : a început tot atunci un program nou la Ierusalim – înscrierea la doctorat direct după licență. Și-mi spune profesorul ăsta de filozofie, Shlomo Pines, că se poate.

S.A. : *Deci lucrai deja cu marele Shlomo Pines !*

M.I. : Nu, cel care mi-a dat de lucru pe teme de Cabala era altul. Shlomo Pines e cel care mi-a spus că pot face și eu doctoratul direct.

S.A. : *Sînt sigur că tu știai de el dinainte. Nu ?*

M.I. : Da, sigur, dar nici nu visam să-mi fac doctoratul cu el. Credeam că mă duc la Ierusalim, frecventez niște cursuri și seminarii ca auditor liber, dacă mă lasă, iar după o lună de navetă renunț și uit de ei, de nici nu mai pot să spun că am fost pe-acolo. Pentru înscrierea la doctorat îmi trebuia o medie mare. Mă duc la consilierul academic și aflu că trebuie să am media 92-93. Universitatea din Haifa nu a vrut să-mi facă oficial media, dar am implorat acolo pe cineva, care mi-a făcut-o : exact 92. Așa că, la cinci luni după ce am ajuns prima dată la Ierusalim, m-am dus la consilierul academic și la Shlomo Pines cu media de la Haifa, și ambii au fost de acord că pot fi admis. Dar la biroul pentru doctoranzi, cînd să mă înscriu oficial,

sînt prost primit: „Cine ești tu? Nu te cunoaștem, nu ești înscris, nu ești nimic în universitatea noastră. Ce vrei să faci?”. Am răspuns că aflasem de noul program – doctoratul direct după licență –, că fusesem înscris la consilierul academic. „Nu poți să stai pînă la sfîrșitul anului?” Era prin martie-aprilie. Cum să rezist atîta? În acest moment, se deschide ușa, intră un profesor, chiar șeful secției doctoranzilor, care studia cu mine la Pines, și le spune: „Înscrieți-l!”. Și iese. Deci sînt înscris oficial *post factum*, la sfîrșitul anului. Sîntem prieteni acum, acest profesor și cu mine, el a devenit între timp judecător la Curtea Supremă, și n-a vrut să recunoască pînă azi că m-a ajutat: „Eu n-am făcut așa ceva în viața mea!”. Și așa, în aprilie, poate chiar mai, nu mai știu cînd, devin doctorand la Ierusalim. Am și de lucru, dar mi-e frică să întrerup masteratul de la Haifa de teamă că, dacă nu reușesc la Ierusalim, rămîn cu mîinile goale. Astfel că am continuat la Haifa, făcînd tot ce voiau de la mine cei de acolo, dar am început și doctoratul la Ierusalim. Sîntem de-acum în ’71.

Relațiile mele cu Pines erau foarte bune, dar n-am putut găsi un subiect de teză pe care să cădem de acord. Pînă ce îmi spune profesorul de Cabala la care lucram ca asistent de cercetare: „Scrie despre un comentariu al cărții lui Abulafia *Ghidul rătăcitorilor*”. Pines era cel mai important specialist al chestiunii, iar eu eram sigur că n-o să accepte nici acest subiect. De-acum venise vara. Mă duc la Biblioteca Națională și citesc toate manuscrisele legate de temă, spunîndu-mi pînă la urmă că ideea este excelentă, iar Pines o să mă primească la doctorat. Cînd s-a întors din vacanță, toamna, i-am expus proiectul meu. El,

sec : „Despre asta nu poți să scrii la mine” – și dă să plece. Eu am replicat că, oricum, tot despre asta îmi voi scrie teza. Într-un minut, am rupt relațiile. Nu știu cum și de ce am spus ce-am spus, nu înțeleg nici de ce-a spus el ce-a spus, habar n-am. Dar știam că pot face doctoratul cu profesorul de Cabala, Ephraim Gottlieb : eram în relații foarte bune, și chiar el mi-a propus să lucrez cu el. Astfel că încep să lucrez la teză sub îndrumarea lui. Era de-acum în ’72. Îi dau un plan al tezei, vine războiul în ’72, iar el moare de atac cardiac – nu pe front. Eu nici nu știam, fiind mobilizat pentru cîteva luni. După patru luni, primesc o scrisoare de la Universitatea din Haifa. M-am bucurat mult că cineva știa unde mă aflu. Deschid scrisoarea și văd că îndrumătorul meu de doctorat a murit ! Rămîneam și fără Pines, și fără el. Dar ce puteam să fac ? Eram pe front, în Siria. Mă întorc la universitate, încep să caut alt îndrumător. La Pines nu am mai îndrăznit să mă duc. Erau și alții, pe care nu-i cunoșteam așa de bine, și care nu au vrut să mă accepte. Moartea lui Gottlieb făcuse o impresie așa de puternică... Îi telefonez atunci lui Scholem însuși, aflat deja la pensie de cîțiva ani. Nu învățasem cu el niciodată, dar m-a încurajat : „Vino la Ierusalim, să discutăm ce putem face”. Mă duc. Dimineața, mă întîlnesc cu Pines la Biblioteca Națională : „Ce faci ? Cum a fost în război ?”. Îi spun că a murit Gottlieb și caut un conducător de doctorat, el replică : „Nu găsești pe altcineva care să te îndrume ?”. Eu : „Știți că scriu despre Abulafia ?”. El : „Nu contează, te îndrum eu”. Seara mă duc la Scholem, și nu știu cum să-i spun că am rezolvat deja problema îndrumătorului : „O să creadă că am înnebunit !”. Cu o seară înainte i-am spus că nu am îndrumător, iar acum am ! Și

discutăm, îi spun că o să fac filozofie și Cabala, evitînd să reiau discuția despre îndrumător. Scholem : „Am o idee, du-te la Pines”. În dimineața următoare mă duc la Pines, iar el nu m-a mai întrebat ce fac, ce nu fac. M-am întors la Pines, într-un fel. N-am mai scris despre comentariul acela nimic, am scris despre Cabala direct, fără nici un compromis, fără nici un ocol.

Și Pines m-a ajutat iar, era în ’73 : „Anul viitor poți să predai la Ierusalim”. Tocmai începusem să predau la Haifa, dar Pines m-a sfătuit să predau și la Haifa și Beer Sheva, dar și la Ierusalim – la Facultatea de Arte. Pines : „Trebuie să începi cumva aici ; mai tîrziu ai să ai un post, acum ai numai un curs”. „De ce nu ?”, m-am gîndit. Încep deci să predau la Ierusalim în ’73, lăsînd doctoratul pe planul doi. Am citit mai serios la început, în ’73, dar mi se părea că de-acum știam despre ce e vorba, și nu m-a mai interesat chestiunea. Citeam manuscrise, în general, nu pentru doctorat, fără vreo ordine, fără nimic. Citeam manuscrise de lene, ca să nu scriu. Mă încuraja la asta și faptul că ei îmi dădeau o mulțime de bani, fără să mă întrebe ce fac, ce nu fac. Și ăia de la Haifa au început să-mi trimită bani. Eu n-am cerut bani, dar ei îmi trimiteau cecuri acasă. Noi – mă căsătorisem între timp – eram săraci, aveam datorii. Vin cecuri ? Să fie primite ! Puteam să termin pînă în ’74-’75, dar n-am vrut. Voiam să citesc, bani aveam... În ’75, mă cheamă șeful Institutului de Studii Ebraice : „Omule, ți-am dat bani cîțiva ani. Mai ai un an. Dacă nu termini, dai banii înapoi”. Ce puteam să fac ? Aveam deja două fiice.

Vine deja ianuarie 1976, iar eu nici nu începusem să-mi scriu teza ! De data asta, nu mai aveam încotro. Dar în trei luni, de la sfîrșitul lui ianuarie pînă în aprilie, am

terminat teza de doctorat. Știam că în mai voi fi din nou în serviciul militar de rezervă. Am dat deci tuturor exemplarele din teză, o lucrare care nu mai avea nimic de-a face cu planul inițial. Și m-am dus la armată. De acolo, la sfîrșitul lunii, telefonez acasă, iar soția îmi spune: „Ți-au aprobat doctoratul”. „Nu pot să cred!” „Ba da, și cu un rezultat excelent: *magna cum laude*.” „Ce tot spui tu acolo? E o prostie, au greșit.” Telefonez la universitate, mi se confirmă. Mă întorc la universitate, îmi dau decizia în scris, dar încă nu-mi răspunseseră la cererea mea de schimbare a titlului tezei. Trebuia să primesc titlul de doctor de la rectorul universității în iulie, iar eu încă nu aveam aprobarea pentru schimbarea titlului tezei... Abia la trei luni după asta, primesc că s-a aprobat și schimbarea titlului. Cei din comisie nu știau nimic...

S.A.: *Sigur, birocrația lucrează adesea dosar cu dosar, iar birourile vecine nu comunică între ele.*

M.I.: Exact. Mie mi-a prins bine. În ’77, mă duc încă o dată la serviciul militar. Telefonez acasă, iar soția îmi spune că Pines a sunat să-mi propună ca anul următor să predau la Ierusalim cu normă întreagă. Eu și uitasem de asta, nici nu visam că s-ar fi putut întîmpla. Petreceam și atîta timp în serviciul militar! Îi telefonez lui Pines și îl întreb ce înseamnă exact asta. „Păi, ți-am spus că atunci cînd o să avem un post, o să vii.”

Ce să fac? Eu aveam deja un post la Universitatea din Haifa. Și la Ierusalim nimeni nu știa că nu pot zbura de colo-colo. Cu Pines eram prieten foarte bun, dar el mi-a spus: „Nu pot să-ți dau sfaturi. Vrei să vii, bine, nu vrei, tot bine”. La Ierusalim predam, dar predam numai un curs, nu făceam parte din viața intelectuală, eu îmi

vedeam numai de ore și mă duceam înapoi la Haifa. Era o decizie foarte, foarte grea : și familia soției, și toți ai mei erau la Haifa. Și eu să trec la Ierusalim?

S.A. : *Deci la Ierusalim era un post temporar, fără perspective clare.*

M.I. : Da. Era un risc. Pines : „Nu pot să-ți promit nimic. Vom vedea cum facem, dar nu pot să-ți spun acum ceva sigur”. Totuși, am decis împreună cu soția să ne ducem la Ierusalim. A fost dificil și din punct de vedere financiar, și din punct de vedere familial, și academic. În ’77 ne mutăm într-un apartament al Universității din Ierusalim, fiindcă nu puteam să cumpărăm acolo nimic – totul costa o mulțime de bani. Dar iată că în ’79-’80 sînt titularizat, primesc *tenure*. Pînă atunci totul fusese condițional, nimeni nu-mi promitea nimic, iar eu eram foarte prudent. Predam și la Ierusalim, și la Haifa, și la Beer Sheva, simultan, ca să am toate posibilitățile deschise, fiindcă mi-era frică să nu rămîn pe dinafară. La Beer Sheva mi se promitea totuși un post permanent, eu voiam să mă duc acolo, dar soția mi-a spus : „Dacă rămînem, rămînem la Haifa, nu la Beer Sheva”. Cum povesteam, ca să am relații bune cu toți, am predat peste tot. Era ca un coșmar toată naveta asta. Știam că mă voi opri în momentul în care primesc un post permanent. De fapt am continuat după titularizare cu o jumătate de normă în plus, era o problemă de bani – dar nu mai umblam între atîtea locuri. La Ierusalim, în ’77, am avut în fine posibilitatea să cumpărăm casa. O casă foarte, foarte bună. Am avut mult noroc : într-o singură zi, *după* ce am cumpărat-o, prețul ei a crescut cu 30%! Luasem

credit pe 20 de ani, oricum, altfel nu puteam s-o cumpăr nici așa...

S.A.: *Sigur, Ierusalimul e un oraș extrem de scump.*

M.I.: Scump, iar noi nu aveam bani. Tot ce cîștigam eu, din toate slujbele mele, era nimic în raport cu prețul unei case. Din ’77, am rămas în Ierusalim, statornic, și pînă ce am primit postul permanent nu am plecat nicăieri din țară. Mi-era frică să nu rămîn fără post. În ’80 însă, cînd am fost titularizat, am plecat prima oară la Harvard pe un an.

S.A.: *Și așa a început cariera ta internațională...*

Ieșirea în lume

Începe cariera universitară (101-102); dincolo de studiile iudaice : cîmpul se lărgește (102-105) ; „Centennial Scholar” (105) ; începutul consacrării (105-107); Autorenseminar *pentru un autor fără cărți (107); „eu nu scriu cărți, eu scriu articole” (107-108) ; profesor invitat la Harvard și Yale (108) ; o reorientare : dinspre America spre Europa (108-109) ; noi întîlniri fericite : Umberto Eco, Derrida, Harold Bloom, Culianu (110-112) ; apare în fine prima carte (111) ; prima contestare (112-113) ; adevărul despre raportul cu Scholem (114-117); unul din reproșuri se leagă de Eliade (117); controversa continuă (118-120); alte reproșuri se leagă de Abulafia, Cabala, sionism (120-124) ; atacurile împotriva lui Eliade și, pieziș, împotriva lui Idel (124) ; Eliade : „un scandal al românilor” (124); atacuri contra lui Eliade și Jung (124-126) ; „dosarul Eliade” (125-127).*

Moshe Idel: ...da, așa mi-am început cariera internațională. Fusesem deja la Harvard în ’79, la o conferință, dar stătusem numai două săptămîni. Fusese prima mea ieșire din Israel pe timp de pace. Ținusem o comunicare foarte ambițioasă, fusesem introdus de un fost prieten al lui Kafka și Rozentzweig, pe nume Glazer. I-am dat textul înainte – vreo treizeci de pagini în engleză –, dar era așa de dificil, încît nu a înțeles despre ce e vorba. Da, așa a început cariera mea internațională... Glazer era cunoscut, inteligent, știa filozofie și tot, și nu și-a dat seama de fapt despre ce vorbesc! Și engleza era dificilă, și conținutul era dificil, încît omul nici n-a știut ce să mai spună. Nu știam nici eu ce să cred.

În ’80 am stat în Israel, iar în ’81 am plecat pentru un an, pentru un fel de profesorat la Harvard, pe bani puțini, vreo patru mii de dolari. Am făcut o greșeală, nu contează. Dar era bine că nu predam, deci am avut timp de bibliotecă. Și anume, cea mai bună din lume: Biblioteca Widener, o știi. Am lucrat enorm, dar n-am cîștigat mai nimic. Nu a fost așa de simplu, fiindcă nici soția mea,

care venise cu mine, nu a lucrat atunci decît puțin, cîștigînd doar cît să plătească școala fetelor...

Sorin Antohi : *...deci tot a cîștigat ceva : școala era, desigur, colosal de scumpă.*

M.I. : Da, grozav de scumpă. Studiam în Biblioteca Widener aproape în fiecare zi, cît puteam de mult. Am ținut două conferințe, m-au invitat la Harvard și la Washington. Prima a fost la Harvard, dar acolo eram deja cunoscut, nu mai conta dacă mai vorbesc public sau nu. Alții, cînd se uitau la Harvard, se închinau. Am fost apoi invitat la Folger Library, la o conferință în onoarea lui Frances Yates. Îi trimisesem în '79 niște articole inedite. Ea le-a citit și mi-a scris, am păstrat scrisorile. Cînd am fost întrebat ce să scrie după numele meu, am răspuns „Ierusalim". „Dar nu ești la Harvard?" „Ba da." „Predai?" „Da." „Și nu vrei să scrie Harvard?" „Nu, eu sînt de la Ierusalim." „Dacă ești la Harvard și nu vrei să scrie asta, înseamnă că ești nebun." „De ce? Eu sînt aici numai anul ăsta și apoi mă întorc la Ierusalim." Mai interesant este că nu fusesem invitat pe filiera Jewish Studies, deci în '82, la Washington, am fost chemat să vorbesc pe o temă, ca să zic așa, universală. Am stabilit acolo relații foarte bune, între altele cu un specialist în Renaștere, care a devenit ulterior *provost* la UCLA. În orice caz, a fost prima oară cînd am intrat într-un cerc care să nu fie iudaistic. Frances Yates nu a mai venit, din păcate, murise între timp. Am primit apoi o invitație să țin chiar prima conferință în memoria ei, la Warburg Institute, o citadelă a studiilor asupra Renașterii, dar nu am putut s-o onorez, din lipsă de bani. Ei au vrut să-mi plătească drumul, dar eu eram cu soția și cu trei fete în America, și n-am putut să le trimit singure

înapoi în Israel. Era ’82, în timpul războiului libanez. Pentru Warburg Institute n-ar fi fost mare lucru să plătească. Le-a părut și lor rău, cred, fiindcă după aceea, de cîte ori veneam, s-au purtat foarte bine cu mine. Iar Frances Yates m-a ajutat după moarte, ca printr-un fel de testament : am avut impresia asta, că de la conferința aceea de la Washington despre opera ei am putut pleca apoi peste tot, și spre Los Angeles, și spre Europa...

S.A. : *Deci ai simțit că grație ei ți s-au deschis drumurile...*

M.I. : Atunci n-am înțeles nimic, desigur. M-am gîndit la asta ceva mai tîrziu. Așa că am predat apoi mai mult la UCLA, pentru că la UCLA îmi acceptau condițiile : nu stăteam tot semestrul, uneori preda *provostul* în locul meu. Oamenii credeau că sînt nebun : cum să predea *provostul* în locul meu ? Dar așa a fost. Dacă era o problemă cu comunitatea ebraică și nu puteam rămîne pînă la sfîrșit, el venea la ultima oră de curs, tot el ținea și examenele.

S.A. : *Bun. Să continuăm despre cariera ta internațională.*

M.I. : Să continuăm. A urmat prima conferință Eranos. Eu nici nu știam de fapt în ce intru. Dar condițiile erau perfecte la Harvard, deci am putut să pregătesc tot ce aveam nevoie, fără să părăsesc incinta universității. Oricum, la Harvard am fost în relații foarte bune cu departamentul de studii iudaice ; eram, desigur, în relații excelente și cu Scholem, cine îmi putea reproșa ceva ?

S.A. : *Sigur, îi cunoșteai deja pe cei mai mari din domeniile tale. Nu mai aveai vreo urgență să-ți faci alte relații.*

M.I. : Așa este. Deci, oricît de ciudat ar suna, pentru mine Harvard n-a fost...

S.A. : *...o revelație intelectuală. Înțeleg. Dar a fost trambulina ta pentru a ajunge într-o discuție academică mai generală, pentru a ieși din închiderea specialității „studii iudaice”. Domeniu complex, vast, dar pînă la urmă cu limitările lui.*

M.I. : Exact ! Iar ieșirea asta a fost pentru mine decisivă.

S.A. : *De fapt, te-a redeschis către subiectele de tot felul care te fascinaseră dintotdeauna, te-a relansat ca intelectual și savant enciclopedic.*

M.I. : Da, alte subiecte m-au atras, poate mai mult decît trebuia. Eu voiam ca la Harvard să-mi pregătesc teza de doctorat pentru publicare. Așa că am adus cu mine toate materialele trebuincioase, dar n-am făcut nimic. N-a ieșit decît un capitol, și acela mic. La plecare, nu-mi venea să cred că într-un an nici nu deschisesem măcar valizele cu acele materiale. Dar și asta era ceva interesant, faptul că nimic nu era decis dinainte. Nici acum nu știu cum s-au derulat lucrurile, nici nu pot să spun că am luat decizii bune. Oricum, sînt sigur că nu mi-am premeditat greșelile ! Cînd am ajuns la Harvard, regretam deja, fiindcă la Philadelphia mi se promitea un post cu o mulțime de bani, de vreo zece ori mai mult decît cele patru mii, tocmai cînd eu aveam o așa mare nevoie de bani. Tot anul am fost iritat la Harvard pe chestia asta, dar n-am vrut să-mi stric relațiile cu șeful studiilor ebraice de acolo, căruia îi promisesem că vin. Și asta a fost o decizie bună, fiindcă de atunci am revenit la Harvard de cel puțin

douăzeci de ori, am predat – și în ’90, ’92 –, am studiat mereu ce-am vrut. Și am rămas în relații cordiale cu acel savant, pînă la moartea sa. Îmi spunea : „Ești invitat din oficiu la toate conferințele noastre. Dacă uit să te chem, tu să vii oricum.”

S.A. : *Ideal ! Să continuăm parcursul tău din momentul primelor expuneri internaționale și al ieșirii din mediul strict al specialiștilor în studiile iudaice. Această evoluție, din cîte îți cunosc eu lucrările, era anunțată de orizontul și diversitatea lecturilor tale. Ai spus-o chiar tu, de mai multe ori : interesul pentru literatură, pentru istoria religiilor de toate felurile, pentru filozofie. Deci tu erai deja mental în lumea asta internațională, acum doar fizic te racordai la ea. Cum te-ai adaptat la circuitul internațional, la proverbialul* jet set *academic ?*

M.I. : După ’81-’82, perioada în care am fost la Harvard și am putut citi mult despre Renaștere, nu numai pe teme iudaice, al doilea eveniment foarte important din acest punct de vedere s-a petrecut în ’86, la New York, unde am fost invitat cu titlul de „Centennial Scholar”, la 100 de ani de la înființarea celui mai important seminar iudaic din secolul al XIX-lea, Jewish Theological Seminary, cunoscut și cu inițialele sale, JTS, și rămas pînă astăzi cea mai importantă instituție academică evreiască din America. Eram invitat pentru o jumătate de an, nici eu nu puteam mai mult, iar condiția mea a fost ca ei să organizeze două conferințe mari despre capitolele cărții *Cabala : noi perspective*, la care lucram atunci.

Și pentru că aveau bani, ei au convocat de două ori, pentru cîte o săptămînă, cincizeci de specialiști în religie

și iudaism, ca să discutăm capitolele cărții mele. A fost o experiență fantastică ! Cincizeci de oameni, printre care cele mai importante nume din acele domenii, au stat acolo două săptămîni, discutînd în fiecare zi un capitol, de dimineață pînă seara. Toți au primit capitolele dinainte. Nu știu dacă le-au citit sau nu, asta e o altă afacere, dar cred că unii dintre ei au citit sută la sută, pentru că am primit înapoi exemplarele lor cu însemnări. În orice caz, a fost pentru mine nu numai un contact cu lumea evreiască din New York, care forma un public de ținută, ci mai ales ocazia de a mă întîlni și de a discuta cu cercetători foarte importanți, ca Bernard McGinn în mistică sau Louis Dupré de la Yale, Ewert Cousins, Richard Popkin de la UCLA. Ideea că Popkin vine de la UCLA pentru a-mi discuta cartea a fost pentru mine caraghioasă la început. Îl cunoșteam, însă credeam că o să vină doar pentru o zi-două, pe fugă. Dar nu, a stat și a discutat în detaliu. Experiența a fost și mult mai ușoară decît mă așteptam : n-am fost așa de atacat, tonul discuțiilor mi s-a părut foarte blînd. Și erau unii dintre cei mai mari specialiști în mistică creștină, mistică arabă și mistică iudaică, precum și în iudaism în general, cel puțin douăzeci venind din afara New Yorkului, cîțiva chiar din Israel. Pe moment, nici n-am înțeles prea bine ce se întîmplă. Dar cînd a venit soția mea, i-am arătat filmul întîlnirii. M-am uitat și eu la film, văzînd în fine ce trăisem, fiindcă fusesem prea concentrat ca să văd mare lucru în toiul dezbaterilor. De atunci, din ’86, mi-au trimis invitații să vin la New York în fiecare vară, să predau timp de o lună și să studiez manuscrise. Așa am făcut și ceva bani, am avut timp să văd puțin și lumea mai mare, precum și să studiez manuscrisele

foarte importante de acolo – poate cea mai bună bibliotecă de iudaistică din lume. Aceste două legături, cu Harvard și JTS – precum și cu cei veniți acolo din alte părți –, au fost pentru mine fundamentale.

S.A.: *Da, o discuție aplicată, pe texte, e o ocazie fantastică la un început de carieră. De obicei, seminarul cu participarea autorului –* Autorenseminar*, cum spun nemții – se face cu un savant celebru. Un asemenea format a marcat deci prima ta recunoaștere internațională.*

M.I.: Da, formatul a fost puțin anticipat. Nici nu știu cum de au organizat ei așa ceva cu cineva care nu scrisese nici o carte. Da, pînă în ’87 nu mi-a apărut nici o carte, iar seminarul a fost în ’86. Știu și eu? Poate s-a întîmplat, pur și simplu, să aibă nevoie de o activitate, să aibă bani...

S.A.: *Da, da, și numai disperarea de a-i cheltui i-a făcut să te aleagă pe tine! Moshe, trebuie măcar să convenim că puteau găsi și pe altul să le cheltuiască banii...*

M.I.: Poate, dar istoria e mult mai banală decît sugerezi tu. Eu aveam ideile acelor capitole de cînd ținusem alte conferințe la Harvard și New York, între ’82-’86. Și au început prietenii să-mi spună: „Măi, omule, dacă tu crezi tot ce spui, ai o carte în care expui totul pe larg?”. Iar eu am replicat: „N-am scris nici o carte. Eu nu scriu cărți, eu scriu articole”. „OK, nu scrie o carte, ține zece conferințe pe zece teme, și după asta mai vedem noi.” După aceea ei s-au gîndit că ideea nu e așa de bună, fiindcă oamenii nu vor veni o săptămînă doar ca să audă o conferință și, fără să aibă textele conferințelor în față, să discute probleme așa de grele...

S.A. : *...legate de o exegeză foarte amănunțită, de lucru pe texte clasice, cele mai multe inedite.*

M.I. : Exact. Așa că mi-au spus : „Vii mai devreme, scrii totul, iar noi trimitem textele conferințelor înainte de seminar". Mi s-a părut ceva mult mai serios, de aceea am și scris cartea. Toate cărțile mele au fost scrise numai din cauza unor asemenea accidente. Seminarele au avut ecou, mi-au creat un început de notorietate. Am început să fiu invitat peste tot. Așa am ajuns la Yale, tot cu un aranjament bizar. Louis Dupré mi-a spus : „Omule, e păcat de tine, hai să predăm jumătate-jumătate ; tu predai partea ta, și eu predau jumătate pentru tine gratis ; tu primești banii și eu predau". Timp de un semestru, eu aud conferințele lui despre mistica creștină, el le aude pe ale mele, și apoi discutăm. De necrezut ! Louis Dupré, un om foarte cunoscut, îmi dă voluntar jumătate din timpul pe care a trebuit să-l pregătesc, muncește pentru mine... Era clar că începuse un fel de proces : invitații la Yale, la Harvard, la Princeton, totul în cinci ani. Asta nu se întîmplă de la sine, e clar că se leagă de momentul acela de la New York. După asta, n-am mai avut nevoie de nimic special.

S.A. : *Ai intrat într-o rutină. Și anume, direct la vîrful domeniului tău !*

M.I. : Da. E foarte interesant că spre sfîrșitul anilor '80 am fost foarte puțin în Europa ; aproape tot timpul eram în America. Cînd plecam în America, treceam poate și pe la Paris pentru cîteva zile, dar experiența europeană a devenit mult mai intensă doar în anii '90, cînd au început să apară cărțile mele în franceză. În anii '90 s-a schimbat balanța dinspre o orientare foarte americană în anii '80

spre o orientare mai echilibată, dacă putem vorbi de echilibru în afacerile astea, în anii ’90, cînd am predat o mulțime în Europa ; raportul a ajuns cam jumătate în Europa și jumătate în America. Invitațiile în Europa : nu știu cum au început, nu-mi mai aduc aminte ; existaseră numai invitații sporadice, după aceea ele au devenit constante, în orice caz, componenta americană a carierei mele a fost echilibrată de una europeană. Nu am acceptat un post permanent în America, fiindcă după ’81-’82 n-am vrut să părăsesc Israelul pentru mai mult de cîteva luni. Am avut tot felul de contracte temporare ; banii nu mă interesau prea mult, și nici n-am vrut să-mi asum obligații pe care nu le poți schimba. Să fiu tot timpul...

S.A. : *...adică să intri în industria academică occidentală, cu salarii bune, dar și obligații împovărătoare...*

M.I. : Da, pur și simplu n-am vrut. Nu că n-aveam deloc nevoie de bani, dar banii au devenit în anii ’90 o problemă mult mai marginală decît în anii ’80.

S.A. : *Nu mai aveai o nevoie disperată de bani, ca la începutul carierei și familiei.*

M.I. : Așa este. Am terminat datoriile, iar faptul că știam că o să am invitații era de-ajuns. Nu aveam nevoie să văd banii. Știam că, dacă am nevoie de bani, găsesc. Așa mi s-a dat un fel de liber arbitru, să pot să navighez liber, nu depindeam acum de cineva care să mă invite sau nu... Și din cauza asta am acceptat tot mai multe invitații europene, care nu erau așa de bănoase. Bani nu erau prea mulți în Europa, dar era un alt public, alți oameni.

S.A. : *Te rog să insiști asupra experienței europene. Știu că ai întîlnit oameni ca Umberto Eco, Paul Ricœur...*

M.I. : ...Derrida, o mulțime. Cum s-a întîmplat ? Eco mi-a citit cărțile înainte de a mă întîlni : cînd a scris *Pendulul lui Foucault* citise ceva, și apoi o elevă comună mi-a spus că el scrie un roman despre Abulafia. Eu îi cunoșteam opera, citisem *Numele trandafirului* și multe altele. Dar a fost ceva extraordinar să-l întîlnesc. Ajung la el, văd toate cărțile mele, cu diverse semne la unele pagini. Mă uit la el : „N-ai nevoie și de numele meu acolo, nu vrei un autograf ?". În orice caz, el mi-a dat o mulțime de cărți de-ale lui cu autograf. L-am vizitat la Bologna, eram în Italia cu prilejul unei conferințe la Modena. Ies de la conferință și mă întîlnește directoarea colegiului de acolo ; i-am spus că nu mă simt bine și că mă duc să-l întîlnesc pe Eco. Ea s-a uitat la mine ca și cum mi-ar fi spus : „N-ai găsit un pretext mai bun ?". În fine, mă duc la Eco și spre seară mă întorc cu toate cărțile lui semnate de el și i le arăt doamnei. Am crezut că o să cadă pe jos de mirare că cineva care a fost la conferința organizată de ea l-a văzut pe Eco.

Cu Derrida, totul a început grație lui Culianu. Cînd am fost la Chicago în mai 1991, două săptămîni înainte de asasinarea lui Culianu, participam la o altă conferință. N-am putut veni și la conferința lui despre călătoriile extramundane, fiindcă aveam niște obligații la Seattle. I-am spus lui Culianu : „Vin pe la tine și îți dau un text pentru volumul colectiv". Cînd am ajuns, Derrida ținea o conferință, iar Culianu a spus : „Dacă vrei, putem merge". Ne-am dus împreună și atunci l-am cunoscut pe Derrida, cu care am rămas în legătură constantă pînă la moartea lui.

Cu Harold Bloom a fost cam la fel. La început, cînd mi-a citit prima carte, nu a fost impresionat. Nu știu ce s-a întîmplat, dar m-a citit încă o dată și s-a răzgîndit. Persoana care studiase cu mine și cu Eco studiase și cu el. M-a sunat, era în 1989 și predam la New York : „Bloom vrea să vorbească cu tine. Aranjez la Yale o întîlnire”. Și a început un roman care ține pînă acum cu Bloom. Un adevărat roman, da. Poți să vezi aici un fel de *absorbing perfection*, dar, de fapt, dacă ai să te uiți pe Internet, ai să vezi că în ultimii ani, în fiecare interviu pe care îl dă, vorbește de mine ca și cum aș fi nu prietenul lui, ci tatăl lui. Iar eu îl mai tachinez uneori : „Ții minte că ai spus că e păcat să vorbești cu mine ?”.

Da, toate relațiile mele au început într-un fel accidental. Eu n-am telefonat nimănui în viața mea ca să-i spun că vreau să-l întîlnesc sau mai știu eu ce... Dacă întîlnesc pe careva, n-am nici o problemă, dar să mă prezint și să cer o audiență, asta mi se pare pur și simplu exclus !

Însă intrarea mea în lumea europeană s-a făcut datorită întîlnirilor Eranos. Într-o zi, am primit din senin o invitație. Se vede că le-a plăcut ceva la mine, așa că am rămas în cercul ăsta, pe care-l cunoști, pînă azi. În fond, nu am o explicație specială a conexiunii mele cu Europa. Cu America e foarte clar ce s-a întîmplat. Cu Europa e ceva cumulativ, sporadic. Și eu, cum am spus, sînt mai interesat de Europa decît de America.

S.A. : *De ce ? Ai mai mult de învățat cînd vii în Europa ?*

M.I. : De fapt, eu cred că elita intelectuală europeană – și nu vorbim numai de Eco și Derrida – formează Dumnezeii

Americii. Ce nevoie am eu să mă duc în America să-i întîlnesc pe Derrida sau pe Eco, cînd e mult mai simplu să-i întîlnesc în Europa ? Și formația mea timpurie, cred, a contribuit cu ceva la asta. În plus, Europa e și mult mai aproape de Israel. Sînt mulți factori, cred că putem vorbi de un fel de amalgam. În orice caz, intelighenția europeană e mult mai rafinată și mai complexă, e mai aproape de spiritul meu, îmi place mai mult.

S.A. : *Deveneai o figură tot mai cunoscută pe plan internațional cînd apare, în sfîrșit, prima ta carte în Israel –* Cabala*, al cărei subtitlu e justificat : tu oferi cu adevărat „noi perspective" ; ai fi putut spune la fel de bine „perspective revoluționare", dacă n-ai fi fost modest. Tu aduci – e judecata specialiștilor, nu părerea mea de diletant – ceva foarte nou în discuție, și nu toată lumea din domeniu a fost fericită să te citească. Mai mult, cartea a declanșat în Isarael un episod al contestării tale, care coincide chiar cu debutul tău editorial. Cum a fost ?*

M.I. : Mai întîi, cartea a apărut în engleză. În ebraică a apărut cîțiva ani mai tîrziu, în '92. De la început, în America recepția a fost foarte bună. Eu zic că asta a fost o problemă. Cînd cartea a fost recenzată în *New York Times*, am știut că va urma ceva neplăcut.

S.A. : *O invidie provincială !*

M.I. : Cel puțin. Nu pot să spun că asta e totul, poate nu e decît un aspect secundar, dar ceva este aici. La început nici nu s-a vorbit de carte în Israel : a apărut în vara lui '88, iar pînă, să spun, în aprilie '89 nu s-a pomenit nimic de ea, ca și cum n-ar fi apărut. Pînă la Paște, deci

martie-aprilie ’89, cînd un prieten care era în comitetul editorial al unui jurnal istoric îmi spune : „Omule, am primit o recenzie a cărții tale. Groaznică”. „Ce înseamnă *groaznică*?” Îmi răspunde, el e foarte inteligent : „Așa ceva n-am mai văzut”. Îl întreb ce e scris acolo exact.

S.A. : *Dar era de bine sau de rău ?*

M.I. : De rău ! Îmi spune : „Tot ce poți să-ți imaginezi mai rău”. El e profesor, deci trebuia să înțeleagă ce scrie acolo, așa că insist : „Dar care-i problema ?”. Și el insistă : „Nu pot să-ți spun, dar recenzia e așa de lungă și de dramatică, încît n-am putut să nu te sun”. Eu la început am rîs, OK, ce puteam să mai spun ? Colegul acesta era din România, din Transilvania. Mi-a dat totuși un detaliu bizar, un lucru pe care nu-l pricepea în toată afacerea asta : „Sînt în notele de subsol niște numere pe care nu le înțeleg”. Mă gîndesc puțin și găsesc soluția enigmei : erau numerele de ordine ale lucrărilor din bibliografia mea, pe care o depusesem în dosarul de promovare. Mi-am dat seama că asta nu are de-a face cu o recenzie, ci era ceva care venea din alt loc, poate de la o scrisoare către comisia de promovare. N-am vrut să fac nimic : să apară cum este, cînd o să apară. Promovarea nu mă interesa așa de mult, și n-am făcut nimic ca s-o inițiez. Decanul a venit la mine să mă întrebe de ce nu sînt promovat. Am rîs. Dar se vorbea tot timpul despre recenzia aceea. Redacția jurnalului amintit s-a temut s-o publice, a cerut Comitetului național al istoricilor din Israel să decidă. S-a decis publicarea, dar într-un mod mai moderat, împreună cu răspunsul meu. Eu însă n-am văzut nimic scris cîteva luni, două-trei, auzeam doar zvonuri. În fine, am primit

recenzia, într-o seară am scris răspunsul, apoi am plecat în America.

S.A. : *Dar ce ți se reproșa ?*

M.I. : Ei, treaba era complicată : și personală, și metodologică, și generațională. Iar recenzia devenea publică într-un moment în care începeau să apară în presă...

S.A. : *...în presa cotidiană ?*

M.I. : Da. Începeau să apară în presa cotidiană articole în care eram acuzat de paricid, mă rog, tot felul de lucruri umflate.

S.A. : *În care tu erai prezentat drept fiul simbolic monstruos, care distruge statuia lui Scholem ?*

M.I. : Da. Și asta era exagerat, totul era într-o notă foarte negativă.

S.A. : *A, mai mult decît că-l ucideai pe Scholem, distrugeai de-acum toată învățătura în domeniul misticii iudaice.*

M.I. : Cam așa ceva. Și mistica iudaică, și iudaismul în ansamblu. De fapt, era ceva foarte încurcat, pentru că, în fond, nimeni nu putea să spună nimic : publicasem pînă atunci poate vreo sută de articole, aprobate de toți aceia care mă acuzau acum, de la toate jurnalele. Și fiecare știa că eu am citit manuscrise în neștire, deci nimeni nu-mi putea contesta competența. De fapt, asta n-a contestat niciodată nimeni. Nici în timpul scandalului, nici înainte.

S.A. : *Fiindcă era, tehnic vorbind, imposibil. Prea erai bun !*

M.I.: În fine. Așa că era o problemă: nimeni nu putea spune că nu știe despre ce vorbesc. Nu puteau spune că am furat, pentru că ei aprobaseră scrierile mele pînă atunci. Am devenit profesor foarte ușor și foarte repede pentru că ei au aprobat totul. Dar cît timp n-am scris cartea...

S.A.: *...nu vedea nimeni întregul, ansamblul odios...*

M.I.: Da, așa că problema adversarilor mei era: cum facem noi acum, că el și-a publicat cartea?

S.A.: *Altfel spus: „noi am produs un monstru". Tu erai Golemul lor!*

M.I.: Da: ăsta a scris aici, a scris acolo, iar noi l-am lăsat și l-am aprobat. Și acum vine cartea asta, care e mult mai... E și în engleză, în America...

S.A.: *Czesław Miłosz, în* Gîndirea captivă*, face mult caz de* ketman*, tactica de a susține puncte de vedere ortodoxe pînă ce poți spune ce ai cu adevărat de spus. Miłosz dă exemplul tînărului învățăcel musulman care se duce la școală, este cel mai obedient discipol, ascultă, iar cînd i se dă cuvîntul, el, modest, nu vrea să vorbească. Este obligat să ia cuvîntul și atunci spune lucruri atît de dogmatice, încît pînă și profesorul este jenat, i se dau notele cele mai bune. Iar cînd tînărul de încredere, poate cam prea dogmatic, se duce prima dată să predice în alt loc, spune exact inversul dogmei. S-ar putea ca adversarii tăi să fi crezut că în sfîrșit ți-au descoperit tehnica ta de* ketman*, duplicitatea ta, nu?*

M.I.: Dar n-a fost duplicitate! De la început, din teza de doctorat, l-am criticat pe Scholem, iar Scholem era în viață

și a primit teza. Așa că au încercat să spună: „Aa, ai așteptat să moară și după asta...”. Dar Scholem a murit în ’82, iar afacerea asta a fost în ’88. De fapt, cînd am răspuns, am spus: „Vorbiți prostii! Teza mea de doctorat este scrisă în ’76, Scholem a murit în ’82 și el a primit-o, eu i-am dat-o, cu numele meu, imediat în ’76”. Și în seriile de conferințe...

S.A.: *...la care el a participat, nu?*

M.I.: A fost o dată sau de două ori, nu putea să vină la toate.

S.A.: *Sigur, nu. Dar știu de la tine că ai vorbit inclusiv în momentul în care Scholem era în sală.*

M.I.: Da, da. Ce era mai important, și adversarii erau în sală. Am răspuns: „Cum puteți susține așa o prostie, cînd eu am datele conferințelor mele și transcrierea lor?! Înainte de moartea lui Scholem, am ținut conferințe pe temele astea, voi ați intervenit și ați spus ce-ați spus. Nici nu contează ce-ați spus voi, contează ce-am spus eu. Am ventilat ideile astea atîția ani. Că n-am scris cartea, e adevărat, n-am scris-o, dar n-am scris nici o altă carte”. Ei erau, cum zic, într-o situație așa de bizară, încît comitetul de promovare n-a putut... să mă promoveze, cerîndu-mi să scriu altă carte pentru asta. Rectorul și comisia au făcut însă un alt dosar și, cînd s-a terminat toată afacerea asta, m-au promovat în aceeași zi. Erau într-o situație imposibilă. Nu puteau să spună nu, pentru că toată lumea ar fi rîs de ei. Nu puteau să spună da, pentru că ei înșiși s-ar fi contrazis. Situația a durat cîteva luni, se vorbea de ea în cîteva ziare, la televiziuni, unde vrei, la cafenea, oriunde

mergeai se vorbea despre mine, ca și cum aș fi omorît pe cineva.

S.A.: *Sună absolut dement! Dar care era reproșul central? De ce erai tu inamicul public nr. 1?*

M.I.: Nimeni n-a spus. Cred că lucrurile de bază nu erau critice, și nu erau nici revoluționare. Probabil un motiv era că i-am insultat cînd le-am spus că sînt închistați, că n-au citit Eliade etc. Eu citisem și altceva decît voiau ei.

S.A.: *Aha, în* Cabala *tu reproșezi discipolilor lui Scholem și școlii de după anii '40 că nu citiseră nume mari ca Eliade, Leo Strauss etc. Eu însumi, cînd am citit acele pasaje, am fost șocat. Și ai repetat adesea aceste critici!*

M.I.: Da, am spus-o și în '86, o spun și azi.

S.A.: *Nu e același lucru dacă o spui azi?*

M.I.: Nu este exact același lucru. Dar dacă vorbim în general, e valabil și azi: dacă ei scriu ceva despre Eliade, e ca să-l atace. OK, și eu îl critic pe Eliade, nu e o problemă. Dar problema era pentru mine pretenția că oamenii la Ierusalim dețin adevărul absolut. Și nu contează acum dacă-l dețin sau nu, pretenția că-l au mă deranjează.

S.A.: *Înțeleg, e o problemă de principiu.*

M.I.: Da. De principiu! Eu n-am crezut niciodată că dețin Adevărul. Asta e perspectiva mea, tu poți avea altă perspectivă, n-am nici o treabă cu asta. Ei n-au vrut să accepte poziția asta. Pentru ei, poziția asta a fost un fel de relativizare a tot ce au crezut toată viața lor. Deci reacția lor

n-a venit în urma unui articol sau a unei cărți, ci fiindcă eu făceam critica unei întregi școli. Școala se numea cum a numit-o Scholem, „istorică-critică-filologică”, ceea ce înseamnă că te ocupi de texte tot timpul. Scholem a făcut mult mai mult decît asta. Dar el i-a educat pe ei să facă numai asta și ei așa au rămas, cu o foarte specifică percepție a adevărului. Cu excepția lui Werblowsky, care e foarte diferit, toți au rămas pînă azi așa.

S.A.: *Dar Scholem însuși avea un fel de carieră dublă. Una în Europa, în germană, alta în Israel, în ebraică. În fond, și tu începeai să ai cărți publicate în străinătate, pe care oamenii aceia din Israel le recuzau acum, le atacau. Poate și asta era o problemă. Tu repetai lecția maestrului Scholem, în sensul că aveai o deschidere mai mare decît ei. Tu știi mai bine că Scholem avea această serie de publicații în străinătate, care erau de altă factură decît cele din Israel. Așa l-am cunoscut noi pe Scholem, europenii și americanii care nu citim ebraică, pentru noi acesta este Scholem.*

M.I.: Așa este. Asta e o dimensiune foarte interesantă, pentru că detractorii mei au făcut calcule ca să arate că, la rîndul meu, aș fi calculat tot felul de amănunte: cînd a apărut cartea lui Scholem, ce vîrstă avea Scholem cînd am scris eu etc.

S.A.: *Mde, pentru specialiștii în Cabală asemenea calcule sînt o deformație profesională...*

M.I.: Sigur. Toate supozițiile astea sînt însă ridicole: n-am calculat nimic, eu am scris toate astea din greșeală, pentru că acei doi prieteni americani m-au bătut la cap. Am și

scris undeva : am putut eu să organizez centenarul JTS astfel încît să mă nasc la timp și să-mi lansez ideile acolo ?

S.A. : *Iată o premeditare nemaipomenită ! Teoria conspirației în forma cea mai pură...*

M.I. : Da, tipii au început să calculeze : la 40 de ani Scholem a scris asta, la 40 de ani eu am scris cealaltă. O nebunie ! Desigur, a existat și o dimensiune europeană : și Scholem, și eu, ne-am născut în Europa. Unii dintre ei s-au născut în Israel, alții au venit din Europa de copii. Și chiar printre prietenii mei cei mai buni, nu vorbesc de dușmani, lăsăm dușmanii laoparte, vorbim de prietenii mei sută la sută, chiar printre ei au apărut idei din acestea. Problema centrală este coincidența între studiile ebraice și statul Israel : au devenit prea strîns legate. Prin urmare, atunci cînd te afirmi în străinătate, e ca și cum ai spune : „Da, poți să faci treabă bună și în altă limbă, și în alt fel”. Desigur, nimeni nu mi-a spus direct așa ceva. Dar a existat insinuarea că săvîrșisem un fel de trădare : „Ai ieșit din Sionul nostru”, parcă mi se reproșa.

S.A. : *Ce bizar ! E ca un fel de înaltă trădare, ca o crimă de stat, deci. Pe scurt : dacă studiile iudaice în forma lor canonică reprezintă legitimarea teologică a statului Israel, tu, dacă vorbești altfel, înseamnă că ataci fundamentele statului.*

M.I. : Într-un fel, deși nimeni nu a spus așa ceva. Și toți știu în Israel că eu sînt sionist cel puțin cît și ei. Așa că nu-mi pot reproșa nimic pe tema asta.

S.A. : *Cum ar putea ? Tu ai luptat cu arma în mînă pentru Israel !*

M.I. : Da. Dintre adversarii mei, mulți n-au fost niciodată în armată.

S.A. : *Iar tu ți-ai riscat viața pentru Israel.*

M.I. : Bineînțeles, deși eu nu fac caz de asta. Problema mea nu era nici delegitimarea Israelului și nici contestarea importanței studiilor ebraice. Eu am refuzat mereu posturi în străinătate, ceea ce știau și ei, pentru că voiam să fiu mai mult în Israel. În fine, nu prea înțelegeam unde bat adversarii mei. Dar așa mi se părea, că atacul lor avea o aromă, o nuanță străină.

S.A. : *Ce vrei să spui ?*

M.I. : De exemplu, insistența mea să-i studiem pe Eliade și pe alți autori neevrei. Din punctul lor de vedere, era ceva curios.

S.A. : *Dar poate asta este reacția normală a specialiștilor : își apără teritoriul. Pînă la un punct, dacă nu este radicală, total exclusivistă, reacția de acest tip poate fi înțeleasă. Nu trebuie admisă, desigur.*

M.I. : Dar specialiștii erau și foarte sioniști, iar pentru ei citarea autorilor străini era un fel de invazie străină. Nu e numai o problemă metodologică specială, ci și un fel de alienare. Și ce scrisesem eu despre Abulafia ? Că a fost o figură mesianică, dar nu sionistă : n-a venit în țară și n-a spus nimănui să se întoarcă în Israel. Imaginea asta a lui Abulafia, foarte diferită de *mainstream*, de canon, a devenit pentru ei o problemă enormă. În plus, ei nu-l cunoșteau așa de bine ca mine pe Abulafia, deci nici nu puteau polemiza cu mine.

S.A. : *Pentru că știai mai bine decît ei nu numai manuscrisele lui Abulafia, ci și comentariile asupra lor, precum și multe altele...*

M.I. : Că știam mai mult decît ei, asta era clar. Dar din punctul de vedere al materialului, dimensiunea asta spiritualistă, nonteritorialistă, nonistorică a lui Abulafia a creat o problemă adîncă – nu în felul în care am prezentat eu Cabala, ci în felul în care înțeleg ei Cabala. Pentru ei, de exemplu, Cabala este foarte, foarte mesianică. Eu am spus că asta era adevărat cu două secole înainte, și nu puteți veni acum cu istoricismul acesta simplu. Și ce înseamnă mesianismul ? Înseamnă o mulțime de lucruri, și nu numai ce credeți voi. Asta a creat un fel de angoasă, pentru că însemna că ei nu știau Cabala. Asta nu înseamnă că ei nu știu altă metodologie. Nu înseamnă că eu cred că ce fac ei e un fel de teologie a Israelului. Înseamnă de fapt – și asta am scris-o în carte – că oamenii n-au citit destule cărți ca să înțeleagă ce e Cabala.

S.A. : *Deci nu cunosc tocmai izvoarele, ceea ce pentru ei, mîndri că sînt pozitiviști și istoriști, e o crimă. Dacă nici asta nu știu, nu mai știu nimic, sînt anulați ca savanți.*

M.I. : Sigur, din punctul lor de vedere așa ceva era imposibil. Dar n-au putut să facă nimic, pentru că era adevărat, orice tînăr care a început studiile la universitate știa că eu am citit acolo timp de 15 ani, în fiecare zi, iar ei nu. Și nu au putut să spună nici că Abulafia nu există. Au încercat totuși ceva : „Aa, există, dar nu e important...". Dar fapt este că nimeni nu i-a crezut. Eu am replicat : „Ce-mi spui acum dacă Abulafia este important sau nu ? Scholem însuși

a crezut că este. De ce n-ai scris tu că Abulafia nu e important cînd Scholem era în viață?”.

Așa că eu am atins aici, fără să înțeleg prea mult, un nerv fenomenologic. Nu e vorba de un nerv istoric sau metodologic. Pot să spun că, fără să înțeleg, am scris o teză de doctorat despre Abulafia, dar nu am ales subiectul în ’71 ca să fac o controversă în ’88. Din punctul de vedere al cunoașterii surselor și al problematizării a ce este Cabala, nu mi se putea reproșa nimic. Deci nimeni nu a spus pînă acum că nu-l cunosc sau nu-l înțeleg pe Abulafia, ci au susținut totdeauna că s-a exagerat importanța lui. OK, să vedem! Dar asta a atins, insist, un nerv pentru care ei nu au avut un răspuns fenomenologic. Au încercat: „Cantitativ, poate...”. Eu am replicat: „Cum cantitativ?”. Am avut o conferință în ’92 la Berlin, iar unul dintre elevii lui Scholem îmi spune: „Ce spui tu că asta nu e o școală, și cîte manuscrise sînt, cine le-a publicat, cine a știut?”. Omul ăla nu fusese în biblioteca de manuscrise de cel puțin 15 ani, de cînd sînt eu acolo. Eu aveam și datele statistice: „Din toate manuscrisele pe care le-ai citit, jumătate sînt de la Abulafia, deci tot ce ai scris tu reprezintă jumătate din punct de vedere statistic, nu vorbim acum calitativ, de influență, asta e altă afacere, vorbim numai din punct de vedere cantitativ”. S-a uitat la mine și n-a avut ce să spună. Dacă vorbim cantitativ, să numărăm, să măsurăm, să vedem.

Deci o problemă mult mai adîncă a apărut în controversa asta. Dar nici măcar eu n-am înțeles la început că e așa de adîncă. S-a creat o situație care nu poate fi rezolvată. Eu nu puteam să spun că ceea ce scrisesem în teza de doctorat și în carte am scris degeaba, iar ei nu puteau să spună că am dreptate, pentru că toată fenomenologia

lor era de fapt bazată pe o viziune teozofico-teologică. Ei puteau foarte bine să cedeze : „Tu faci ce vrei, noi facem ce vrem, și terminăm afacerea”. Pe plan istoric, asta ar fi cam așa : „OK, e mai mult decît o istorie, tu ai istoria ta, noi o avem pe a noastră”. Dar ei nu vor să spună că noi avem două fenomenologii, pentru că ei nu au citit toate sursele, și nu puteau să recunoască asta – că n-au citit, că fenomenologia lor este cel puțin fragmentară. În consecință, n-am putut găsi o soluție, pentru că ei nu s-ar fi dus la 80 de ani, nici măcar la 60 de ani – cam acestea erau vîrstele lor –, să citească toate manuscrisele cu Abulafia. E clar ! Deci am intrat într-o fundătură, din punctul de vedere al controversei. Nu era ceva despre care să putem face un seminar. Am avut discuții publice, conferințe, o reacție a mea, dar erau foarte fragmentare, n-am putut să facem...

S.A. : *...o dezbatere deschisă, veritabilă, cu sursele și metodele pe masă.*

M.I. : Da, pentru că ei nu erau pregătiți. Pentru ei, era prea tîrziu să se pregătească pentru o veritabilă polemică cu mine. Așa că toată afacerea a rămas nerezolvată. Am vorbit cu cîțiva dintre ei, dar, ca și cum nu s-ar fi întîmplat nimic, am fost promovat imediat, așa că n-am avut nici eu pretext să nu mai vorbesc cu ei. Și-au făcut treaba lor, eu mi-am făcut-o pe-a mea. Ei au pierdut, era clar, universitatea a arătat limpede că eu am dreptate : mi-au dat catedra imediat. Am mai vorbit cu adversarii mei și după aceea. Dar unii dintre ei au murit, iar situația nu s-a putut clarifica, pentru că diferențele erau mult mai adînci decît de metodologie sau de istorie.

Ce s-a întîmplat după asta ? În ’90 eram la New York, iar afacerea s-a terminat în februarie ’90, cînd am fost

promovat. De atunci nu a mai fost aproape nici o critică de bază venind din Ierusalim. Au rămas două direcții în departamentul nostru. Eu, de fapt, nu intru în multe controverse. Ce am de spus, pot să spun în cărți și în tot felul de ziare. Dar, în mod sigur, chestiunea fierbe tot timpul la foc mic. De exemplu, cînd Eliade este atacat. Ei n-or să scrie numele meu, dar or să scrie că „sînt oameni care cred...". E clar în Israel care sînt acei oameni, nu e nici o îndoială. Deci persistă tot felul de atacuri piezișe, la care nu răspund.

S.A. : *Tu ai scris o postfață la o carte de Eliade apărută în Israel. Ți s-a reproșat și asta ?*

M.I. : Ăsta e alt scandal, e un scandal al românilor. Celălalt nu are nimic de-a face cu românii. Cu postfața la Eliade nu a fost nimic de proporții. Eu am crezut că e bine ca studenții mei să-l poată citi pe Eliade, iar ce am avut de criticat, am scris clar. Nu înseamnă că trebuie să creăm o blocadă, să-l ostracizăm pe Eliade. Au apărut doar cîteva rînduri, în două sau trei locuri : „Cum poți să-l traduci pe Eliade în ebraică ?". Ce puteam să răspund ? Răspunsul meu este în postfață, dar criticii mei nu au citit cartea. Cum știu ? Pentru că eu am scris acolo postfața, iar ei atacau o prefață.

S.A. : *Nici măcar n-au văzut cartea !*

M.I. : Nici măcar. Au văzut numele lui Eliade, au văzut numele meu, și asta le-a fost de-ajuns. N-au citit. Unul din ei nici nu știe ebraică. Al doilea știe ebraică, dar n-a citit. Ce era să răspund ?

S.A. : *Deci unii cred că îl susții necondiționat pe Eliade, deși tu ai fost mereu critic față de savantul și de omul*

public Eliade. Mai există în Israel autori care îl citesc sau îl citează pe Eliade?

M.I.: Nu prea mulți. Dar asta n-are a face cu Eliade și cu trecutul lui. Asta nu e o afacere românească. Chestiunea începuturilor lui Eliade are o importanță foarte mică în ansamblu. Păi dacă era vorba numai de Eliade, să nu-l mai citească! Dar nu e numai el, sînt atacuri și la adresa lui Jung. Pozitivismul istoric, aici este problema. Problema nu e dacă pe autor îl cheamă Eliade, Jung sau Umberto Eco. Problema e cum îl citești pe acest autor: unii îl citesc pe Eco numai ca semiotician, pe Derrida sau pe Harold Bloom numai ca evrei, deci îi reduc pe acești autori complicați și complecși la o singură dimensiune. „Afacerea Eliade" este în acest context o evoluție accidentală. Desigur că mai recent, în ultimii ani, au început să apară dezvăluiri privind trecutul lui Eliade, și asta intră în ecuație, dar e o parte foarte mică din întreg. L-am luat pe Eliade de exemplu pentru că îl cunoșteam foarte bine. Dar puteam să iau alt exemplu, și era același lucru. Cine vorbea în '88 de trecutul lui Eliade?

S.A.: *Se vorbea doar în cercurile celor care erau legați de România.*

M.I.: Sigur, dar atît. Cei care m-au atacat pe mine nici măcar nu auziseră de asta. Problema lor nu era trecutul lui Eliade, pe care-l ignorau. Acum cîțiva ani, unul dintre ei scria că Jung și Eliade făceau parte din dreapta catolică...

S.A.: *Da, mai ales Eliade...*

M.I.: Da, tu înțelegi că ei nu știau nimic despre România? Pot eu răspunde la așa ceva? Că Eliade era catolic și din

cauza asta era de dreapta! O prostie așa de mare! Din cauza asta, toată controversa asta e caraghioasă. Mai sînt însă și cîțiva care l-au cunoscut pe Eliade, ca Werblowsky. Am avut discuții cu ei. Ei pot spune ce vor, eu – ce vreau. Dar asemenea discuții sînt excepționale, pentru că în afară de Werblowsky nimeni nu l-a cunoscut și nimeni nu l-a citit serios pe Eliade. N-au înțeles chestiunea într-un mod mai profund. Deci discuția nu e ceva legat de România și de trecutul interbelic, ci e o polemică metodologică pură.

S.A.: *Te rog să mai dezvolți puțin acest subiect, cititorul român e foarte interesat de chestiunea asta: „dosarul Eliade", „cazul Eliade". Tu ești printre puținii savanți de nivel internațional care continuă să se refere la opera lui Eliade. Bineînțeles, cu distanță critică acolo unde e cazul, inclusiv privind opera savantă. După atîția ani de controverse, cum vezi tu acum problema? Și tu ai avut de învățat despre Eliade lucruri pe care nici noi – sau cei mai mulți dintre noi – nu le știam în România.*

M.I.: Am început să-l citesc pe Eliade în 1965. Și pînă în 1986 l-am citit exclusiv ca specialist în studiul religiei. În '86, între două conferințe la New York, am venit acasă de Paște. Sosise în Israel Wendy Doniger O'Flaherty, care este și ea evreică. Așa că l-am rugat pe un coleg dacă poate să vină cu ea la mine, să vorbim o dată despre Eliade, să văd și eu cum stau lucrurile. Era la o lună după moartea lui Eliade. Nu știam că fuseseră în bune relații și i-am spus sec: „Știi că Eliade a avut un trecut de dreapta?". Ea a explodat – eram acasă la mine, la masă: „Cum vorbești așa? Nu știi că a murit în mîinile mele? Nu știi ce

vorbești". Era după ce terminasem cartea *Cabala: noi perspective* și eram obosit. Am spus că e foarte interesant că l-a cunoscut și cunoaște în general chestiunea, că eu n-am cercetat nimic, am auzit numai zvonuri. Am decis ca, după Paște, să mă întorc în America prin Franța și să încep să cercetez eu însumi. Știam că fratele lui Mihail Sebastian locuia la Paris. Citisem o parte din opera literară a lui Sebastian, dar nu cunoșteam *Jurnalul*.

S.A.: *Nici în România nu era cunoscut. Dar, cînd a pornit discuția despre cariera politică interbelică a lui Eliade, asemenea lecturi deveneau indispensabile.*

Eliade, România anilor ’30-’40, Culianu

Benu, fratele lui Mihail Sebastian (131) ; lecturi din Eliade în română (132) ; Alexandru Șafran (132) ; mărturii despre Eliade : on *și* off the record (132)*; Leon Volovici (132-133); lecturi sistematice : România anilor ’30 (133) ; „interes pentru o Românie pe care n-am cunoscut-o” (134); de la Eliade la „ambianță” (134); români și evrei în anii ’30 (135); evreii în cultură : o tipologie a traseelor individuale (134-137) ; Fundoianu, Isidore Isou și Cabala (137-139) ; înapoi la „afacerea Eliade” (136, 139) ; fascinația lui Eliade pentru iudaism (139) ; evoluția ideilor sale asupra chestiunii (140-141); unde s-a înșelat Eliade și de ce : influența lui Scholem (141-142) ; un hegelianism invers (143) ; izvoarele gîndirii lui Eliade (142) ; studiul iudaismului* vs *lozincile legionare (144); Cioran (144); problema lui Eliade : duplicitatea (145) ; Arnaldo Momigliano și ebraismul elenistic (145-146) ; „dosarul” Momigliano (146); Eliade : presupusa continuitate antisemită între legionarism și operă (146-147) ; viziunea simplistă asupra lui Eliade (147); o înțelegere mai complexă (147-152); Grupul Eranos, influența lui Scholem asupra lui Eliade în problema Cabalei (152-156); cota lui Eliade astăzi (156); Culianu și Eliade (156-158); declinul influenței lui*

Eliade, declinul „metanarațiunilor" (158) ; uitarea voluntară a lui Eliade și Culianu la University of Chicago (159-161) ; din nou despre declinul influenței lui Eliade (161-163) ; nu există o conspirație anti-Eliade (163-167) ; întîlnirea cu Ioan Petru Culianu (167-169) ; de la afinități elective la fraternitate (168-169) ; întrebările lui Culianu despre Eliade (168) ; Idel și Culianu : lecturi reciproce, interese, idei și proiecte comune (169-174) ; elemente biografice comune (169) ; isihasm la Mănăstirea Neamț (174-176) ; întîlnirea cu părintele Cleopa (176-179) ; părintele Cleopa : timpul, limba, amintirile, perspectiva, autenticitatea lui (179-182) ; isihasmul românesc (182-184) ; isihasm și hasidism : mistica fără text (184-185) ; un iudaism cosmic (185-186) ; experiența mistică (186) ; hasidism și șamanism în Carpați (186-189) ; doctrina stîlpului escatologic la Israel ben Eliezer (186-190) ; „Culianu a fost cosmopolit, Eliade a fost român" (190-193) ; raritatea referințelor românești la Culianu (193-194) ; debutul lui Idel : un articol despre Blaga (194-195) ; topologii ale inteligenței și cunoașterii (196-198) ; pentru un pluralism al perspectivelor (197-202) ; „nu cred că există o cheie în cultura română care deschide mai multe uși decît alta" (203) ; prin România, spre universal (205) ; „cînd am părăsit România, am vrut s-o părăsesc" (203) ; „dar niciodată n-am încercat să uit" (204) ; cărți românești la Haifa (204-205) ; reveniri în România postcomunistă (205-207) ; prin Eliade, înapoi la intelectualii evrei interbelici : Călugăru, Sebastian, Peltz, Ury Benador (207-208) ; „mai interesant decît Cabala !" (207) ; „citesc cît pot să cumpăr și să găsesc" (206) ; o raportare senină la România (209-210) ; Holocaustul în România (210-212) ; influența Holocaustului asupra studiului Cabalei (212) ; atitudini diferite față de Holocaust (212-213).

Moshe Idel: Da, trebuia să citesc neapărat *Jurnalul* lui Sebastian, și trebuia să aflu tot ce mai era în jurul lui. Știam că Eliade și Sebastian avuseseră niște relații, atîta tot. Și am crezut că cel mai bine e să vorbesc cu fratele lui Sebastian, Benu. M-am dus deci la Paris în '86, l-am găsit pe om, nu așa simplu, dar l-am găsit. A venit cu un tip, a refuzat să-l înregistrez, i-a fost frică probabil că sînt de la Securitate. Am vorbit o jumătate de zi, mare păcat că n-am putut să-l înregistrez, fiindcă mi-a spus o mulțime de lucruri. Mai întîi, partea filosemită a lui Eliade: venea la ei în casă de Paștele evreiesc. Apoi, confirmarea că Eliade a fost legionar. Benu Sebastian, evident, știa ce vorbește și nu părea să aibă ceva împotriva lui Eliade. L-am întrebat: „Pot să te citez?". El: „Nu, nimic scris! Dar îți dau niște adrese din America". Era vorba de elevii lui Sebastian din timpul cînd era profesor de liceu. Le telefonez, bineînțeles, oamenii vin, vorbesc: dar totul este oral, nu rămîne nimic scris. Atunci am avut timp vreo lună-două, eram la New York și puteam citi o mulțime la

Columbia University. Aveau mult Eliade în românește, atunci i-am citit literatura. Apoi, am găsit *De 2000 de ani* și am început să intru mai adînc în subiect. Am văzut că povestea nu este nici numai albă, nici numai neagră. Că e ceva mult mai complicat, că de fapt nu am documente. Ce puteam citi erau lucrurile foarte generale, așa, ca să-ți faci o idee. Am telefonat de la New York fostului rabin-șef al României Alexandru Șafran, aflat la Geneva – am menționat mai pe la început că era unchiul unui bun prieten de-al meu –, și am stabilit o întîlnire la Ierusalim. Ne-am întîlnit, am avut o discuție foarte similară celei cu Benu Sebastian. Totul începea să devină interesant pentru mine. Nu era un joc simplu, în genul „el a fost așa și așa, voi nu știți, aflați acum, și asta e tot". Fiecare dintre interlocutorii mei avea un alt unghi de vedere. Dar unghiurile lor erau similare. A urmat în '90 un alt interviu, pe care îl am înregistrat, cel puțin sper că mai există. Cu un coleg al lui Eliade de la *Cuvîntul*, evreu, din familia lui Sebastian, am uitat cum îl cheamă. M-am dus la el cu un profesor și am înregistrat vreo două ore. Ce era fascinant? Toți trei – Benu, Șafran și fostul coleg al lui Eliade – au interpretat același cuvînt, și anume „cuvîntul" : „Sigur că a fost legionar, dar asta era cu *cuvîntul*, nu cu ziarul, cu atmosfera". În '88 ajunge în Israel Leon Volovici, care mi-a spus că vrea să scrie o carte despre România interbelică și extrema dreaptă. Am replicat : „Foarte bine !" – dar eu aveam atunci altele pe cap. Volovici a primit un post la Universitatea Ebraică și a scris cartea. Pentru mine, cartea aducea o mulțime de material nou la care nu avusesem acces. Nu avusesem timp să merg și să caut în România, la Academie și în alte locuri, documentele legate de toată afacerea, deci lucrarea mi-a folosit într-un fel. Cît timp

Volovici și-a scris cartea, eu nu am vrut să mă ocup de subiect.

Sorin Antohi: *Știai deci că este cineva care se ocupă de el și nu trebuie să te mai ocupi tu.*

M.I.: Da. Dar nimeni altcineva de la Universitatea Ebraică nu putea să înțeleagă nici măcar despre ce vrea el să scrie. M-au întrebat pe mine dacă pot să scriu o scrisoare în care să explic ce vrea Volovici de la ei. Am scris scrisoarea, iar Volovici a fost primit. Vorbeam mereu cu el cît timp lucra la carte. Așa că, bucuros că cineva se ocupă de subiect, am urmărit apoi tot scandalul și toate polemicile fără să intervin... Dar am inițiat un alt demers – n-am scris nimic despre asta. Am decis să citesc tot despre anii ’30, tot ce s-a întîmplat la Criterion, cine era acolo etc. Și citesc tot Sebastian, tot Ion Călugăru, tot Ury Benador, tot I. Peltz, tot Sașa Pană și așa mai departe. Pe scurt, am parcurs sistematic tot ce am putut găsi, în primul rînd literatura și jurnalistica. Vorbim de anii ’92-’93, după ce Volovici își scrisese cartea. Ce mă interesa însă pe mine era contextul general al anilor ’30. Nu mă mai preocupa așa de mult dacă Eliade a fost sau nu a fost de dreapta, fiindcă Volovici lămurise treaba, ba chiar într-un mod foarte documentat și echilibrat.

S.A.: *Așa cred și eu. Volovici avea enormul avantaj de a fi familiarizat cu întreaga cultură română modernă – el a debutat cu studii despre secolul al XIX-lea, secol-cheie pentru România –, deci a putut înțelege contextul intelectual și ideologic de care vorbeai, precum și dinamica lui, profunzimea sa istorică și socială.*

M.I. : Exact. Deci a început să mă intereseze o Românie pe care n-am cunoscut-o deloc. Ce știam eu era foarte superficial. Știam de Mihail Sebastian, ascultasem *Steaua fără nume* la radio de o sută de ori, dar habar n-aveam că autorul este evreu. Nu numai piesa mă fascinase, dar era acolo și o melodie extraordinară. Și descopăr deci că Sebastian a fost prietenul lui Eliade, totul se leagă într-un mod incredibil. Am citit, spuneam, cărțile și jurnalistica a tot felul de oameni despre care cel mult auzisem cîte ceva, dar pe care niciodată nu-i citisem de fapt. Și am mers chiar mai înainte puțin, la Fondane (Fundoianu) și alții, deci am studiat mult mai mult decît sursele și contextul lui Eliade.

S.A. : *Deci tu descopereai acum fundalul, întreaga epocă. Și în primul rînd această cultură a evreilor de limbă română, care-ți era practic necunoscută.*

M.I. : Absolut necunoscută. Și, pentru mine, fascinantă, ca întreaga istorie a evreilor din România – și despre asta am citit o mulțime în ultimii ani. Ce văzusem la Tîrgu-Neamț nu era nimic, fiindcă era un mediu provincial. Din punct de vedere cultural, n-am știut nimic despre istoria evreilor români ca cetățeni și oameni de cultură români.

S.A. : *Și ca parte din* mainstream*-ul cultural fantastic al perioadei interbelice. Ca parte a unei culturi complexe, proteice, tensionate, cu polemici și crize, cu elemente extreme, chiar de extremism. Dar o cultură vie și creativă, cu multe vîrfuri și un excelent nivel mediu. Ai descoperit deci un întreg univers!*

M.I. : Exact. Descoperirea asta, care a început cu „afacerea Eliade”, m-a purtat foarte departe. Ce puteam găsi eu la

Călugăru despre Eliade ? Nici nu l-a menționat. Dar pentru mine a fost fascinant să înțeleg de unde au venit evreii ăia, de unde au apărut. Nu s-au născut la București, ci au apărut – ca și mine mai tîrziu – din tot felul de tîrguri : Iași, Galați, Brăila, Botoșani, Dorohoi, Bacău, Moinești etc. Da, deci citisem aproape tot Eliade pînă prin '86, dar lecturile sistematice tocmai evocate au început prin '95, cînd se și putea, fiindcă găseam acum un material enorm. N-am fost în România pînă în '97, mă bazam pînă atunci pe ce puteam găsi în Israel sau în America. Fapt este că eu am o carte – sau două ? trei ? – în cap, cu subiecte de genul „De unde vin ruralismul lui Eliade și urbanismul lui Sebastian ?". Vreau să înțeleg ce s-a întîmplat în lumea aceea, totul, de la elemente separate la interacțiuni. Eu văd toată perioada ca pe un moment de interacțiune unică – în '35-'37 –, un univers dizolvat apoi în mod dramatic, chiar tragic. Acest interes față de România interbelică este pentru mine mult mai mult decît o curiozitate de cercetător. Cum spuneam, pînă acum n-am scris nimic despre lucrurile astea. Dar am investit efort și bani : am citit, am o întreagă bibliotecă ; tot ce pot cumpăra, cumpăr, mai ales cînd sînt în România. Nu e vorba de o obsesie, ci de un centru de interes foarte, foarte important. Cred că știu deja o mulțime de lucruri despre România interbelică, iar acum Eliade este doar o parte a poveștii, tot mai puțin importantă. Într-un fel, Eliade a devenit pentru mine un fel de probă-martor, un termen de comparație...

S.A. : *...un element de referință, poate și o hîrtie de turnesol.*

M.I. : Așa este. Pentru că Eliade era acolo, iar în ceea ce a scris regăsim o parte din ambianța aceea. Nu contează

că a fost de dreapta, de stînga, pentru mine el a devenit pur și simplu o parte din întreg. Acum ce o să se întîmple cu asta nu știu: o să scriu, n-o să scriu?

S.A.: *Sper că vei scrie.*

M.I.: Din păcate, n-am timp. Dar „afacerea Eliade" m-a adus mult mai aproape de o încercare de a-l înțelege pe Eliade, dar nu numai pe Eliade, ci toată lumea lui. Eu cred că acum îl înțeleg pe Eliade mai bine fiindcă am citit mai mult, nu numai Eliade, ci și multe lucruri pe care alții nu le citesc. E foarte interesant jurnalul lui Sebastian, sigur, dar e numai o piesă într-un *puzzle* mult mai complex. De pildă, mi-ar plăcea să scriu ceva despre Călugăru, despre modul cum descrie el Dorohoiul și evenimentele din 1907; aș arăta cum tîrgușoarele au început să piardă contactul cu țărănimea, apoi orașele mai mari, toată urbanizarea...

S.A.: *...da, modernizarea traumatică și tardivă a unei lumi arhaice sau, și mai rău, semiarhaice, sfîșiată între tentațiile orașului și arhetipurile satului.*

M.I.: Da. În acest vast proces, evreii au avut o situație specială. Inclusiv pentru că mulți dintre ei nu vorbeau, sau nu vorbeau prea bine românește. Faptul că un Ion Călugăru poate să scrie despre tîrgul evreiesc într-o română atît de bogată și de expresivă e de necrezut și oarecum paradoxal...

S.A.: *...cu atît mai fascinant, cu cît în aceeași perioadă biografiile evreilor încep să se diversifice, în interacțiune cu evoluția întregului mediu românesc. Un traseu clasic duce direct de la* ștetlul *vorbitor de idiș către Paris sau*

Viena, în orice caz către străinătate. E mai mai ales cazul celor care se pregăteau pentru profesiunile liberale, cum ar fi medicina ; mulți nici nu se mai întorc. Dar și cazul unor figuri solitare din lumea artelor, literelor și ideilor, ca Tristan Tzara, Isidore Isou etc. – care, „sărind" peste București, merg direct în elita internațională a modernismului. Un alt traseu, poate mai interesant, fiindcă implică grade diferite de asimilare în societatea românească, duce din sate, tîrguri și orașe către București, contribuind la efervescența intelectuală și artistică a anilor '20-'30. Aș vrea să pot citi cîndva o mare carte despre aceste trasee : cel către „orașul tentacular" vest-european și curentele culturale moderniste, net urbane și cosmopolite (unele dintre ele, și nu dintre cele mai puțin celebre, au fost chiar inventate de evrei români) ; și cel care duce spre mainstream*-ul cultural românesc. Pentru a înțelege România interbelică, asemenea lucrări sînt indispensabile. Pînă apar, trebuie să lucrăm fiecare, pe cont propriu și fragmentar, la clarificarea unor aspecte nodale.*

M.I. : Așa este. De-asta l-am citit eu mai recent pe Fundoianu, ca să înțeleg întregul fenomen de care vorbim. Foarte bine, poți să spui : a fost la Paris. Și ce dacă a fost în Paris ? Ce înseamnă asta ? El provenea din zona noastră, era de lîngă Tîrgu-Neamț, cum se vede și din numele său. Pentru a-l înțelege pe Fundoianu, l-am citit și pe Șestov...

S.A. : *Asta am făcut mai mulți la Iași, în anii '80, inspirați între alții de Leon Volovici.*

M.I. : Foarte interesant ! Mi-a devenit clar, citindu-i împreună pe Fundoianu și pe Șestov, că plutea în aer un fel de

iraționalism, început mult mai devreme, cam odată cu primul război mondial. Cît privește lecturile lui Fundoianu, ele erau năucitoare : citindu-i articolele, am realizat ce formidabil orizont cultural avea, în deplin sincronism cu mediile culturale europene, în primul rînd pariziene. Fundoianu îl recenza pe Proust, de pildă, la scurt timp după apariția la Paris a cîte unui nou roman din faimosul său ciclu. Uneori, prima recenzie a unei cărți franceze era semnată de el.

S.A. : *Sigur că da ! Este momentul crizei europene – Husserl este probabil omul care a vorbit cel mai mult despre* Krisis *în epocă –, epoca unui pesimism cultural adînc, însoțit, exprimat și accentuat de un mesianism apocaliptic fără precedent după sfîrșitul războaielor religioase. Și la stînga, și la dreapta, dacă aceste etichete au vreun sens în contextul dat, febra revoluționară pune stăpînire pe mai toată lumea.*

M.I. : Așa este. Dar studiul perioadei ne rezervă și alte surprize. De exemplu, am descoperit că Fundoianu a scris în timpul primului război mondial zece articole despre Cabala. În limba română. Găsesc acolo un articol despre Abulafia. În România anului 1917 ! Nu spun nici eu că am citit totul, dar ce am putut găsi, am citit ; am și scris puțin despre Fundoianu și Șestov, legat de filozofia iraționalistă. Însă întreaga poveste e mult mai vastă și mai fascinantă. Mi-ar plăcea să țin cîndva la București un curs pe asemenea teme, despre filozofia evreiască, despre aceste legături dintre România și Franța în perioada interbelică. Specialiștii noștri în gîndirea modernă evreiască nici nu au auzit de ei, darmite să-i fi și citit. Aș ține același curs și

la Ierusalim. Problema este că nu există nimic care să se poată citi. Cum să vorbesc eu acolo despre Fundoianu, cînd studenții nu știu nici măcar cum se scrie în ebraică numele Fundoianu? Să știi că nu mă las, tot am să țin odată un astfel de seminar...

S.A.: *...nici măcar tu nu poți să le faci pe toate!*

M.I.: Ei, fac și eu ce pot. Alt exemplu: „filiera pariziană" a lui Isou, afacerea cu poezia cabalistică...

S.A.: *...și tot ce-a făcut Isou, de la* lettrisme *și* Adorable Roumaine *pînă la tratatele sale de chimie în trei exemplare...*

M.I.: Da, sper să scriu odată. În orice caz, din '86 am citit destul de susținut în direcțiile astea, cum spuneam.

S.A.: *Deci ai materie cel puțin pentru un curs în limba română la Universitatea din București, care să devină apoi o carte, tradusă în toate limbile. Mi-ar plăcea să urmez acest curs!*

M.I.: Poate va veni și acea clipă. Pentru mine, așadar, întreaga problematică de care vorbim a devenit mult mai importantă decît „afacerea Eliade". Dacă ne întoarcem totuși la Eliade, pot afirma că eu cunosc cel puțin datele de bază mai bine decît cei angrenați în toate controversele din ultimii ani. Totul e clar. Adolescentul Eliade are fascinația iudaismului și începe să-l studieze. Poate și tu știi, el a avut pe la 16 ani o controversă cu un coleg evreu. Colegul: „De ce te ocupi de acest obscurantism?". Eliade: „Tu n-ai citit Zoharul. În Zohar este scris că Pămîntul se rotește în jurul Soarelui". Specialiștii știu că e o

greșeală, nu contează, asta susținea Eliade la vîrsta de 16-17 ani în apărarea Zoharului. Alt exemplu, îți reamintesc, este vizita lui la Cernăuți, cînd s-a interesat cu suspiciune și curiozitate de inscripțiile în ebraică sau în idiș, începînd cu cele de pe firme. Eliade gîndea despre evrei în spiritul secolului, în care intra și fascinație, și un fel de frică. Ele coexistă, iar Eliade n-a avut nici o predilecție evidentă. Desigur, în afacerea Nae Ionescu-Mihail Sebastian, răspunsul lui a fost foarte curajos, contrazicînd afirmația maestrului său că evreii nu pot fi mîntuiți. Am citit textul său de zeci de ori, știu exact ce a scris, am citit și toată controversa lui teologică cu alții, inclusiv cu Racoveanu. Nu susțin că Eliade a fost un filosemit extraordinar, dar în situația din '34-'35, cînd Sebastian a fost atacat de toată lumea, inclusiv de evrei și de sioniști, Eliade a fost singurul care i-a luat apărarea împotriva lui Nae Ionescu. Și nu era așa de simplu. Pentru cine cunoaște ce se întîmpla atunci și acolo, acesta este un gest eroic. În timpul dezbaterii teologice care s-a terminat spre sfîrșitul lui '35, el a vrut să găsească în texte teologice patristice un mod de a le oferi evreilor posibilitatea mîntuirii. Acesta este demersul lui în cele trei contribuții – răspunsul dat lui Nae Ionescu și cele două texte împotriva lui Racoveanu. Și Eliade a rămas în relații foarte bune cu Sebastian, orice s-ar spune. Pot să dau o explicație aproape zi de zi și lună de lună, de pe la începutul lui '37 pînă la sfîrșitul aceluiași an. La sfîrșitul lui '36-începutul lui '37 apar texte eliadiene în care el scrie despre evreii biblici, iar aceste texte nu sînt suficient cunoscute. Nu sînt cunoscute, sînt cunoscuți cei care scriu despre el. Eliade scria atunci că ideile evreilor există peste tot, dar ei sînt singurii care

le-au trăit. Asta înseamnă pentru Eliade ceva foarte, foarte pozitiv...

S.A. : *...fiindcă el susținea trăirea ideilor, autenticitatea. Acesta era nucleul existențialismului românesc din epocă. Însuși termenul de* trăirism *e limpede.*

M.I. : Sigur. Asta pînă la începutul lui ’37. Cu timpul, în ’37, și nu numai după cum scrie Sebastian în *Jurnal*, să spunem că pasajul e fals – eu nu cred că e fals, cred că e autentic, dar nu contează –, ci analizînd ordinea ideilor lui Eliade : între începutul și sfîrșitul lui ’37 are loc o revoluție. O revoluție, cum să spun, neterminată, fiindcă el a jucat un joc dublu, fără să știe. Cred că nici pînă la moarte nu a înțeles. Dintr-un anumit punct de vedere, el a început mai devreme, dar cu siguranță, de prin ’35-’36, de cînd a început să vorbească despre *axis mundi*, Eliade aduce mereu ca probă texte talmudice. Și le aduce pînă la moarte, în sprijinul unei viziuni despre lume pe care el însuși a admirat-o. În același timp, inițiază un demers opus, susținînd că vechii evrei au devenit istoriciști – iar iudaismul a devenit o revoluție istoricistă –, ceea ce îi descalifică. În aceeași carte poți să găsești ambele poziții. Eliade nu a înțeles de fapt chestiunea : a continuat să citeze textele talmudice despre buricul pămîntului pînă la sfîrșit, texte care invalidează tocmai ce scrie el trei pagini mai încolo despre revoluția istoricistă.

S.A. : *Da, așa cum ai arătat tu și în* Conferințele Culianu*, Eliade avea și nu avea dreptate în același timp. El a exagerat, după cum ai demonstrat foarte elocvent, transformarea istoricistă a iudaismului în ceva care și-a pierdut sîmburele arhaic. Or, Eliade avea o admirație absolută*

pentru tot ce era arhaic – tu spui și mai bine: arhaic și rural –, în vreme ce trecerea către ceea ce el interpreta ca fenomene de istoricizare și urbanizare era pentru el o scădere. Un fel de trădare de către evreii elenistici a autenticității – și, poate, a misiunii – lor originare.

M.I.: Da. Însă povestea se complică datorită felului în care Eliade a prezentat iudaismul. Pentru că el nu a cunoscut textele originale, s-a bazat exclusiv pe literatura secundară. În literatura secundară există o asemenea tendință. Nu numai Eliade s-a înșelat, tendința există pînă azi. Însuși Scholem a greșit, căzînd în mitologie, într-o dimensiune care există în Cabala, dar nu există nici în Biblie, nici în literatura rabinică. Asta e un fel de viziune occidentală, berlineză, pariziană, să spunem, voltairiană, kantiană, așa ceva, care există pînă azi în studiile ebraice. De-acolo s-a inspirat Eliade. Nu știu exact de unde, dar cred că pot să găsesc.

S.A.: *Să găsești sursele directe ale lui Eliade? Dincolo de ceea ce citează el însuși?*

M.I.: Da. Dacă am două-trei zile libere la Paris... Cred că lucrările care l-au inspirat i-au fost trimise în '36-'37 de Geuthner direct prin poșta aeriană la București. Iar Eliade și-a însușit poziția asta occidentală într-un mod necritic. Dar e un mod necritic întîlnit și azi la mulți profesori de iudaism.

S.A.: *Era viziunea standard produsă chiar de savanții evrei?*

M.I.: Și evrei, și neevrei. Un exemplu: țin o conferință la Paris și critic tocmai această viziune, iar un profesor

german de gîndire ebraică se ridică și mă atacă, susținînd exact ce susținea Eliade cu decenii în urmă. Ce să fac? Am rîs. Ce este special în cazul lui Eliade este faptul că el a utilizat viziunea asta pentru a scrie o istorie a religiilor. Problema mea cu Eliade este tocmai asta: în momentul în care a integrat într-o istorie viziunea de care vorbim, el a creat un fel de hegelianism invers. Hegel a spus că evreii sînt depășiți...

S.A.: *...numai cei care i-au supraviețuit mai multe secole lui Isus! Aceștia au devenit goi din punct de vedere spiritual și depășiți din punct de vedere istoric. Hegel n-avea nimic cu evreii de pînă la Isus, care aveau rolul lor în mișcarea dialectică a spiritului universal.*

M.I.: Exact. Iar Eliade nu a spus că sînt depășiți, dar a reluat teza pe care am discutat-o, potrivit căreia evreii au *devenit* istoriciști. Acesta e un fel de hegelianism invers! Și aici e problema, nu viziunea asupra iudaismului – fiecare are perspectiva lui, repet. Eliade a descris însă o viziune despre lume în care era integrată fenomenologia asta. Ce e fascinant însă este că Eliade a creat viziunea asta „ruralistă" asupra istoriei, nu numai asupra evreilor, după venirea din India. Din viziunea asta rurală, el a tras concluzia că evreii au schimbat de fapt toată istoria mondială din punct de vedere religios. Dar nu a mai revenit la ideea asta decît în ’66-’67. Numai în faza lui cea mai tîrzie a început Eliade să înțeleagă că aici este o problemă, dar era prea tîrziu de-acum pentru a rediscuta chestiunea. Eu cunosc numai două-trei fraze în care pot să arăt că într-adevăr ceva s-a schimbat la el, dar era prea tîrziu. Ar merita însă explicat exact, în detaliu, tot procesul.

Cred că pot să scriu o carte despre asta. Mi se pare mult mai interesant decît dacă Eliade a făcut sau nu parte din Garda de Fier. Eu cred că a făcut parte din Garda de Fier, dar nu înseamnă că a fost un legionar de rînd care bătea evreii pe stradă. Asta e o afacere clasată din punct de vedere istoric. Nu cred că el și-a învățat teoriile de la legionari. Repet, pot să găsesc exact izvoarele gîndirii lui acolo unde sînt cu adevărat, nu în tot felul de lozinci simpliste, legionare sau de alt fel.

S.A. : *Bineînțeles, dar marea tentație a unor exegeți mai mult sau mai puțin serioși a fost să amalgameze toate planurile vieții și operei lui Eliade, pentru a argumenta o condamnare fără drept de apel, în bloc.*

M.I. : Da, chiar dezbaterea despre Eliade din ’92 a început oarecum în nota asta. Cred că a contat mult un sentiment creat de faptul, corect analizat de Norman Manea, că Eliade s-a complăcut într-o *felix culpa*. Sigur, ce a fost, a fost, dar măcar Cioran a recunoscut și a regretat. Problema nu era așa de mult dacă Eliade a fost sau nu membru ori simpatizant legionar. Am vorbit cu fostul rabin-șef al României Șafran, cu oameni care l-au cunoscut pe Eliade, și ei nu au făcut din asta nu știu ce crimă. Eu m-am născut după acele evenimente, deci trăiesc din reacțiile oamenilor. Pentru supraviețuitorii epocii, adeziunea lui Eliade avea un sens. Sigur, nu declarațiile sale extreme de adeziune, acelea nu erau de înțeles. Să facem o comparație : cine l-a atacat pe Cioran în Israel ? Nu vorbesc de ce a fost la Paris, spun doar că în Israel nimeni nu l-a atacat pe Cioran. S-a publicat Cioran în română și în ebraică, iar în Israel nu s-a scris nimic. Și Cioran era

mult mai antisemit. Problema lui Eliade, așa cum înțeleg eu aprecierile lui Volovici, Manea și ale altora care au scris despre asta, ca și reacțiile unor martori ca Benu Sebastian, ține mai mult de duplicitatea omului. Dacă omul ar fi spus de la început că a fost legionar și ar fi cerut iertare, cum a făcut Cioran, poate că nu se ajungea la „afacerea Eliade". Și nu că cineva are nevoie de iertare, sau că dacă ar fi cerut iertare lumea ebraică l-ar fi iertat neapărat. Dar „afacerea" s-a declanșat din pricina sentimentului că Eliade și-a ascuns trecutul și a jucat un joc mai complex. Cred că asta a fost și poziția lui Saul Bellow. Cred că sentimentul de bază al lui Bellow a fost : „Păi tu ai creat situația în urma căreia eu m-am însurat cu fiica sau nepoata unui antisemit. Dacă mi-ai fi spus de la început, aș fi știut : vreau, nu vreau, mă însor, nu mă însor". În fine, nu intru în detalii, nu contează detaliile aici. Dar eu cred că mulți au fost jigniți de faptul că nu au avut de la Eliade însuși informația completă.

S.A. : *Înainte de izbucnirea scandalului, îi ceruse explicații Arnaldo Momigliano, care îl cunoscuse...*

M.I. : L-a cunoscut, dar Momigliano a avut alte probleme. Nu vreau să vorbesc acum de el, nu știu toate discuțiile pe care le-au avut cei doi. Momigliano este el însuși mult mai complex decît alții, iar în afacerea asta a avut o poziție extrem de complicată. Momigliano este un fel de George Steiner *avant la lettre*, cu o viziune foarte complexă despre ceea ce este iudaismul, de pildă. Momigliano este, pe scurt, un exemplu de susținător al iudaismului cerebral : un istoric care știa destul de bine limba ebraică și tradiția ebraică. Dacă îl întrebai pe el ce este iudaismul, îți răspundea ca Eliade : ebraismul, transcendentul etc.

S.A.: *Da, ca și Eliade, avea viziunea unui iudaism elenistic, care cunoscuse mutația declanșată de raționalismul elin.*

M.I.: Sigur că da. Așa că Momigliano e și el un caz special. Citesc mult pe temele astea. E un mod al meu de a înțelege lumea în care trăiesc. Așa am scris un eseu despre Eco și Derrida, unul despre Momigliano – încă nu a fost publicat, dar îl voi publica odată –, altul despre Steiner. Momigliano a evoluat și el foarte mult. Era mult mai de dreapta și cînd era în Italia...

S.A.: *...a fost membru în partidul fascist.*

M.I.: Sigur că da. Păi evreii italieni se socoteau pur și simplu patrioți italieni. Așa și Momigliano. Pe urmă vine Holocaustul, mama lui moare, iar el părăsește Italia și nu știe ce să facă. Este italian, evreu, cetățean internațional, englez, american... Reacțiile lui față de Eliade sînt mult mai adînci, din cauză că el a fost de dreapta. Alții, ca Norman Manea, Volovici etc., nu au fost de dreapta. Nici Bellow nu a fost de dreapta, deși era mai conservator. Deci experiența multora cu Eliade e ca un fel de jignire. Dincolo de stînga și dreapta, avem de-a face cu o problemă morală. Momigliano fuge deci din Italia, el este mai curînd german, din punct de vedere intelectual, și de dreapta. Toate tribulațiile lui Momigliano sînt încă neexplorate. Am scris și eu pe tema asta, cred că el e ceva foarte special...

S.A.: *...în tot acest „dosar Eliade”.*

M.I.: Da. În tot dosarul ăsta, reacțiile lui Momigliano sînt foarte greu de înțeles. Trebuie înțeles și Momigliano, nu numai Eliade. Situația lui Eliade a fost clară. Culianu a

spus „alunecare”, eu cred că ăsta e un eufemism. Ce înseamnă „alunecare”? Că se întîmplă și nu-ți dai seama, că e ceva accidental. Am discutat asta cu Culianu cînd mi-a dat interviul său din *22*, apărut cu cîteva zile înainte de a ne întîlni ultima dată, la Chicago. Mi l-a dat seara, dimineața eu am plecat, dar ne-am revăzut înainte de plecare și l-am contrazis. Îl citisem și acolo spunea „alunecare”. E foarte simplu să spui: „Păi, a devenit antisemit”. N-a devenit antisemit, fiindcă a vorbit cu Sebastian încă vreo cîțiva ani, din ’37 pînă în ’39. Mult mai complex este faptul că în ’38 el scrie un necrolog pentru Moses Gaster, un text foarte elogios. Așa că situația lui Eliade, așa cum este prezentată de majoritatea participanților la controversele amintite, nu este interesantă. Este ceva simplu, ca și cum a trecut de la pozitiv la negativ și gata, știm acum că Eliade e ceva negativ. Eliade este mult mai complex, iar complexitatea asta nu există, după părerea mea, în nici o versiune a „dosarului Eliade” din cele pe care le cunosc. Unii spun: „Nu aveți dreptate deloc, nu a fost nimic, voi nu înțelegeți că el n-a fost niciodată...”. Alții susțin contrariul. E caraghios.

S.A.: *Bine, dar pozițiile acestea simpliste se pot exclude ușor, pentru a ne putea concentra pe complexitatea de care vorbești.*

M.I.: Sigur. De fapt, cum îl poți descrie pe Eliade? Pentru asta trebuie să scrii o carte, dacă o spui în două-trei minute devine simplist, ca și...

S.A.: *...ca și la cei ale căror poziții vrei să le depășești critic. Aș vrea să-ți pun o întrebare relativ tehnică, însă abordată adesea mai curînd holistic, pasional și diletant.*

Autori ca Daniel Dubuisson sau, cu alte mijloace și din alte unghiuri, Alexandra Laignel-Lavastine, au vrut să demonstreze că există o continuitate netă între legionarismul lui Eliade și presupusul nucleu antisemit al filozofiei, istoriei și antropologiei sale religioase. Tu unde te plasezi în privința asta ?

M.I. : Eu cred că teoria de care spui este simplistă. Și nu că vreau eu neapărat lucruri complicate, dar e simplistă din punct de vedere istoric. Pot să arăt că ei n-au citit destul. Cît au citit despre Eliade în perioada asta ? 10% ? Poate, dar nu sînt sigur. Atunci cum poți discuta ? Dubuisson : cum pot să discut cu el ? Ce știe el ? Cum pot să discut eu cu el sau cu doamna asta din Franța, Laignel-Lavastine, care știe puțin românește, se vede, și a citit ce a scris doamna Marta Petreu ? Nu merge așa : fiecare ia de ici-de colo cîte ceva, frunzărește un articol și are o idee. Eu am pierdut 17 ani ca să citesc fiecare rînd : de ăsta, de ăla... Ce înseamnă exact că Eliade a fost antisemit ? Dacă eu pot să arăt că în '31 deja, la întoarcerea din India, are o viziune organicistă, atunci unde este relația cu Garda de Fier ? Păi Nae Ionescu era filosemit atunci !

S.A. : *Poate au jucat un rol și „afacerile" similare, din alte țări. S-au făcut paralele între Eliade intelectualul, filozoful religiilor și Garda de Fier, pe de o parte, și Heidegger și nazismul de partea cealaltă.*

M.I. : Dar dacă Eliade e așa de complex, și comparația devine mult mai complexă.

S.A. : *Exact : nu se poate opera o simplă transpoziție. Există niște rigori ale comparației, care încep cu buna definire*

a termenilor comparați, cu stabilirea comparabilității lor etc. Comparaison n’est pas raison...

M.I. : Sigur că da. Nu e simplu, iar mă întorc și zic : găsim carnetul de partid al lui Eliade și știm de aici încolo ce gîndește el, ca și cum totul ar fi început în momentul cînd a semnat să ia carnetul, și s-a schimbat... Cred că problema de bază e problema pentru care eu aș scrie o altă carte, nu cartea asta descrisă mai înainte, ci alta, care ar fi intitulată *The Generation of Discontent.* Nu numai despre Eliade, fiindcă aceeași revoltă se găsește și la Heidegger, și la Leo Strauss, și la Scholem, și la...

S.A. : *...Walter Benjamin, și la alții. Mark Lilla a schițat într-o carte cîteva din aceste portrete, există deja o mică bibliotecă pe temele astea...*

M.I. : Bineînțeles. Eliade a vrut să aibă o religie care să fie și românească, și cosmică, dar să nu fie ortodoxă. Scholem a vrut să aibă o religie care să fie cabalistică și *anti-establishment*, iudaismul veritabil. Leo Strauss a vrut să aibă un ezoterism filozofic care este mult mai platonician. Fiecare are versiunea lui. Ei, dar asta e o altă carte. Revenind : nu poți aborda „afacerea Eliade" ca și cum totul ar fi început în ’37 într-o secundă și s-ar rezuma la România. Trebuie mereu văzut ce se întîmplă în jur, trebuie urmărită toată viața intelectuală europeană. Eu îl citesc pe Scholem, știu ce scria în ’20-’23-’24, o perioadă de revoltă foarte intensă, care n-are nimic de-a face cu Eliade, n-are nimic de-a face cu Scholem, ci este ceva ca un numitor comun, mult mai complex și mai interesant. Eliade s-a dus spre dreapta nu numai politic, ci și cultural. E un fel de alegere mult mai adîncă : urbanism sau ruralism.

Din punct de vedere teoretic, putea să spună : problema satului este una, iar politica de astăzi e alta. El n-a făcut însă distincția asta. I s-a părut că descoperă o coincidență între politica-politică, politica mică, și politica culturală, pe care el a înțeles-o prin vizorul religiei. Cine vrea să vadă geneza viziunilor lui și transformarea uneia în alta, asta să încerce. E o ipoteză pe care nu o pot descrie ușor, oricum, nu în recenzii sau scurte eseuri. Dacă o să scriu, o să scriu o carte. Asta e reacția mea la Dubuisson. Iar Dubuisson are același tip de reacție ca și evreii : „Asta a fost ascuns, și noi descoperim acum...”.

S.A. : *...adevărata față a lucrurilor.*

M.I. : Da. Eu nici nu știu dacă există o unică adevărată față a lucrurilor. Știi că eu vorbesc despre perspectivism. Viziunea mea e deci și metodologic diferită, nu numai în ce-l privește pe Eliade, ci în privința tuturor chestiunilor culturale și intelectuale. Eu susțin că trebuie să ne uităm la fiecare subiect într-un mod mult mai complex.

S.A. : *Da, tu ceri să privim simultan din toate unghiurile posibile. Asta înțelegi tu, pe scurt, prin perspectivism. Pe mine m-ai convins !*

M.I. : Ai surprins exact abordarea mea. Pentru mine, Eliade nu este numai *acesta*. Un om cu o singură dimensiune. Asta nu înseamnă că nu cred că el a fost de dreapta, că nu cred că a făcut parte din Legiune. Astea sînt lucruri tehnice pentru mine. Nu spun că nu e adevărat, că au fost inventate. Nimeni nu a inventat nimic : nici Sebastian, nici Volovici, nici Manea. Problema e acum care este proporția și cum vedem noi proporția. Eu nu spun că nu

e adevărat că simpatia lui de dreapta nu a contribuit cu ceva la viziunea sa despre evrei, cum nu pot să spun că toată opera lui a fost împotriva evreilor. Ar fi stupid. De asta spun că în cărțile lui din '36, '37, '39, '44, citează Talmudul în mod pozitiv.

S.A. : *Iar atunci nu trebuia să fie duplicitar, pentru că nu risca nimic dacă-i vorbea de rău pe evrei. Dimpotrivă...*

M.I. : Evident ! Eu cred că Eliade a suferit o schimbare pe care nu a înțeles-o. El a început cum a început și nu a putut să realizeze – nu știu de ce, sper să înțeleg cîndva – o integrare a lucrurilor pe care le citează. Nu spun să prezinte iudaismul obiectiv, să uităm chestia asta, vorbesc de integrarea elementelor citate – sînt cel puțin cincizeci de citate relevante în toate cărțile – în viziunea generală. Cu alte cuvinte : integrarea a ceea ce citește în particular cu ceea ce gîndește în general. Dar Eliade a fost totuși un om, și nu unul al erei computerelor. Deci n-a putut să se gîndească tot timpul la toate cele scrise de el și să vadă ce se întîmplă cînd te gîndești la fiecare dintre ele în particular. Nu știu dacă există o explicație perfectă pentru așa ceva. Explicația mea este că el era om, și nu a putut în același timp să facă o teorie generală și să aibă atenția distribuită în toate direcțiile, spre toate, detaliată. Fiecare avem scăpări din acestea, nu putem tot timpul integra toate detaliile. De fapt, nici nu există o viziune mare care să poată fi aplicată într-un mod consecvent, la toate detaliile, avînd și dreptate pe deasupra. E imposibil. Vorbesc acum de Eliade cel de după '37, cînd își scrie articolele gardiste : eu pot să arăt că scrie apreciativ despre evrei în textele sale savante. Dacă era antisemit total, putea să

scrie că nu există *axis mundi* la evrei și termina discuția. Dar el nu a schimbat nimic din ce scrisese înainte. În același timp, a început să creeze, din ’37, viziunea dualistă a arhaicului și istoricului, interesantă din cîteva puncte de vedere, dar inadecvată. Să spunem că Eliade a fost antisemit. OK. Problema e dacă Eliade are sau nu are dreptate în privința analizei pe care o face iudaismului. Eu cred că nu are, dar nu spun asta pentru că a fost antisemit, ci pentru că pot să arăt că există părți mari în iudaism care invalidează teoria lui. Nu pentru că așa a vrut, ci pentru că nu a știut, pur și simplu nu a știut. Să analizăm de ce nu a știut – pot să scriu un capitol despre asta. Se duce deci Eliade la întîlnirile Eranos din 1949 și pînă la moarte, și îl aude în fiecare an pe Scholem. Nu numai că îl aude pe Scholem – să spunem că a dormit în timpul conferințelor acestuia, căci tot timpul adormea, s-a zis –, dar primește textul conferințelor, tipărite în fiecare an în *Eranos Jahrbuch*. Cum le citește el? Să vorbim acum de perioada dintre ’49-’50 și ’86. Scholem a scris cel puțin 10-15 articole. Eliade nu le citează niciodată înainte de ’69. În ’68-’69, Eliade a fost rugat să scrie o recenzie a cărții lui Scholem *On Kabbalah and Its Symbolism*, în care sînt reluate toate conferințele autorului de la Eranos, la care Eliade asistase. Uită-te acum în jurnalul lui Eliade. El notează acolo că a fost invitat să scrie recenzia respectivă și a descoperit un lucru extraordinar – descrierea de către Scholem a unui fel de iudaism cosmic. Asta descoperă la 16-17 ani după conferințele la care a participat!

Astea sînt problemele interesante. Cum se întîmplă așa ceva, că abia în ’66-’67-’68 îl descoperă Eliade pe Scholem,

un om pe care îl vedea la Eranos în fiecare an? Nu pot să analizez acum ce era Eranos și ce se întîmpla acolo – și despre asta pot să scriu un capitol. Viziunea academică este că oamenii stăteau la Eranos tot timpul, vorbeau și schimbau tot felul de note între ei, știau perfect ce s-a spus. Asta este însă o utopie. Deci ce se petrecea la Eranos? Scholem, cel mai mare savant evreu, vorbește. Știm ce a spus, avem textul. Știm că Eliade a fost acolo – a fost în sală, n-a fost în sală, nu se știe, dar era pe-acolo. La Eranos ai timp să vorbești. Cum s-a întîmplat că el n-a auzit asta? Asta e o problemă colosală din punct de vedere academic. Nu cred că Eliade a vorbit cu Scholem despre asta. Nu cred că Scholem a știut despre asta. Scholem a murit în ’82, am avut o conversație cu el pe acest subiect. Eliade a vorbit mult și cu Werblowsky, cu Sambursky, cu Rotenstreich, care erau și ei acolo. „Eliade era prietenul nostru”, mi-au confirmat toți. Și nu pot să explic criza asta de comunicare. Discrepanța dintre ceea ce am vorbit eu cu Scholem și cu alții și ce-am citit eu la Eliade rămîne pentru mine fără explicație. Cum de se întîmplă că în perioada cea mai fertilă a lui Eliade, din ’50 pînă în ’65, el se duce în fiecare an acolo, scrie cărți, iar Scholem nu există pentru el? Asta e o întrebare mult mai mare. Și, în fine, descoperă citind cartea lui Scholem pentru a o recenza ceea ce trebuia să fi știut cu mulți ani înainte!

S.A.: *Are o revelație!*

M.I.: Da. Recenzează cărticica asta, cu traducerile textelor în germană publicate în *Eranos Jahrbuch*, și descoperă America. Dar ce anume descoperă? Un fel de iudaism în

care Cabala este pozitivă, mitologică, cosmică, iar Biblia și rabinismul nu sînt. Așa că, într-un fel, ce descoperă el îi invalidează și-i validează în același timp viziunea. Dar de ce nu a descoperit asta mai înainte ? Ce s-a întîmplat la Eranos ? Păi Cabala era inima acolo, nu poți să spui că era ostracizată. Scholem era o figură centrală. Ei au vorbit, asta știu de la Scholem, de la soția lui Scholem, de la Werblowsky și ceilalți pe care i-am numit deja. A cunoscut, nu a cunoscut Eliade chestiunea ? Întrebarea nu se pune. Atunci ce s-a întîmplat ? Era mult după război, deci chestiunea nu are de-a face cu războiul. Și totuși : de ce nu există un dialog între Eliade și cel mai important savant evreu, care vine an după an la Eranos ? Altă problemă la care nu știu dacă am un răspuns. Ca și celelalte, e atît de complexă, că în cărțile care se ocupă de „afacerea Eliade" nici nu este abordată măcar. Întrebarea de mai înainte se poate inversa : cum de nu l-a citit Scholem pe Eliade ? Deși Scholem l-a citit puțin mai mult pe Eliade decît Eliade pe Scholem, nu a existat dialog. Poți spune că Scholem a scris despre iudaism și nu-l interesa Jung, deci nu l-a citat pe Jung. Dar cel puțin l-a menționat. Ciudat. Dar să lăsăm trecutul. Ce se întîmplă după asta, cînd a văzut Eliade ceva ? Atunci, în '76, pentru prima oară cînd văd că scrie ceva pe tema noastră în *Istoria ideilor religioase*, Eliade descrie Biblia așa cum se descrie Biblia tot timpul. Cîteva cuvinte, din care deduc că ce a scris el în *Jurnal* în '67-'68 i-a provocat un fel de reflecție, dar n-a schimbat narațiunea biblică și nici narațiunea rabinică. Atunci cînd ajunge la Cabala, în '80 și ceva, cînd scrie volumul al treilea, spune : „Cabala este o scriere, o narațiune scholemiană". Asta s-a întîmplat în Evul Mediu :

așa cum s-a produs ruptura dintre Biblie și Talmud, s-a desprins și Cabala în Evul Mediu, iar Eliade nu explică fenomenul. Ei, i-aș pune multe întrebări lui Eliade, ca de exemplu : „Ce se întîmplă atunci cu schema ta despre fenomenologia iudaismului ? Schema ta merge de la arhaic la istoric, cum se face că aici merge de la istoric la arhaic ?". Toată schema trebuie gîndită de la început. Eliade trebuia să spună cum de s-a schimbat sensul într-o secundă – talmudiștii erau rabini, și cabaliștii erau rabini ? Cum, ăștia s-au schimbat acum la față, au înnebunit, au devenit deodată „cosmici" în Evul Mediu ? Asta nu se întreabă Eliade. Și nici Scholem nu se întreabă. Scholem are viziunea lui, Eliade o are pe a lui. Ei nu se întreabă ce s-a întîmplat în mijlocul Europei, în mijlocul Renașterii secolelor XII-XIII, cînd religia trebuia să se ducă în altă direcție și se duce în direcție inversă ! Ce-i cu catarismul ? Eliade a refuzat să reflecteze despre asta. Iar Scholem a avut o explicație gnostică, pentru mine agnostică. Iată alte aspecte pe care vreau să le tratez ; în versiunea lungă a cărții bazate pe *Conferințele Culianu* o să scriu despre *axis mundi*, despre stîlpul cosmologic. El se găsește în Talmud, dar nu e atît de vizibil în Cabala. Cabala are altceva, mitic și escatologic, care este de fapt exact inversul. Cabala se duce în direcția inversă. Talmudul este cosmologic. Și Cabala este într-un fel mitică și escatologică. Toate procesele astea nu sînt așa de simple : te duci de la o viziune cazuistică la o viziune cosmologică, te duci de la o viziune cosmologică la una escatologică, totul trebuie regîndit într-un fel fundamental. Dar cred că pentru Eliade era prea tîrziu. Nu știu de ce s-a oprit ; el a înțeles ceva, dar înțelegerea nu a fost așa de profundă ca să se

oprească și să-și spună : „S-a întîmplat ceva bizar în lumea evreiască ! Oamenii ăia, despre care gîndeam că sînt numai istorici, au devenit cosmici printr-un miracol”. (Eliade vorbea tot timpul de miracol.) Știu și eu, cu Eliade poate să fie o problemă de inerție umană. Era tîrziu, era către sfîrșitul anilor ’70 cînd a scris al treilea volum. În ’80 cred că l-a publicat. Era probabil *prea* tîrziu. Poate că a și scris prea mult, n-a avut timp să reflecteze, nu înțeleg. Dar mie așa îmi place să vorbesc despre Eliade, acestea sînt întrebările și ipotezele mele.

S.A. : *Să-ți pun altă întrebare tehnică. În mediul istoriei religiilor, atît la generaliști, cît și la cei care scriu pe subiectele atinse de Eliade – șamanism, yoga etc. –, care este cota lui Eliade acum ? Am fost surprins neplăcut că el nu este menționat în foarte multe dintre lucrările care apar în ultima vreme, chiar în cele de referință. E în legătură cu revelarea trecutului său legionar ? Este în legătură cu normala dezvoltare a disciplinelor pe care le-a practicat, e vorba de o combinație a mai multor cauze ?*

M.I. : Cred că este un fel de conglomerat, un amalgam, cum spuneai și tu. Să începem cu studenții lui imediați : Culianu, Larry Sullivan, Bruce Lincoln, precum și alți oameni care au fost foarte legați de el. Sullivan a învățat româna ca să înțeleagă „afacerea Eliade” ; Lincoln a făcut la fel. Ei au fost discipolii *hard core* ai lui Eliade, nu există ceva mai aproape de ei decît Eliade. Dar s-au distanțat de el, de ideile sale. Wendy Doniger, cel puțin, nu are a face cu ce a scris Eliade, ea scrie despre alte lucruri. Este clar că Eliade a început să dispară, chiar și din scrierile discipolilor săi. „Ultimul Culianu” a fost foarte

reticent: în *Aborele Gnozei*, Eliade apare foarte puțin, ici și colo. Cînd am scris *Cabala: noi perspective*, am descris cum Israel Ba'al Shem Tov intuiește ideea stîlpului și l-am citat pe Eliade – *Zalmoxis*. Culianu a citat undeva pasajul meu, dar eliminîndu-l pe Eliade. Eu nu i-am spus niciodată lui Culianu că există o problemă cu Eliade, și să fie atent cum citează acel pasaj. El l-a lăsat deoparte pe fostul său maestru. Unde este Eliade în cartea lui despre *Călătorii în lumea de dincolo*, în general în ultimele sale cărți? În mod paradoxal, deși eu nu am fost elevul lui și nu sînt admiratorul său entuziast, îl citez pe Eliade mai mult decît toți cei numiți la un loc.

S.A.: *Fapt absolut evident. Ba mai mult, îl recomanzi mereu pe Eliade ca lectură indispensabilă, dincolo de criticile ce i se pot aduce datorită evoluției inexorabile a științei, datorită schimbărilor de paradigmă. Îl recomanzi pe Eliade mai mult decît pe Scholem.*

M.I.: Da, așa cum ai văzut, mi-am riscat cariera cînd i-am îndemnat atît pe studioși să-l citească pe Eliade, cînd am încurajat traducerea operelor sale în Israel. Deci sînt mirat de tăcerea din jurul lui Eliade, așa cum am mai arătat. Și nu cred că această tăcere are legătură cu vreun boicot evreiesc. Sullivan nu are nimic de-a face cu problemele evreiești. Culianu, să-ți spun drept, e cel mai de neînțeles: de ce să-l elimine din citatul meu?

S.A. *Poate de teamă să nu se răsfrîngă și asupra lui, tot român fiind, deși din cu totul altă generație, stigmatul care era acum asociat cu trecutul mentorului său. Oricum, adeziunea lui Eliade la extrema dreaptă a devenit și o*

chestiune evreiască, a fost discutată în contextul anti-semitismului, chiar Holocaustului.

M.I. : Nu, problema evreiască, ce există într-adevăr, e pe alt plan. Ce văd eu este un declin al imaginii lui Eliade la Chicago, și nu cred că a început din cauza discuțiilor despre dosarul lui Eliade. Americanii nu sînt așa de implicați în afacerea asta. În orice caz, nici Sullivan, nici Bruce Lincoln. Numai dacă încep de la ei pot să înțeleg situația mai generală : Eliade a făcut parte dintr-o generație în care au dominat „metanarațiunile", așa-numitele *grand narratives.* Metanarațiunile sînt definitorii pentru contribuția unor savanți ca Eliade, Scholem și Lévi-Strauss, autori care propun *grand theories.* Acest curent nu mai este de actualitate. Nimeni nu mai cere astăzi teorii generale ! Culianu a fost, pot să spun, excepțional și din acest punct de vedere, fiindcă el a tins totuși către o mare teorie. Larry Sullivan și Bruce Lincoln se interesează și ei de probleme generale ca ritualul și mitul, e adevărat, dar nu propun metanarațiuni, *grand narratives...*

S.A. : *Lucrările lor sînt și foarte specializate...*

M.I. : Asta e doar o latură a chestiunii.

S.A. : *De acord, voga metanarațiunilor și a marilor teorii a trecut, iar acum nimeni nu mai are curajul de a ridica măcar semne de întrebare ambițioase. Numai diletanții, excentricii și mutanții – ca pseudosavanții ruși care produc ceea ce ei numesc „culturologie" – mai vorbesc de acele noțiuni cardinale care articulau, legitimau și hrăneau științele umaniste. Dar nu este totuși adevărat că, la Chicago*

mai ales, amintirea lui Eliade trebuie într-un fel exorcizată și din considerentele acestea politice?

M.I.: Sînt sigur. Mereu, cînd mă aflu acolo, vorbesc cu ei despre dosarul lui politic. Cu Culianu e altă afacere, le e frică să vorbească de el din cauză că a fost asasinat acolo, ceea ce nu e o reclamă prea bună pentru o universitate.

S.A.: *Asta eu însumi am văzut, o mare reticență, mergînd chiar pînă la acuzații, ori cel puțin insinuări. Chiar în corespondența mea cu foști colegi de-ai lui. Unii au fost discipoli și colegi ai lui Eliade, apoi colegi cu Ioan Petru Culianu și, cînd i-am convocat la unele eforturi comune în numele amintirii lui Culianu, au refuzat să colaboreze.*

M.I.: Știu. Îi cunosc pe toți, am avut discuții cu toți.

S.A.: *Știi și cîte încercări am făcut, în dorința de a perpetua – critic, nu hagiografic, am insistat mereu – amintirea și legatul spiritual al lui Culianu. Există o traumă la Chicago, poate o dublă traumă, în care Eliade și Culianu sînt puși din nou împreună.*

M.I.: Am văzut același lucru cînd am fost acolo. Cu două săptămîni înainte ca Ioan Petru Culianu să fie ucis, cum spuneam mai înainte, am fost la Chicago pentru o noapte. M-am dus la Culianu acasă, l-am sculat pe la 5-6 dimineața, pentru că nu știam unde am să dorm. El m-a condus la locul unde eram cazat. M-am culcat, iar el a venit să mă ia după-amiază, cu logodnica lui, Hillary Wiesner, și ne-am dus toți trei la un film. Ce film crezi că era ăsta? *Nikita.* După film, a dat o cină. Eu trebuia să vin

la Chicago în vară și am decis să revenim la același restaurant, la două sau trei luni după seara aceea. De ce spun asta? Pentru că în vara lui 1991 am revenit într-adevăr la Chicago și m-am dus să văd unde fusese asasinat.

S.A.: *Am văzut și eu locul, împreună cu Mona, în martie 1992, cînd am ținut o conferință la University of Chicago. Am fost șocați că nu mai era nici o urmă a prezenței lui Culianu, nimic memorial. Doar cărțile lui, expuse încă la intrarea fabuloasei librării din campus, mai aminteau de el. Am fost șocați și de ușurința cu care oricine putea umbla pe coridoarele acelea de la Divinity School, unde cineva fusese ucis în stil mafiot cu mai puțin de zece luni înainte.*

M.I.: Eu îl cunoșteam bine pe decan. M-am dus la el și l-am întrebat de ce nu instituie vreo bursă Culianu, ceva. Mi-a răspuns telegrafic că nu face nimic; e ca și cum mi-ar fi spus: „Nu-mi vorbi aici despre asta, nu atinge acest subiect". Mă duc la biblioteca mare, unde au o parte din cărțile lui. Nici nu le-au atins măcar de atunci. Pe scurt: *noli me tangere*. Unii și-au mutat biroul de pe acel palier blestemat. Asta am înțeles: pe plan individual, e vorba de o traumă psihologică, pot să înțeleg. Dar pe plan instituțional?! Există totuși o limită.

S.A.: *Da. E interesant că acest tabu persistă la atîția ani de la tragica moarte a lui Culianu. Wendy Doniger și alții de la Chicago păstrează o reticență nebună, chiar cînd sînt abordați în numele meu de prieteni comuni foarte apropiați.*

M.I.: Iar eu vorbesc direct cu oameni dintre cei mai apropiați de Culianu. Eu cunosc, încă de cînd era el în

viață, toate relațiile lui cu fiecare dintre ei. Îi afectează teribil povestea asta, ca și cum s-ar fi ars ceva în sufletul lor. *Mutatis mutandis*, cam asta i se întîmplă și lui Eliade. Și, spun drept, asta nu e o afacere evreiască. Alt exemplu : în ’92, cînd soții Șișmanian au organizat simpozionul memorial Culianu de la Paris, n-a venit nimeni de la Chicago. Nu era o problemă de bani, desigur. Eu m-am dus pe banii mei. M-am urcat în avion și gata, n-am întrebat pe nimeni. Și nici măcar unul dintre foștii colegi, care să reprezinte măcar informal fosta universitate a lui Culianu, n-a venit. Așa că aici este ceva mult mai complex. Eu corespondez cu mulți, deci cunosc chestiunea. Nu vreau să dau acum nume, dar oamenii cei mai apropiați de Culianu îmi povestesc lucruri incredibile despre ce se întîmplă acolo. Am putut să înțeleg, la două luni după asasinat, că oamenii erau în stare de șoc. Dar nu înțeleg de ce sînt și azi în stare de șoc instituțional. Sigur, există aspectul financiar : un profesor e asasinat ziua în amiaza mare...

S.A. : *...proastă reclamă pentru universitate, care trăiește din taxe de studii, donații...*

M.I. : Da, da, dar să nu vină nimeni la Paris ? Să refuze orice proiect de comemorare ? Să refuze chiar discutarea cazului ? Destul de bizar. Iar în afacerea asta cade și Eliade. Culianu, desigur, n-are de-a face cu dimensiunea evreiască. Cu Eliade e mult mai complex. Nu trebuie să-ți spun ție că Universitatea din Chicago nu e un minister de afaceri interne, este o universitate. Eliade era o figură importantă a universității, a celebrului Committee on Social Thought, cu Allan Bloom, Kołakowski, Ricœur,

Momigliano, Furet și toți ceilalți. Nu pot să spun că e aceeași situație ca la Culianu. Dar există sigur o dimensiune pe care nu o pot măsura, nu știu cum se poate măsura, nu o pot conceptualiza, nu știu exact ce influență a putut avea conexiunea evreiască. Oricum, nu cred că asta a fost influența de bază. Dar este ceva mult mai profund care se întîmplă la Chicago, și în America în general. Eu mă simt bizar cînd văd că studenții lui Eliade nu-l citează. Nu-i întreb de ce nu-l citează. Dar rămîn pe gînduri.

S.A. : *Are asta de-a face cu faptul că cei care se formează mai nou în disciplinele umaniste au un orizont cultural și profesional tot mai limitat ?*

M.I. : Nu cred : Eliade se găsește în orice librărie, se scrie în multe locuri despre el și ideile sale, mai popular nu poate fi. Oricît de limitat ai fi, dacă te afli la Chicago tot dai de opera lui Eliade. Și, oricum, nu poți să spui că Sullivan are orizont limitat...

S.A. : *Nu, nu. Dar nu de el și alții ca el vorbesc, ci de cei mai tineri : studenții lor, studenții studenților. Este prezent Eliade în programele de curs ? Este el printre lecturile obligatorii, în* readers*, este o referință inevitabilă atunci cînd se discută subiecte religioase, filozofia, antropologia, sociologia, istoria religiilor ?*

M.I. : Nu pot să spun. Eu, cînd predau...

S.A. : *...știu, ții pe masă cărțile lui Eliade.*

M.I. : Da, da. Și nu numai la Ierusalim, ci și cînd vorbesc în universități americane. Cred că și alții fac la fel : dacă vorbesc despre simboluri, trimit la articolul lui Eliade

despre simboluri. Și așa mai departe. Este imposibil să-mi imaginez că nu există așa ceva. Că nu este citat Eliade sau că nu figurează la indice. Dar nu știu, de fapt, de ce Eliade a devenit așa de invizibil în spațiul academic. Că nu e invizibil în librării. Eu cred că e vorba și de schimbarea structurală de la generalism la specialitate. Este și problema dosarului politic. Dar în America evreii nu se prea interesează de asta, nici măcar evreii profesori universitari. Pentru ei, „afacerea Eliade” este ceva de pe altă planetă, sau un fel de istorie antică.

S.A. : *Dar cum se explică această lipsă de interes de care vorbești, din moment ce „afacerea Eliade” a fost legată și de discuția despre Holocaust, atît de centrală în America ?*

M.I. : E foarte greu să generalizăm. Eu îți comunic impresia mea. Ea poate să explice o parte a situației, nu știu cît, 1 sau 10%. Să spunem că cineva se află în Oklahoma, și nici măcar n-a auzit despre ce s-a întîmplat în România în anii ’30-’40. Cum poate să audă un profesor în Oklahoma despre „afacerea Eliade” ? Unde poate să citească despre asta ? Sigur, a apărut ceva acum 10-15 ani. A apărut, dar acum 10-15 ani ăla era un copil și n-a citit sau, dacă era adolescent, a uitat. Vrei să-mi spui că dacă vorbești despre simbol, el o să-ți spună „Eliade !” ? El nici nu știe că Eliade a existat. Deci ignoranța se adaugă și ea controverselor metodologice despre care am vorbit, precum și „afacerii” și altor motive. Am văzut că în România persistă o inflație a explicației pe baza complotului sau conspirației evreiești. Ceva bizar.

S.A. : *Bun, să admitem pentru o clipă teza ignoranței. Dacă vrea cineva să vadă ignoranța la ea acasă, America*

e un loc potrivit pentru a începe căutarea. Totuși omul din Oklahoma poate merge imediat să caute ceva despre simbol pe Google, unde ar trebui să dea imediat de Eliade. Deci ignoranța e o ipoteză valabilă doar pînă la un punct. Să trecem la ipoteza conspirației evreiești. S-a vorbit și se vorbește mult despre asta, inclusiv în România. Părerea mea e netă: de acord, nu există o mare conspirație, evreiască sau nu – ungurii, masonii, Occidentul, musulmanii, KGB-ul, homosexualii și alții au fost și ei acuzați de așa ceva. Dar faptul că nu există o conspirație universală nu exclude convingător ipoteza și chiar realitatea conspirațiilor locale, particulare, mici. Printre acestea, unii au inclus și ceea ce a apărut ca fiind un atac concertat împotriva lui Eliade.

M.I.: Bun, să vedem cum stăm cu atacul concertat. Cine a putut să facă asta? Eu îi cunosc pe oamenii implicați în discuția despre „afacerea Eliade": Volovici, Manea, Bellow –, dar Bellow nu are de-a face cu Manea, au opinii divergente în multe privințe. Presupuneam că ei au discutat să facă împreună ceva... Unde putem găsi nivelul de coordonare? Manea a avut problemele lui din România, venea din lumea literară bucureșteană. Volovici a trăit și a făcut carieră de istoric literar la Iași, crede în ce a scris despre Eliade, și nimeni nu i-a spus cum să scrie. Unde este coordonarea? Nu văd nici posibilitatea coordonării. Știi ce ceartă am avut eu cu Wendy? Ea credea mie în sută că Eliade nu a fost, nu putea fi legionar. A fost ea implicată în toată „afacerea" asta? Sigur, nu. Am vorbit cu ea, și nu o dată, nu de două ori, în perioada în care nici eu nu știam mare lucru despre tinerețea lui Eliade. Ea nu a auzit de Manea, Manea nu a auzit de ea. Volovici nu a

auzit de Wendy, Wendy nu a auzit de Volovici. Poate că cineva i-a arătat lui Wendy ce au scris ceilalți. Dar nu putem vorbi despre un fel de conspirație, nici măcar de coordonare! Cine poate să coordoneze așa ceva? Eu îi cunosc pe toți și cunosc ce fac ei poate mai bine decît alții. Cum poate să-mi spună mie cineva că ei au discuții secrete, dacă eu n-am auzit de ele?

S.A.: *Te cred, Moshe, am încredere în absolut tot ce spui. Dar se poate susține că o imagine a lui Eliade ca aceea transmisă de* Jurnalul *lui Sebastian, tradus și recenzat în America în locuri proeminente, a avut un impact. Și nu vorbesc de paginile amare ale lui Sebastian despre prietenul său de care s-a simțit trădat, ci de comentariile editorilor, prefațatorilor, recenzenților.*

M.I.: Da, ai dreptate, dar asta se întîmplă abia acum, e ceva recent. Iar recenziile și toate celelalte nu sînt adevăruri afișate pe toate gardurile. În America se scriu miliarde de lucruri, iar oamenii nu țin minte nimic și nu se citesc. Eu îi știu pe cei care cunosc problema și nu cred că asta e explicația.

S.A.: *Dar legătura directă între Eliade și Holocaust, care s-a făcut de mai multe ori, în mai multe locuri foarte vizibile, nu a circulat destul de mult ca să aibă un impact public? De pildă,* New York Review of Books *e supercitită de intelectuali în Statele Unite și chiar în lume.*

M.I.: Am citit recenzia aceea la *Ravelstein*, am citit-o aici, în biblioteca CEU.

S.A.: *Și dacă se scrie negru pe alb că Eliade a fost el însuși asasin, într-o recenzie la* Ravelstein*, asta poate părea*

necunoscătorilor un fel de dezvăluire senzațională. Dacă nu știi ce s-a întîmplat exact în România, n-ai nici un motiv să nu crezi. Asta, în mod normal, trebuie să-ți zdruncine eventualul interes pentru Eliade, fiindcă și alți autori au fost marginalizați sub imperiul unor judecăți morale, corecte sau nu.

M.I. : Din nou sînt de acord. Dar și asta s-a întîmplat foarte recent. Cum vorbeam mai înainte, eu am învățat ceva în viața mea despre ceea ce înseamnă o recenzie. Am avut recenzii ale cărților mele în cele mai bune locuri, semnate de cei mai buni specialiști în Cabala, dar asta nu m-a ajutat cu nimic. S-au scris recenzii enorme și laudative, de 20-30 de pagini. Ce s-a întîmplat în Israel ? Nimic. Toți le-au citit, dar n-a ajutat la nimic. Nu poți să-mi spui deci că în America, unde sînt o mie de publicații, unde oamenii citesc și uită... Să nu reificăm. Desigur, există o influență. Dar cineva ca Eliade nu poate fi mișcat de pe soclu nici măcar cu Holocaustul... Cei care se ocupă de religie, care află de Eliade, pot descoperi că a fost implicat într-un fel sau altul în mișcarea legionară. Dar crezi că aceia care predau creștinilor se tem să vorbească de Eliade ? Crezi că le e frică de ce-or să spună evreii ? Mie nu mi-e frică în Israel să vorbesc despre Eliade !

S.A. : *Am observat !*

M.I. : Păi atunci unui american îi e frică să vorbească de el în America ? Eu am predat acolo, am vorbit de ideile lui Eliade, și nu-mi aduc aminte să-mi fi spus cineva ceva. Recent, am predat mult despre Eliade la UCLA. Cei de acolo nu știu de „afacere”, nici măcar evreii. Deci cred că

asta este o exagerare. Știi cum văd eu procesele culturale? În America se spune totul despre tot, fiecare face o selecție, care nu este prea profundă, apoi uită el însuși. Nu pot pretinde că nu este nimic legat de evrei, dar...

S.A.: *...nu ți se pare un factor determinant.*

M.I.: Nu, așa cum am tot arătat. Bineînțeles, Eliade trebuie criticat. Dar în felul în care o fac eu, mult mai complex. În rest, eu scriu ce vreau despre Eliade. În Israel, oriunde. Cui nu-i place, să nu mă publice! Cine vrea să comenteze, să comenteze!

S.A.: *Am intrat natural în subiectul Culianu, dar aș vrea să precizezi mai sistematic niște detalii. Cînd și cum l-ai cunoscut pe Culianu?*

M.I.: L-am cunoscut destul de tîrziu. Cred că l-am întîlnit prima oară prin aprilie 1989, judecînd și după prima dedicație pe care mi-a dat-o pe o carte de-a lui. Țin minte foarte bine întîlnirea. Am ținut o conferință la University of Chicago. Era la prînz. După ce am terminat conferința, vine un tînăr la mine și-mi spune: „Sînt Culianu. Îmi pare rău că nu pot să rămîn, e o altă conferință în alt loc din Chicago, dar revin seara și vreau să discutăm". Era o mulțime de lume acolo. Numele lui mi-a trecut pe lîngă urechi. Mi-era cunoscut, citisem lucrări de-ale lui cu un an și jumătate înainte. Dar, în toată zarva aceea, nu am auzit nimic. Seara ne-am reîntîlnit, am ieșit cu cîțiva colegi la un restaurant. După ce am mîncat și toți ceilalți au plecat, Culianu a rămas. Și ne-am dus la hotelul meu, unde am avut o conversație foarte lungă, la început în română, după care am decis să vorbim în engleză.

S.A. : *De ce să vorbiți în engleză ?*

M.I. : Nu știu. Așa s-a întîmplat.

S.A. : *Înțeleg. Am avut și eu experiența asta : cu Cioran nu am vorbit decît în franceză, cu excepția unor înjurături neaoșe, precum și a unor bîrfe prea suculente ca să nu fie exprimate în română. Dar vorbesc adesea în alte limbi, mereu sau alternînd cu româna, chiar cu unii compatrioți care nu au plecat de prea mult timp din țară.*

M.I. : Cum zic, nu știu cum am ajuns la decizia asta. Culianu a fost de la început defensiv. Desigur, știa de la Wendy că mă interesez de Eliade. Deci a început să se cam disculpe, insistînd că nu cunoscuse trecutul lui Eliade atunci cînd scrisese cartea despre el. Eu nici măcar nu-l pomenisem pe Eliade. Nu i-am impus nimic. I-am replicat că nu-l acuzam de nimic, bineînțeles. După asta, am schimbat subiectul, trecînd la lucruri mult mai generale, ca magia. Imediat, s-a simțit o afinitate foarte mare între noi. I-am dat textele unei serii de conferințe pe care o ținusem. Toată discuția despre Eliade s-a terminat în prima jumătate de oră. N-am vorbit niciodată de Eliade după asta, cred că pînă în 1991, pînă la interviul acordat de el Gabrielei Adameșteanu, tocmai apărut în revista *22* cînd ne-am revăzut. Eu nu puteam ști ce avea să se întîmple două săptămîni mai tîrziu. I-am spus lui Culianu că mi s-a părut puțin simplist ce a spus el despre Eliade – că a avut o „alunecare" –, dar asta a durat numai două-trei minute. Nici nu aveam timp, țin minte că venisem cu textul din *22*, ca să discutăm pe marginea lui. Ne-am reîntîlnit dimineață, Culianu era foarte cordial, venise să vadă dacă totul era în ordine.

Ne-am văzut o vreme în toate vizitele mele din America, uneori el venind în altă localitate, dacă nu puteam merge eu la Chicago. Cum spuneam, ne-am descoperit o profundă afinitate, care n-are nici o legătură cu faptul că ne născuserăm amîndoi în România și vorbeam amîndoi românește. Nu nostalgia României ne apropia. Rămîne totuși foarte surprinzător că noi ne-am ocupat adesea de aceleași probleme. Extazul, de pildă. Eu am terminat doctoratul în ’76, el nu putea ști nimic despre asta, dar a început tot în ’76 să scrie despre *psychanodia* și extaz. *Psychanodia* m-a interesat și pe mine, i-am citit cartea în ultimul moment, pentru ce scriam despre tehnicile mistice în ’85-’86. El a avut flirtul cu iudaismul și cu Cabala în 1970. Deci am avut un fel de afinitate complexă, pe care nu pot să o explic. Desigur, am avut o mulțime de discuții despre religie. Despre România am vorbit mai mult numai la New York, în vara lui ’90. Era la cîteva luni după revoluție și el mi-a expus teoria lui despre evenimente și urmările lor, teorie pe care a scris-o după asta în „Scoptophilia”. Mi-a spus că a primit o ofertă să se întoarcă în România la un institut de religie și a spus definitiv *nu*. Am întrebat : de ce nu ? Atunci el a început cu toată povestea asta, cu comuniștii și neocomuniștii, că a fost o pseudorevoluție, că nu s-a schimbat nimic. Am replicat că și o pseudorevoluție e ceva. Cred că poziția lui în aceste probleme a fost extremă.

Dar noi discutam în special de magie și de religie în general. Despre enciclopedia magiei pe care o proiecta am avut chiar mai multe discuții, începute la New Orleans, la sfîrșitul lui ’89, cînd a avut loc o sesiune dedicată cărților mele apărute în ’87-’89. A vrut să vorbească și el,

iar eu m-am bucurat. În ultimul moment nu știu ce s-a întîmplat, că nu a vorbit. Mi-a părut teribil de rău. Acolo am petrecut o săptămînă, în fiecare seară în alt loc, discutînd o mulțime de lucruri. Pe urmă ne-am întîlnit mereu, cum spuneam : la Boston, la New York, la Chicago. Am făcut planul ca în ’92 să fim împreună vreo șase luni la Harvard, unde Larry Sullivan era șeful Centrului de Religie. Dar nu s-a mai întîmplat... Am avut și alte planuri : trebuia să ne întîlnim, de exemplu, în toamna lui ’91 la Frascati, în Italia ; am discutat cu el să vină la Ierusalim jumătate de an, la institutul nostru de studii avansate ; era apoi colaborarea la revista *Incognita*, vorbeam despre tot felul de articole...

S.A. : *Ai fost prezent în absolut toate proiectele lui...*

M.I. : Da, tot felul, nici nu mi le mai aduc aminte măcar. Ce prietenie ! Devenisem rapid foarte apropiați, ca frații... Asta nu se poate explica. Cum spuneam, dacă ajungeam în Chicago la 5 dimineața, mă duceam să-l scol, nu mă gîndeam că mi-ar putea reproșa că l-am sculat. Sau îi telefonam acasă, avea fax și-mi trimitea diverse texte la Ierusalim sau eu îi trimiteam lui. Erau uneori probleme de decalaj orar și știam că doarme, dar eu trebuia să plec. Îl sculam și gata ! Nu era între noi nici un fel de distanță. Nici politețe formală sau așa ceva. Cred că marea noastră afinitate de gîndire provenea din vederile noastre comune sau foarte apropiate cu privire la ce este important în religie, ca, de pildă, extazul. Era ceva mult mai important, mult mai adînc decît faptul că amîndoi sîntem din Moldova – deși și acest element e important. Grație părerilor noastre comune asupra unor probleme de bază din

religie, îmi era mai ușor să vorbesc cu el decît cu aproape oricine din Ierusalim. Era ceva așa de profund, încît nu-mi puneam problema dacă el este simpatic sau inteligent. Desigur, ajuta că era și simpatic, și inteligent.

Deci în vara lui '90 eu mă aflam la New York pentru o lună, iar el a venit tot pentru o lună. Eu aveam un apartament acolo, așa că a și dormit la mine cîteva nopți. A venit cu un dosar despre toată afacerea cu promovarea mea, cu scandalul, cu ziarele, cu toate textele cu pricina traduse. Și mă bătea la cap dacă traducerea din ebraică era bună. Povestea se terminase în februarie, noi eram acum în vară. L-am întrebat : „De ce te ocupi tu de afacerea asta ?". Mi-a spus că pe el l-a fascinat cazul – ceva de necrezut. Bun, dacă l-a fascinat, l-a fascinat. Dar tot în '90, la New Orleans, se termină sesiunea despre cărțile mele și văd că el distribuie ceva. A trebuit să plec imediat, dar am luat foaia pe care o distribuise. Și n-o citesc, o pun în buzunar, iar după asta el mă conduce la aeroport, ne luăm rămas-bun și ne despărțim. În avion mă uit la hîrtie. Ce crezi că era ? Un atac împotriva celor de la Ierusalim care mă atacaseră la rîndul lor, așa cum am povestit. Am crezut că visez : un atac distribuit... Eu nu făcusem așa ceva la Ierusalim. El a pus la inimă tot episodul ăsta și tot timpul mă întreba ce se mai întîmplă. I-am spus că totul se încheiase, n-am de dat socoteală nimănui, sînt într-o situație psihologică bună, n-am nici o problemă. Și că n-avea rost să se amestece și el în critici. Și în *Incognita* s-a referit cumva la afacerea asta. Eu pot cere prietenilor și studenților mei să scrie în apărarea mea, dacă vreau. Dar nici unul n-a scris vreodată nici măcar un rînd despre asta, fiindcă n-am nevoie.

Culianu, care nu știa ebraica, primea materialele astea de la studentul său Nathaniel Deutsch, pe care-l știi. Deutsch a fost o vreme la Ierusalim și se pare că i-a adus așa ceva. Dar se vede că și alții i-au trimis. Pe mine nu m-a rugat niciodată să-i trimit. Oricum, sînt sigur că dosarul respectiv se află undeva, poate la Tereza – e un dosar mare. Tot timpul mă bătea la cap dacă textele sînt traduse bine. El a vrut să fie sigur că înțelege exact, ceea ce pe mine m-a mirat la început. Pe urmă mi-am zis : „Sigur, vrea să știe și el o dată pentru totdeauna ce și cum". Apoi l-am văzut mult mai obsedat. I-am și spus : „De ce te implici tu emoțional în asta ? Cine a auzit de scandal în America ?". El a făcut-o cu inocență, atunci cînd a distribuit foaia aceea, dar în fond totul putea fi în detrimentul meu. Poate erau zece colegi în toată America oarecum la curent cu afacerea, pentru că se vorbea totuși. În rest, nu conta. Și nici mie nu-mi păsa, repet. Șeful Studiilor Ebraice de la Harvard, cu care eram prieten foarte bun, venea în țară de cîteva ori pe an și avea o influență extraordinară. El a vrut să se ducă la președintele universității, ca să intervină în favoarea mea. Eu i-am cerut să nu se ducă.

S.A. : *Ai evocat afinitățile – acum documentate și prin cărțile și articolele voastre – pe care le-ai simțit de la început cu Ioan Petru Culianu. Proiectele lui din ultimii ani, adunate de mine și de Mona în volumul* Jocurile minții*, te menționează peste tot. Deveniseși o piesă importantă în tot ce făcea și urma să facă el : revista* Incognita*, marile proiecte colective pe care le visa și le planifica apoi amănunțit. Văd și acum în lucrările și în conferințele tale numeroase referințe la Culianu. Așadar, vorbim de o apropiere fundamentală, deopotrivă omenească și savantă.*

Aș vrea să revenim la tema asta, cred că mai trebuie lămurite niște lucruri. Deci, reluăm : cînd ți-ai dat seama că aveți ceva esențial în comun ? Cum a evoluat apoi relația voastră ?

M.I. : Cum spuneam, am citit *Psychanodia* înainte de a-l fi cunoscut pe Culianu. Era într-un moment în care mă preocupam de ascensiunea sufletului ; dar, din cauză că nu am revenit o vreme la subiectul ăsta, n-am mai urmărit activitatea autorului. Am văzut o carte interesantă, am citat-o și atît. L-am întîlnit pe Culianu abia la jumătate de an după asta. Discuțiile noastre, în mod natural, gravitau în jurul unor subiecte comune, ca magia. În perioada aceea lucram la cartea despre Golem, apărută în 1990. Mă apucasem deja să scriu – eram la început sau spre mijloc, așa ceva. Iată un scenariu foarte simplu : eu scriam despre Golem, el se interesa de magie exact atunci. Mai mult : pe mine mă interesau Golemul și Renașterea, tocmai scriam capitolul respectiv. A fost un fel de coincidență, să spunem, că am început amîndoi să ne ocupăm de extaz în același timp.

Pot să înțeleg cum am ajuns eu la magie, pentru că în manuscrisele despre Cabala extatică am găsit și material magic, dar nu am avut timp să cercetez chestiunea în anii '70 ; puțin mai tîrziu, am avut însă ocazia s-o fac. Apoi am intrat în magia Renașterii. De fapt, întîlnirea noastră profundă se datorează interesului comun pentru magia Renașterii. Aceste două aspecte centrale ale religiei, extazul și magia, au fost punctele noastre cu adevărat comune. Desigur, el nu a putut să citească ce am scris eu în ebraică și nu a fost publicat în engleză decît 13 ani mai tîrziu ; desigur, nici eu n-am putut să-l citesc pe el la început, în

anul 1976, cînd mi-am susținut teza de doctorat la Ierusalim. Și n-am o explicație rațională pentru faptul că doi cercetători care nu se cunosc, deși provin din aceeași regiune a lumii, se preocupă de aceleași teme... Oricum, pînă în 1976, eu nu am auzit de el, iar el nu a auzit de mine. Și totuși, de unde aceste afinități? Nu vreau să vorbesc de lucruri oculte, pe care nu le înțeleg. Dar rațional nu există absolut nici o legătură!

Aici este ceva ce nu pot conceptualiza: nici măcar nu sînt așa de mulți cercetători care au în centrul atenției tocmai aceste două subiecte. Pur și simplu, statistic vorbind, nu prea sînt. Nu cunosc pe nimeni la Ierusalim sau în tot Israelul care să se ocupe atît de mult de extaz și magie – în afară de mine. Și nici în străinătate nu erau prea mulți. Asta mi se pare o coincidență care trebuie să aibă un fel de explicație. Dar nu înțeleg explicația! Mă gîndesc adesea la posibilele elemente și experiențe comune. De exemplu, cînd eram copil, am văzut la Mănăstirea Neamț practici din care atunci n-am înțeles nimic. Acum știu că erau practici isihaste. Ce puteam eu înțelege – un copil de cinci sau șase ani? Era ceva straniu, bineînțeles, dar asta era tot. N-am înțeles nimic. Și nu numai că n-am înțeles nimic, dar cînd am scris despre isihasm în teza de doctorat n-aveam nici o idee că îl văzusem cu ochii mei. Nici nu m-am gîndit deloc că ce am văzut eu în copilărie era isihasm și că proveneam dintr-o regiune cu asemenea tradiții. Asta a fost mult mai tîrziu. Cînd am citit că Mănăstirea Neamț este un centru al isihasmului, nu mi-a venit să cred. Mi-am spus: „Ciudat, eu am fost acolo, știu, am văzut!”. Am fost nu numai surprins, am fost, cum să spun, șocat. Adică eu stau și citesc despre

toate chestiile astea pe care le-am văzut fără să le înțeleg! Nu am uitat, n-am înțeles. Încerc să mă gîndesc la explicații raționale, iar cea mai importantă dintre ele e simplă: Moldova a fost un centru al isihasmului. Asta e clar.

S.A.: *Și, paradoxal pentru o tradiție preponderent orală--experiențială, faptul e bine atestat documentar.*

M.I.: Da. Iar faptul că eu n-am știut nimic atunci e altă afacere. Poate și Culianu a văzut și nu a înțeles nimic. Sau poate a înțeles ceva? Mă tot gîndesc...

S.A.: *Familia Culianu mergea verile la mănăstiri, o măicuță era mereu în casa lor din Iași, de pe strada Sf. Atanasie 13, poate era suficient pentru copilul și adolescentul Ioan Petru. Poate, ca și pentru tine, a fost de-ajuns să vadă fără să înțeleagă...*

M.I.: Da. Dar, din alt punct de vedere, ce înseamnă totuși că eu am fost atras de isihasm? Eu n-am știut ce e, n-am știut ce fac acei călugări. Repet: eram un copil. Chiar dacă mi-ar fi spus cineva atunci că acela e isihasm, tot nu mi-aș fi adus aminte. În fine, această posibilă experiență infantilă comună este tot ce pot eu să găsesc în mod obiectiv. Să spun că există un anumit spirit acolo în Moldova, un *genius loci* care ar explica totul, nu e serios din punctul meu de vedere. Eu vreau să fiu mai concret. Dar povestea mea nu e așa de concretă pînă la urmă, fiindcă episodul din copilărie nu-mi lăsase vreo amintire. Dacă mă întreba cineva dacă am văzut vreodată isihasm, răspundeam pe loc: n-am fost acolo în viața mea, n-am văzut; am citit în cărți, asta e tot. Și, din întîmplare, nu mai țin minte cînd, am aflat de isihasmul moldovenesc. Nu mi-a venit să cred.

M-am dus imediat în bibliotecă să văd, poate cineva, eu știu, visează că centrul isihasmului este european. A fost pentru mine o surpriză enormă că nu era un vis.

S.A. : *Bine, dar și foarte puțini români care trăiau în România știau în perioada aceea că Paisie Velicicovschi sau alți isihaști avuseseră vreo legătură serioasă cu Moldova.*

M.I. : Așa este. În teza mea de doctorat, din 1976, sînt cîteva pasaje în care fac paralele între extazul cabalistic și isihasm. Dar aduc exemplul rus de la începutul secolului XX, nu mi-am imaginat că trebuie să caut ceva ce pot citi în română. Mai tîrziu, nu știu cînd, pe la începutul anilor ’90, cînd am început să citesc tot felul de cărți apărute sau accesibile mie după revoluție, am fost consternat : păi eu mă ocup de treaba asta tot timpul, m-am născut exact lîngă acest loc, am fost chiar în mănăstire ! La Sihăstrie m-am dus doar după ’90, cînd am vrut să văd totul mai bine, cu ochii specialistului.

S.A. : *Și așa l-ai întîlnit pe părintele Cleopa.*

M.I. : Da. Nu știam nimic de Cleopa, și cu atît mai puțin că era un isihast. Dar, cînd l-am întîlnit, am vorbit spontan despre isihasm.

S.A. : *Ce ai vorbit cu el ? Ați avut o întîlnire aproape misterioasă. Care a fost ocazia ?*

M.I. : Ocazia a fost... E o poveste mai lungă. Am fost la Tîrgu-Neamț, iar primarul a făcut tot felul de propuneri.

S.A. : *Dar cum a apărut ideea de a merge din nou la Tîrgu-Neamț ? Ca să închizi într-un fel cercul, după atîția ani ?*

M.I. : Știu și eu ? Cred că totul a început la Cluj, în 1997, cînd am fost acolo prima oară, în acea grăbită primă întoarcere a mea în România. Maria Radosav, care predă ebraica la universitate, a contactat niște oameni de la Iași ; poate amicul nostru comun Silviu Sanie, pe care atunci l-am văzut prima oară, a avut ideea ; poate au vorbit între ei. Nu știu exact cine a început. În orice caz, Sanie a aranjat vizita. A telefonat unui prieten de-al lui care e profesor de liceu la Tîrgu-Neamț și – ți-am spus, nu știu toate detaliile – am primit o scrisoare de la primar : „Vreți să veniți, să ne onorați" etc. Și proiectul s-a materializat cînd am ajuns pentru a doua oară în România. Am fost la Iași, și acolo am ținut primele conferințe în română din viața mea. Prima oară cînd am fost la Cluj am vrut să vorbesc în română, dar a venit Moshe Carmilly și mi-a spus : „Eu am fost rabin aici și vorbesc în engleză, deci vorbești și tu în engleză". Ce puteam face ? Așa că n-am vorbit în română pînă ce n-am ajuns la Iași. Știam că am să vorbesc românește. N-am știut cît de rău o să fie, dar în orice caz, am vorbit la Institutul...

S.A. : *...la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol".*

M.I. : Da, „Xenopol". A fost prima oară în viața mea cînd am vorbit public în românește. Și tocmai la Iași ! Ți-am spus că pentru mine, încă din adolescență, era un vis să mă duc la Universitatea din Iași. La București nu mă gîndeam deloc. Eu voiam să merg la Iași, dar nu eram prea sigur că voi intra în acea universitate, pentru mine înconjurată de o aură specială. Să vorbesc la Iași a fost mai important decît să vorbesc la Sorbona. N-am visat niciodată la Sorbona, dar am visat la Universitatea din Iași.

S.A. : *Sigur, Sorbona e o parte din carieră, pe cînd Universitatea din Iași face parte dintr-un orizont fantasmatic. Deci ți-ai împlinit, mergînd la Iași, o fantasmă. E mult mai mult decît un proiect academic...*

M.I. Așa este! N-am avut nimic scris dinainte, am făcut tot felul de exerciții mentale : cum o să fie, cum o să mă fac înțeles. Și, nu știu cum, am supraviețuit primei prelegeri. Apoi încă o dată și încă o dată. După vreo două zile, m-au luat la Tîrgu-Neamț. Au fost acolo tot felul de activități, nu mai țin minte exact, cu presa, cu televiziunea, cu diverse persoane...

S.A. : *Și am auzit că ai fost declarat cetățean de onoare al orașului Tîrgu-Neamț.*

M.I. : Poate, poate, dar eu n-am primit nimic scris! În orice caz, m-au întrebat ce aș vrea să fac, ce-ar putea ei face pentru mine ; le-am spus că vreau să văd Mănăstirea Neamț, asta a fost singura mea dorință. Ce altceva puteam să doresc? M-au întrebat înainte dacă vreau să întîlnesc pe cineva. Am spus : „De ce nu? Profesori, colegi, cine mai trăiește". Și i-am întîlnit pe cei cîțiva care mai erau rămași în viață, i-am văzut pe toți. Nu și-au adus aminte nimic, nu știau deloc despre cine este vorba. Am fost foarte decepționat. Păi era profesorul de rusă, pe care l-am și evocat la începutul dialogului nostru, cel cu care vorbeam o mulțime!

S.A. : *Și nu te mai ținea minte?*

M.I. : Defel! Nu mai știa nimic, nimic! Am vorbit cu el încă o dată, am încercat să-i reamintesc... Nimic! El nu se

schimbase, pe el îl recunoșteam dintr-un milion de oameni. Iar el nu și-a adus aminte nimic. A spus frumos „bine ați venit!", dar...

S.A.: *Asta spui și unui străin, dacă ești ospitalier. Deci, oricum, nu știa pe cine întîmpină.*

M.I.: Nu știa. Dar, în orice caz, el mi-a spus: „Dacă vrei ceva, organizăm...". L-am rugat să mergem la Mănăstirea Neamț. Viceprimarul m-a luat cu mașina acolo, și pe drum îmi spune: „Vezi, aici, la Sihăstria, este părintele Cleopa. Dacă vrei să vorbești cu el...". N-am știut cine este. „De ce nu? Este interesant!" Ajungem acolo, el dormea, iar noi am băut o cafea cu starețul. Între timp, el se sculase, era de-acum...

S.A.: *...în chilie...*

M.I.: Nu, era în chilie cînd dormea. Era în...

S.A.: *...în pridvor.*

M.I.: Da, și acolo am avut o conversație de vreo două ore. Pentru mine a fost foarte interesant. Asta era ceva din alt veac, dintr-altă planetă. Nu-i ceva interesant academic, ce mi-a spus el despre isihasm știam și eu, nu era informație, dar... Ce-am discutat? L-am întrebat cum este pentru el isihasmul, nu ce este isihasmul. Și mi-a povestit cum a fost în peșteră ani după ani, și îi duceau mîncarea acolo, și cum comuniștii l-au luat la Iași și l-au lăsat singur încă o dată. Trebuia să stăm puțin mai mult, fiindcă n-am avut timp cît aș fi vrut să petrec cu el. Dar tot am intrat puțin în detalii tehnice, cum se coboară în minte, în suflet, și etapele. El știa multe lucruri, m-a impresionat.

Eu înțeleg ce știa el, toată viața lui. Dar, tehnic vorbind, am crezut că el e puțin mai rural, mai rudimentar, că crede că stai acolo în peșteră și îl chemi și asta e tot. Nu, el știa mai mult. Știa mai mult, putea să explice perfect în limba lui foarte bisericească. Pentru mine a fost o surpriză, fiindcă limba de la Tîrgu-Neamț pe care o știam eu era mai evoluată decît a lui.

S.A.: *Sigur, sigur, a lui era o limbă plină de slavonisme și alte arhaisme, era limba bisericii.*

M.I.: Da, dar pentru mine era ceva nou! Nu că n-am înțeles, dar era ca o altă limbă.

S.A.: *Sigur, chiar era o altă limbă.*

M.I.: Asta a creat și o altă ambianță. Nu numai prezența lui, cu barbă albă și cu o personalitate puternică, emanînd siguranță de sine, ceea ce desigur face impresie, dar și limba… Nu știu cum, într-un fel, pentru mine – le-am spus de cîteva ori prietenilor mei – a fost ca și cum l-aș fi văzut pe Israel Ba'al Shem Tov, misticul hasid, cineva care vine din alt loc, dar are configurația asta generală tradițională, rurală. A fost extraordinar. Nu mă interesau detaliile vizitei mele, și n-am știut nici măcar cu o oră înainte că mă întîlnesc cu așa ceva. Dar din momentul în care s-a întîmplat a fost foarte interesant. Imaginează-ți, el a fost la Ierusalim în anii '30. Fascinant! L-am întrebat unde a fost, pe urmă m-am gîndit un moment: Ierusalim, anii '30. El cunoaște un Ierusalim pe care eu nu îl cunosc deloc și nu putem de fapt vorbi, fiindcă el are perspectiva lui, pentru el Ierusalimul și restul nu sînt locurile mele. Eu știu unde este biserica română în Ierusalim și biserica

rusă, dar toate astea nu au așa o prezență pentru mine. Pentru el acesta este Ierusalimul. Pentru mine a fost un fel de dialog între oameni care vorbesc aceeași limbă, dar ale căror concepții nu au nici o legătură. Ierusalimul meu n-are nici o legătură cu Ierusalimul lui. E același loc, eu știu unde este, dar toată viziunea lui era complet diferită. Și asta a fost fascinant. Nu numai decalajul de timp și decalajul de limbă, ci și un decalaj de perspectivă. Putem vorbi de exact aceleași locuri, putem sta în aceleași locuri și nu vedem același lucru.

S.A. : *Sînt două topografii care nu au aproape nici o intersecție, pentru că sînt mai curînd suprapuse. Două geografii simbolice într-un palimpsest, două hărți mentale cu puține atingeri...*

M.I. : Da. Asta a fost. De ce mi-a vorbit? A vrut să convingă, să vorbească cu mine, mi-a spus de Ierusalim. Nu știu dacă el a știut că sînt evreu, cercetător, cabalist sau creștin. Nu cred că a înțeles, nu cred. Dar avînd el pe perete ceva despre Ierusalim, l-am întrebat. Și mi-a spus : „Sigur, am fost la Ierusalim, la Athos”, și a vorbit puțin. Mi-a adus și cărțile lui, care sînt puțin mai, cum să spun, la un nivel mai popular decît ce știa el.

S.A. : *Pentru că astea sînt cărți de îndrumare spirituală, adresate oamenilor mai simpli. Nu sînt tratate teologice.*

M.I. : Bineînțeles, am văzut, mi-a spus și înainte și după asta, cum vin o mulțime de oameni la el. Și i-am spus că am citit puțin, dar nu prea mult, pentru că astea sînt prea simple. Ce a urmat a fost tot interesant, am vorbit cîteva minute cu un călugăr care era ajutorul lui, și el îmi spunea

despre isihasm. L-am întrebat : „Ai citit cartea lui Buber ?". „Despre ce vorbești ? Care Buber ?" Sigur că nu citise. Dar a fost o întîlnire cu adevărat excepțională. Eu am vorbit cu rabini și cabaliști, nu era prima oară cînd vorbeam cu mistici. Dar, cum să spun, latura aceea a lui Cleopa, care nu e sofisticată, m-a interesat mult mai mult.

S.A. : *Adică experiența, trăirea autentică.*

M.I. : Sigur. Nu îmi spui mie ceva ce e scris într-o carte și știi pe de rost. Nu mă impresionezi : ai citit, ai memorie, asta e tot. Pentru părintele Cleopa asta era important, trăirea. El a citit, dar cred că atunci cînd a fost la Athos a învățat direct de la un călugăr, iar ce a făcut după asta a făcut după o paradigmă. Bineînțeles, nu cred că era cineva de anvergura lui Paisie, care putea să traducă și avea o viziune proprie, pe baza căreia a inițiat un fel de renaștere a credinței, ceva mult mai luminos. Dar era cineva !

S.A. : *Paisie avea și un program savant pe lîngă programul mistic și de îndrumare spirituală.*

M.I. : Da. Eu cred că, din ce am citit, și am citit o mulțime despre Paisie, nu e același lucru. Dar nu știu de ce diferența a fost așa de colosală, de ce m-a impresionat atît părintele Cleopa. Interesant pentru mine a fost să văd pe cineva care este un exemplu viu, nu încă un savant.

S.A. : *Exemplul viu e o figură centrală în Biserica Ortodoxă, în condițiile în care, spre deosebire de Biserica Catolică și de cele protestante, tradiția se transmite din om în om. Asta seamănă cu celelalte forme orale, rurale și arhaice*

de transmisie a cunoașterii, care merg de la om la om. Textele joacă un rol, dar unul relativ marginal.

M.I. : Da. Și din cauza asta eu cred că, într-un fel, cel puțin isihasmul românesc e mai autentic, pentru că isihasmul grec e mult mai sofisticat și mult mai textual. Sigur, călugării trăiesc și acolo în lavră, urmează aceleași rînduieli, se roagă și așa mai departe, dar totul e mult mai savant. După cîte am citit despre istoria isihasmului românesc, a fost un fel de du-te-vino. Te duci, înveți și după asta te întorci și trăiești ce-ai învățat. Traducerile și comentariile, *Filocalia* și altele s-au făcut tîrziu, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar nu au fost principala preocupare. Sînt manuscrise, dar cine a scris manuscrisele astea și cine le-a tipărit ? Este o diferență, cred eu, între textele mult mai dense ale lui Palamas și hagiografie, pe de o parte, și ce a fost *de facto* în România, pe de altă parte. Românii știau mai puțin, deși unii au stat cîțiva ani la Athos. Dar eu cred că dimensiunea rurală pur și simplu nu există la greci. Cred că e numai un fenomen românesc, ucrainean, rus.

S.A. : *Nu ține asta de faptul că era o densitate mai mică a instituției bisericești ? Că oamenii ăștia trăiau mai liber, mult mai puțin încadrați instituțional ?*

M.I. : Da, trăiau în sihăstrie.

S.A. : *Nu numai asta. Golurile rețelei instituționale ecleziastice erau vaste : mănăstirile mai mari erau rare, preoții erau puțini și puțin instruiți, controlul ierarhiei era minim, dacă era.*

M.I. : Sigur că da. Pentru părintele Cleopa, Sihăstria reprezintă momentul revenirii în comunitate din viața lui

normală, care era solitară. Eu am văzut Sihăstria, nu e o mănăstire mare, dar e totuși o mănăstire.

S.A. : *Am auzit că există planul de a construi un fel de mănăstire megalitică la Sihăstria, ceea ce mi se pare o contradicție în termeni.*

M.I. : Sînt și schituri în care se află un om sau doi, sau o femeie – mult mai depărtate. Problema e că aici nu e o lavră, ca la Athos, în care oamenii sînt singuri împreună. Isihastul e singur-singur. Din punctul ăsta de vedere, e foarte interesant să vorbim de religia rurală. Eu nu vorbesc acum fiindcă am citit cărți, chiar am văzut. Nu cînd eram copil, fiindcă atunci nu am înțeles nimic. Dar întîlnirea cu părintele Cleopa a fost foarte interesantă, pentru că am avut sentimentul – nu am scris în felul ăsta, dar am vorbit cu studenții mei de doctorat despre asta – că hasidismul nu putea să apară în alt loc decît în Răsăritul Europei : numai după pogromurile din 1648 și un fel de decădere a instituțiilor de înalte studii ebraice puteau să apară evreii rurali, țărani. Cu timpul, cultura înaltă ebraică a început să dispară din acea regiune.

S.A. : *Deci s-a ajuns la un popor al Cărții fără cărți. Sau cu cărți mai puține.*

M.I. : Nici nu știu dacă știau să citească.

S.A. : *Sau fără cărți deloc. Un popor al Cărții analfabet !*

M.I. : Exact. Hasidismul e în opinia mea un efort de a recupera diaspora asta mică rurală, izolată. Din cauza asta ei au început să vorbească mai simplu. Israel ben Eliezer este un om aflat la limita dintre urban și rural.

El a văzut ce se întîmplă cu evreii : dispar, nu mai au sinagogă, nu mai e nici o instituție ; chiar dacă cineva a învățat ceva în copilărie, a uitat tot, fiindcă centrele mari de învățătură și religie au dispărut. Asta am spus înainte de a mă întîlni cu părintele Cleopa. N-am scris clar, poate am strecurat pe ici, pe colo niște pasaje, n-am scris într-un mod concentrat. Dar asta a fost explicația mea. M-am gîndit la bunicul meu, pe care nu l-am cunoscut niciodată – port numele lui, Moshe –, care a venit probabil din Polonia ; el sau tatăl lui, nu știu exact. Ce putea ști el ? N-am nici o idee, poate știa mai mult decît pot să-mi închipui eu. Cine știe ?

S.A. : *Nu e foarte plauzibil că ar fi știut mare lucru, dincolo de practica religioasă.*

M.I. : Așa cred și eu. A existat o masă de evrei neguțători, poate arendași, care n-au avut ocazia să scrie, n-au lăsat multe urme documentare. Cred că hasidismul a putut să apară numai într-un loc unde era o altă limbă comună (nu cea vernaculară a evreilor, idiș), acolo unde puteai să vorbești cu oamenii în altă limbă, nici în idiș, nici în ebraică, fiindcă ebraică nu înțelegeau.

S.A. : *Astfel încît iudaismul a trebuit să redevină un fel de religie cosmică, un iudaism cosmic. Ceea ce, pentru o religie atît de textualistă timp de sute de ani, a putut părea savanților un regres. Numai pentru Eliade ar fi fost un fenomen pozitiv : el și-ar fi regăsit admirația pentru evrei dacă aceștia s-ar fi lepădat de raționalismul elenistic și intelectualismul lor textualist care pentru el reprezentau o decădere din regimul auroral al iudaismului cosmic. Ar fi fost – în ochii lui – o dinamică asemănătoare creștinismului*

cosmic, cel puțin acelei părți din creștinismul cosmic care nu a supraviețuit din epoca arhaică (ca acela românesc, potrivit lui Eliade), ci a renăscut odată cu ruralizarea civilizației bizantine după prăbușirea culturii sale urbane sub atacurile otomane. Eliade ar mai fi trebuit să ne spună însă de ce nu a reapărut un creștinism cosmic în Occidentul devastat de barbari, între secolul al V-lea și Renașterea carolingiană. Dacă așa ceva s-ar fi putut susține, atunci unicitatea noastră ca păstrători ai creștinismului cosmic ar fi fost anulată.

M.I. : Iată ipoteze foarte interesante ! Să revenim la hasidism. Deci acești evrei trăiau în munți și în sate. Nici nu poți să spui că erau ca evreii, ci erau total diferiți. Poate cineva a avut cîndva o carte, dar a avut-o și s-a terminat, nu s-a transmis nimic mai departe, iar învățătura nu e ceva care să rămînă în sînge. Din punctul ăsta de vedere, Israel Ba'al Shem Tov a *trăit* experiența cu stîlpul cosmic, nu s-a inspirat dintr-o carte. El a citit, se vede, și cartea. Dar pentru el asta a fost o experiență trăită. Desigur, a trăit-o în imaginație, după părerea mea : nu a văzut nici un stîlp. Dar asta nu contează acum. Pentru el, a fost o experiență veritabilă.

S.A. : *În plus, o experiență cunoscută și în alte culturi din regiunea carpatică și subcarpatică. Cum ar fi această incredibilă coincidență, dacă e o coincidență, cu practicile înregistrate de misionarul catolic Bandinus printre ceangăi.*

M.I. : Da. Nu cred că din punct de vedere istoric e așa de important dacă fondatorul hasidismului a vorbit sau nu a vorbit cu ceangăii și românii din regiune. Cred însă că e

mai bine să ne imaginăm posibilitatea. Dar să spunem că, nu știu cum, s-a strecurat printre ei fără să-i observe : nu i-a văzut, sau n-a vorbit cu ei, sau nici n-a știut despre ei și practicile lor. Dar în orice caz e bizar că în aceeași regiune destul de precis circumscrisă apar două fenomene interesante similare. Dacă nu este nici o legătură ? Cred că din punct de vedere al istoriei religiilor e ceva extrem de interesant.

S.A. : *Și atunci cum facem pentru a înțelege situația ? Ne ducem la modelul aculturației sau al influențelor reciproce ? Căutăm o origine și vedem cine a învățat de la cine ? Sau ne gîndim, cum se gîndea Culianu, că oameni așezați în locuri asemănătoare și în condiții asemănătoare generează, gîndesc lucruri care sînt identice sau aproape identice, deoarece creierul funcționează peste tot la fel. Trebuie să-ți spun că eu sînt foarte sceptic în privința acestei ipoteze cognitiviste. Științele cognitive erau, atunci cînd le-a frecventat Culianu, într-o fază radicală, în care creierul era văzut ca o mașină asocială. Din fericire, cultura și societatea au reapărut în ultimii zece ani în primul plan al teoriilor din științele cognitive, care s-au angajat într-un fel de cotitură psihosociologică. Cred că ar merita să se facă o legătură între noile teorii ale memoriei sociale și mai vechile concepții privind transmisia culturală.*

M.I. : De acord. Cît privește situația pe care o discutam, am o explicație clară și totală. Este indiscutabil că ascensiunea sufletului a existat în tradiția ebraică. Dar e indiscutabil și că, cel puțin cu două sute de ani înainte de Ba'al Shem Tov, asemenea experiențe erau menționate

în cărți ca experiențe de după moarte : numai sufletele defuncților făceau ascensiunea. El nu spune nicăieri că era mort. Ultimul lucru pe care Israel Ba'al Shem Tov l-a predat discipolilor – știa că urmează să moară – a fost doctrina stîlpului cosmic. Pasajul se află în scrisoarea lui Beșt.

S.A. : *Acesta e deci testamentul său, formula rezumativă a întregii lui vieți.*

M.I. : Exact. E scris clar în legenda despre moartea lui : el a vrut să lase moștenire doctrina stîlpului. Nu e un detaliu neglijabil, ci esența ultimului său mesaj. Din cauza asta, propunînd noțiunea de perspectivism, semnalez problema cine a luat de la cine, cînd și cum. Asta e, desigur, o întrebare istorică interesantă, dar răspunsul meu e simplu : Ba'al Shem Tov a luat noțiunea din Zohar – am identificat acolo aceleași formule. Dar e vorba de un alt punct de vedere. De la 1280, cînd s-a scris Zoharul, și pînă la el, în secolul al XVIII-lea, nimeni nu a spus : „Eu am făcut-o !". Nu există nici măcar un singur cabalist care să fi scris : „Eu am făcut-o și m-am dus". Nimeni nu a îndrăznit să spună că sufletul său a călătorit în prezent. După moarte, toți urcăm, coborîm, dar asta e altă afacere. Și vorbim de cineva care a recurs la o tehnică și spune : „M-am folosit de tehnica asta și de asta".

S.A. : *Seamănă cu șamanismul ! E ceva foarte diferit de ascensiunea sufletului morților...*

M.I. : Da, da. Este asta o coincidență ? Cred că problema istorică e foarte importantă, dar nu e cea mai importantă. Din punct de vedere istoric, văd asta ca un fel de osmoză.

Ce înseamnă? Păi dacă el nu știa nimic din tradiția ebraică, spunea ca Bandinus: „Ăștia sînt eretici, așa ceva nu se poate; stîlp, ce stîlp, care stîlp?!". Dacă nu exista ceva similar în tradiția lui, el nu înțelegea nimic. Dar din cauză că el știa că există așa ceva și a văzut ceva asemănător, fenomenul îl interesează: „Iată, și ei fac asta". N-am un cuvînt mai bun decît osmoză.

S.A.: *E vorba prin urmare de un fenomen de reîntărire și de reconfirmare reciprocă între fenomene afine, asemănătoare, care apar în niște momente privilegiate și în locuri privilegiate.*

M.I.: Exact. Nu știu dacă Ba'al Shem Tov a avut vreo influență asupra maghiarilor, secuilor și ceangăilor, nu cred. Cine era el? A venit acolo pentru cîțiva ani și s-a dus.

S.A.: *Asta o fi învățat chiar el din ce ar fi putut vedea...*

M.I.: ...sau viceversa. Nu cred că se poate ignora vreuna din posibilități. Pentru mine nu e așa de important din punct de vedere istoric dacă el a văzut. Discipolii săi cred că a văzut. Dacă a văzut, atunci, din punct de vedere statistic, e bizar. Eu analizez acum retrospectiv toată tradiția cabalistică din perspectiva stîlpului, ceea ce, la drept vorbind, nimeni n-a mai făcut. Nimeni n-a scris o monografie pe tema asta crucială. De ce? Pentru că nu interesează. Interesează dacă Dumnezeu a făcut lumea din neant. Poți să găsești cărți despre asta. Stîlpul cosmic apare de vreo 600 de ori în documente. Nu vorbim acum numai de literatura cabalistică, ci și de Talmud, o carte canonică studiată și răsstudiată. Da, știm că este un stîlp

acolo, dar pe cine interesează stîlpul ăsta ? Îți spun drept că nu țineam minte o notă măcar, o singură notă despre stîlpul lui Beșt. Am căutat mult, sperînd că cineva a scris totuși vreun rînd.

Așa că a fost foarte interesant să văd cum în *Zalmoxis* Eliade a scris nota asta și cum stîlpul cosmic apare de o mulțime de ori în cărțile lui. Ciudat, Culianu n-a scris însă nimic. De aici am pornit în înțelegerea lui Culianu. Într-o conferință pe care am ținut-o la București prin 2001, am spus : „Culianu a fost cosmopolit, Eliade a fost român”. Aveam în minte și problema stîlpului. Asta e ceva românesc – nu numai românesc, fiindcă există, cum am văzut, și la alții, dar e o parte din folclorul românesc. Pentru Culianu, fenomenul nu a existat.

S.A. : *Și e legat din nou de opoziția urban/rural pe care tu o urmărești în atîtea locuri. Poate, pur și simplu, Culianu era un spirit citadin, de aceea s-a integrat într-o cultură cosmopolită. După scrierile de tinerețe, în care materialele folclorice românești sînt valorificate, el s-a distanțat de acest filon – oare și pentru că Eliade făcuse deja asta, iar autohtonismul lui Eliade, s-a arătat ulterior, se lega într-un mod dubios de trecutul său de dreapta ? Oricum, opoziția rural/urban mi se pare cheia abordării tale, așa cred eu că ai revoluționat studiul hasidismului. Mă întreb și dacă nu cumva experiența tîrgului – aflat, cum spuneai chiar tu la început, la jumătatea distanței dintre oraș și sat –, te-a ajutat să înțelegi mai bine cezura tipologic-funcțional-intelectuală sat/oraș. În atelierul bunicului tău, la nunți, în drumețiile tale de copil și adolescent, ai văzut toate astea cu ochii tăi, poate fără să le înțelegi, dar le-ai păstrat în amintire și le-ai folosit mai tîrziu.*

M.I. : Da, aici e miezul chestiunii. Nu vreau să reific faptul că eu m-am născut la Tîrgu-Neamț și Culianu s-a născut la Iași, că sîntem amîndoi moldoveni. M-am născut într-un tîrg, am trăit la oraș, n-am trăit într-un sat. Interesant e că eu am fost atras de asta. Pe cînd alți colegi de-ai mei, care s-au născut la Ierusalim și au scris cărți foarte importante, nu s-au interesat de chestiune, ba chiar mă priveau neîncrezători cînd le vorbeam de ea... Așadar, de la stîlpul cosmic am început să gîndesc diferențele dintre Eliade și Culianu. Nu știu de ce la București primirea a fost, cum să spun, rece cînd am spus că Eliade a fost român și Culianu a fost cosmopolit. N-am avut timp, din păcate, să dezvolt subiectul stîlpului cosmic atît de clar. Dar Culianu a scris și o literatură care nu este românească, ci clar cosmopolită : arabă, evreiască...

S.A. : *...este o literatură borgesiană...*

M.I. : Da, borgesiană... În timp ce Eliade, aproape tot, este român. Cum spun, m-a mirat reacția foarte rece de la București.

S.A. : *Tu însă nu făceai judecăți de valoare, ci constatai o stare de fapt.*

M.I. : Da, o stare de fapt. Fiecare poate să spună ce vrea : e bun, e rău, e neutru. Eu n-am nici o atitudine aici. Cred că am observat ceva, fără să dau nici un fel de calificativ. Universal, cosmopolit ? Asta poate să fie și bun, și rău. N-am spus asta ca să-l apăr pe Culianu sau ca să-l atac pe Eliade. Am constatat ceva structural. Dar dacă e adevărat, toată povestea cu paricidul simbolic al lui Culianu, cu revolta sa, nu mai contează. Fiindcă vorbim de o diferență fundamentală...

S.A. : *...în sensul că nu este vorba de o evoluție, că nu contează atît de mult interacțiunile dintre maestru și discipol, nici revelațiile privind legionarismul lui Eliade. Ci este vorba de o tipologie distinctă, de o diferență structurală ireconciliabilă care există de la început.*

M.I. : De la început ! De aceea ar trebui să mă mir mai puțin de absența stîlpului, pentru că ea este într-un fel naturală. Culianu gîndea probabil : „Eliade îmi spune o poveste pe care am citit-o și eu, dar care nu este povestea mea. Nu vreau să mă revolt sau să mă disting. Pur și simplu, eu am altă poveste". Deci, insist, structura lor profundă este diferită. Reacția de la București a fost foarte instructivă : mă uitam cum stăteau oamenii aceia în sală, toți orășeni. Dacă le spun că Eliade e român, ei înțeleg că nu e ceva de bine. N-am insistat : „Nu vreți, nu vreți. Am spus ce-am avut de spus și am terminat". Sigur că Eliade a fost naționalist, toată lumea știe. Dar explicația e o structură profundă, nu un accident istoric. El putea să rămînă în România, putea să moară, să plece, nu ar fi contat în privința ideilor sale. Ceea ce s-a întîmplat în istorie e un accident – în mai mare măsură decît ceea ce nu s-a întîmplat în istorie. Și la Culianu a fost decisiv elementul structural. Deschiderea sa cosmopolită nu e neapărat o reacție la Eliade, nu ține decisiv de faptul că era mult mai tînăr, mult mai deschis, mai interesat de mica politică academică, de rolul său de educator și mentor etc. Dacă analizăm modul în care Culianu l-a văzut pe Eminescu, aprecierea mea se susține. Exegeza lui e mult mai universală decît era de fapt opera atît de românească a lui Eminescu. Deci, chiar dacă se uită la lucruri românești „pure"...

S.A. : *…el regăsește acolo universalul.*

M.I. : Exact ! Mult mai mult decît Eliade. Eliade, dacă citește *Meșterul Manole* sau *Miorița*, deși știe că aceste motive se regăsesc peste tot în Balcani, afirmă că acestea exprimă spiritul românesc

S.A. : *Da, Eliade, ca și alți creatori de ceea ce eu numesc „ontologii etnice” naționalizează și etnicizează universalul.*

M.I. : Ai dreptate. Pe cînd la Culianu n-am văzut asta cînd a abordat materiale românești „pure”. Așa că nu contează care este subiectul, ci care este metoda. Metoda lui Culianu era pur și simplu alta. Mi-aduc aminte că am avut o scurtă conversație cu el pe tema asta, pornind de la Eminescu. Culianu a predat româna la Groningen, dar a predat-o într-un fel foarte diferit decît ar fi făcut-o Eliade. Dacă amîndoi ar fi vorbit în aceeași sală de clasă, tot nu ar fi semănat deloc. Sigur că el știa tot ce scrisese Eliade, dar a rămas profund diferit de el. De pildă, Eliade a fost de la început fascinat de Hasdeu și de Iorga, prin care ajungea și la Balcani. Unde sînt acești doi autori la Culianu ? Îl citează el pe Hasdeu vreodată ? Nu știu, nu-mi aduc aminte.

S.A. : *Oricum, trecuseră cîteva decenii, se schimbase paradigma în științele sociale și umane, sau – cum scria Culianu – se schimbase filtrul epistemologic, iar Culianu nu mai putea folosi aceste figuri ale erudiției tradiționale…*

M.I. : Vezi, eu știu sigur că și Culianu știa de Hasdeu, de Pârvan și de toți ceilalți. Dar ei nu există pentru opera lui, de fapt. Cineva care, asemenea lui Culianu, avea

acces – poate puțin mai greu, să admitem – la cărți, la periodice și la oameni foarte inteligenți care să-i medieze întîlnirea cu clasicii culturii române putea avea un mai mare interes pentru materialele românești. Dar eu cred că autorii români nu au exercitat o influență formativă asupra lui Culianu. Desigur, dacă l-ai fi întrebat, ți-ar fi răspuns că a citit o grămadă de autori români, dar în final nu i-a folosit prea mult. Conceptele lui Blaga, de exemplu, nu numai cele ale lui Eliade, nu joacă nici un rol în articularea ideilor și teoriilor lui Culianu. Iar cu Blaga nu au apărut problemele politice care au afectat imaginea lui Eliade spre sfîrșitul vieții sale. Iată de ce cred că la mijloc e ceva fundamental, o profundă diferență structurală.

S.A. : *E foarte plauzibil. Sigur, în cazul absenței referințelor la Eliade se poate recurge la un scenariu de paricid, simbolic sau chiar numai ideologic : scenariul a fost schițat, unii l-au opus în mod net pe Culianu lui Eliade, fără să mă convingă. În cazul celorlalți clasici români absenți din opera lui Culianu, se poate crede că referințele la ei lipsesc pentru că ei nu erau cunoscuți deloc în străinătate, deci Culianu nu putea decît să-i evite. Și totuși, chiar într-o conferință – ca să nu mai vorbim de textele tipărite, în care ai șansa notelor de subsol, referințelor etc. –, mobilizăm adesea date istorico-culturale complet necunoscute publicului. Nici publicul românesc nu mai poate urmări astăzi cu ușurință referințele la cultura română – fenomenul e dramatic în noua generație, crescută în alt sistem de valori și mai puțin instruită.*

M.I. : De acord. Hai să-ți spun o istorioară din biografia mea : primul articol pe care l-am scris în viața mea a fost despre Blaga. Nu l-am publicat, dar a fost publicat într-un

fel, ai să vezi. Era prin '65-'66, urmam un curs de folclor evreiesc, iar cel mai mare folclorist israelian ne vorbește la un moment dat despre o mioară. Și vorbește, vorbește... Eu intervin : „Discuția asta mi-e cunoscută din cultura română !". Și i-am vorbit de baladă, de Blaga, de spațiul mioritic etc. Nu auzise despre asta : „Eu nu citesc românește, nu știu cine este Blaga, scrie-mi o notă". Am scris o notă, concentrîndu-mă pe Blaga și spațiul mioritic. Și s-a terminat afacerea. Prin '65-'66, cineva a făcut o carte cu bibliografia mea. Mă uit, văd un articol pe care nu l-am scris în viața mea : despre Blaga și spațiul mioritic. M-am dus și am căutat cartea în care apăruse articolul „meu". De fapt, profesorul scrisese ceva despre legenda asta și folosise acolo nota mea pentru cursul lui. Și nu mi-a spus nimic ! N-o să-mi spui mie că Ioan Petru Culianu nu știa ce am știut eu în Israel despre Blaga și despre spațiul mioritic.

S.A. : *Știa, bineînțeles. Dar tu de unde știai ? Cînd și unde ai citit asta ? Înainte de a pleca din România ?*

M.I. : Nu mai țin minte...

S.A. : *În orice caz, trebuie să fi fost în acel interval, deși Blaga nu era un autor canonic în perioada formării tale. Poate tot cărțile păstrate prin biblioteci private...*

M.I. : Poate. Oricum, am citit, n-am visat, iar cînd mi-am scris licența am citit sistematic. Mie nu mi-a fost rușine cînd am venit din România în Israel să fac referințe la cultura română, nu m-am temut ca să nu cumva să se spună că Blaga este așa și pe dincolo... Cînd am văzut că cineva se ocupa de probleme similare, am semnalat cazul

românesc, am scris nota aceea. Dar să vezi cum le mai potrivește Dumnezeu ! În ’98 primesc doctoratul *honoris causa* la Cluj. Cine este invitat acolo ? Chiar profesorul cu pricina. Eu am povestit afacerea asta cu nota, iar el a confirmat că își amintea, deși trecuseră 20-25 de ani ; oricum, ținea minte ce publicase. Dar, insist, asemenea opțiuni sînt structurale : ce, pot eu spune că sînt un mai mare patriot român decît Culianu ? Nu. Dar am găsit în cultura română ceva interesant, chiar fascinant din punct de vedere intelectual, am rezonat, apoi am scris și eu...

S.A. : *Dar nu ai observat și că mulți autori români care circulă în medii occidentale evită să facă referințe la cultura română ? Aceasta e o dimensiune interesantă a stigmatului etnic de care suferă românii – ca și alții. Ei dau cu dezinvoltură exemple din canonul occidental ori postcolonial, dar li se pare sub demnitatea lor să arate că știu cultura română, sau cred că fac un inteligent calcul de carieră tocmai dacă nu se referă la elemente românești, ori se referă la ele numai negativ.*

M.I. : E un calcul tîmpit ! Eu n-am defel o asemenea problemă. Dacă aș fi avut mai mult timp, în cartea mea despre *Absorbing Perfections* aș fi vorbit mai mult de Blaga și simbolismul lui. Ce contează acum de unde vine cineva ? Contează numai dacă omul e inteligent sau tîmpit. Dacă cineva s-a născut în Franța, s-a născut în Franța, și ce ? Nu înțeleg deloc acest mod de gîndire.

S.A. : *Știu că nu înțelegi, Moshe, dar foarte mulți intelectuali români trăiesc cu obsesia că tot ce se face în România e prost, iar ce se face la Paris e prin definiție foarte bun.*

Deci există o topografie interiorizată de mulți dintre intelectualii români, care se consideră ei înșiși inteligenți, dar cred în același timp că reprezintă excepții de la regulă, fiindcă în opinia lor există un fel de repartiție geografică inegală a inteligenței. O geografie simbolică „orientalistă" a producției intelectuale și a creativității culturale.

M.I. : Asemenea lucruri nu contează deloc pentru mine. Eu nu citesc totul, dar vreau să citesc tot ce pot și mă uit după valoarea conținutului, nu după locul în care a fost scrisă ori tipărită cartea. Fapt este că eu citesc o mulțime în română. Un exemplu : am cumpărat cartea *Ravelstein* în Israel, ediția românească de la Polirom, postfațată de tine. Am citit-o imediat, fără să-mi pun problema că nu e ediția originală.

S.A. : *Eu cred că asta înseamnă să procedezi inteligent : să nu decizi dinainte, pe baza vreunui criteriu prestabilit, cum ar fi originea sau locul de apariție, despre valoarea unei cărți, a unei idei, a unui om, a unei culturi. Știi cum am înțeles eu, în mod practic, nu teoretic, că inteligența e universal distribuită ? Și că toate exemplele sînt bune, dacă sînt pertinente ? Copil, citeam avid cărți de călătorii și despre alte culturi și civilizații. Aveam și noroc : deși nu aveam televizor, vedeam adesea la jurnalul difuzat înaintea filmului acele minunate documentare despre fel de fel de regiuni, țări și popoare. Mă fascinau absolut toate și toți, așa cum mă fascinau informațiile și ilustrațiile din manualul de geografie după care învățase străbunica mea maternă, născută în 1888. Ce conta că manualul era vechi ? Mai tîrziu, cînd am început să citesc sistematic antropologie culturală, în prelungirea fascinației mele infantile, dar și cu oarecare interes savant,*

mi-am spus că, așa cum eu citesc toate lucrurile astea despre ce au în cap băștinașii din Insulele Trobriand, de ce n-ar citi cineva ce are în cap țăranul din Carpați ? Din acel moment, de cînd aveam 19-20 de ani, m-am reconciliat cu gîndul că sînt născut în România, deși am rămas pînă azi critic față de tot ceea ce e românesc. Ca și față de tot ceea ce este străin ! Poziția mea critică față de situația curentă a României, față de anumite pagini din istoria ei, față de marile probleme ale societății și instituțiilor românești, începînd cu statul și Biserica, nu e o formă a rușinii de a fi român sau a urii de sine (în care românii și evreii se aseamănă atît!). Pur și simplu, e vorba de exercitarea spiritului critic, de o dublă exigență : epistemologică și moral-civică.

M.I. : De asta îți spun ! Nu citesc, desigur, tot ce apare. Desigur că nu, dar asta e o problemă omenească, de timp și energie, nu e o problemă de selecție. Fiind preocupat preponderent de problemele legate de Cabala și de mistica ebraică, citesc mai ales pe aceste subiecte. Dar nu mă mulțumesc numai cu asta și, cît pot, citesc din orice alt domeniu. Chiar pentru a înțelege ceea ce studiez prioritar, am nevoie de alte unghiuri, de alte perspective. Să crezi că e bun și valoros numai ce se întîmplă să știi tu mai bine este, desigur, o stupiditate. Eu cred că viziunea din alt unghi e foarte importantă, chiar esențială.

S.A. : *Este ceea ce practici și teoretizezi constant tu : perspectivismul. Alții îi spun „multiperspectivism". În istoriografie, de pildă în domeniul analizei manualelor școlare, s-a făcut mult caz de asta, dar părerea mea este că în acel caz precis programul epistemologic a fost sufocat de cel*

politic : s-a obținut o juxtapunere de perspective, nu o fuziune a perspectivelor. Eu cred că tu spre fuziunea perspectivelor tinzi. În orice caz, spre interacțiunea lor foarte complexă. Sună mai ușor decît este în realitate, fiindcă de fapt tu ceri să avem în minte, simultan, cît mai multe perspective. Visul tău, desigur, este să ai în cap, în același timp, toate *perspectivele. E poate numai un vis, dar e un vis minunat ! Aici întrezăresc umbra cabalistului...*

M.I. : Cine știe... Dar sînt de acord cu... perspectiva ta asupra perspectivismului. Mie mi se pare mult mai ușor, nu mai greu decît alte metode. Cînd înveți ceva nou, nu trebuie să te întrebi mereu ce o să iasă concret din efortul acesta. Ceva tot o să iasă, dacă ești deștept și atent. În orice caz, ieși din inerție. Cînd citești ceva diferit, începi să te uiți cu alți ochi la ceea ce știi. Ți-am spus povestea cu interesul meu pentru India. Cînd am scris *Cabala*, fără să știu, am fost ajutat de lecturile mele indiene. Nu m-am gîndit la asta deloc atunci, am înțeles doar retrospectiv.

S.A. : *Sigur, așa cum spunea un mare sinolog francez, metoda e drumul, dar drumul după ce l-ai parcurs...*

M.I. : Așa cred și eu. Toate problemele teologice și mistice ale tradiției iudaice erau mult mai ușor de înțeles pentru mine fiindcă citisem – fără să urmăresc o finalitate oarecare – literatura asta indiană. Și nu era nici o problemă să scriu în prima mea carte despre aceste materiale, la începutul carierei... Puteam părea multora nebun, la începutul carierei, să citesc și să scriu despre India și mandala, despre culori. Mi s-a spus să mă abțin, să nu mă expun. Dar n-am ezitat, n-a fost nici o problemă. Dacă n-aș fi citit despre India la început, înainte de a începe cartea,

poate că multe capitole sau paragrafe din prima mea carte n-ar fi putut fi scrise, sau ar fi fost scrise diferit. Și probabil că asta e o parte din meserie.

S.A. : *Ce anume ? Să-ți lărgești orizontul cultural ? Da, e o obligație profesională.*

M.I. : Dar eu n-o fac din obligație profesională, de fapt.

S.A. : *Stai puțin, prin obligație profesională înțelegeam o exigență interioară, nu exterioară, instituțională.*

M.I. : Așa înțeleg. Oricum, dacă nu scriam cartea cu pricina, avansam mult mai ușor, totul era aproape automat. Mulți mi-au spus-o, dar mie nici nu mi-a păsat. Fapt este că e destul de ușor cînd începi să citești așa, fără o țintă foarte precisă, să vezi lucruri diferite. E mult mai ușor să scrii și să găsești ceva mai nou așa, decît dacă te închizi în propria-ți specialitate îngustă. Ce bine ar fi dacă mai mulți oameni de știință ar înțelege asta ! Ți-am spus și povestea cu o doctorandă de-a mea căreia i-am spus : „Mai lasă manuscrisele, le-ai citit, de ajuns, acum citește altceva". Ea nu m-a înțeles, deci am insistat, dîndu-mă pe mine ca exemplu : „Acum citesc cărți despre care n-am auzit niciodată și care n-au nici o legătură cu ce scriu eu". În fine, i-am explicat ce avea de cîștigat din lecturi aparent sau chiar substanțial diferite de cele „utile".

S.A. : *Problema este să le spui tinerilor, chiar colegilor, că trebuie să citească și să reflecteze* mereu. *Acesta este un mesaj care, potrivit experienței mele, ajunge foarte greu la destinație. Lecturile strict specializate au și enormul avantaj pentru unii – nu neapărat leneși, dar care se simt mai*

bine în sisteme închise, pe cît posibil de mici dimensiuni – de a-i asigura că munca lor are un capăt. Mulți se tem teribil de caracterul infinit al cunoașterii, un proces în care fiecare dintre noi avem însă un rol finit.

M.I. : Sigur, și mai trebuie să fii mereu atent, să descoperi lucruri interesante peste tot. Am un alt exemplu cvasi-românesc. Am cumpărat în traducere română minunata carte a lui Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*. Cum știi, este acolo un capitol despre simbolismul medieval. La un seminar, în ’79, le-am spus studenților : „Pentru săptămîna viitoare, citiți capitolul V despre simbolism”. Cînd, peste o săptămînă, îi întreb dacă au citit, ei răspund : „Păi nu există nici un capitol despre simbolism”. Eu am cartea în mînă, mă uit în ea : „Ba este !”. Studenții, foarte buni : „Nu este nici un capitol !”. Eu : „Ce, ați înnebunit ?!”. Iau ediția ebraică și pe cea engleză, pe care le aveau ei : capitolul nu era. Asta a fost o experiență adevărată, sînt foști studenți de-ai mei care mai țin minte povestea asta. Explicația : traducerea ebraică e făcută din engleză, iar din ediția engleză lipsește acel capitol, nu știu de ce. Cum vezi, cineva poate citi cartea lui Huizinga în engleză și ebraică – nu știu cum e în franceză sau în alte limbi pe care le știu –, dar ratează ceva de bază, capitolul despre simbolismul medieval. Iată un caz în care ediția românească e mai bună. Știu că poate nu asta este regula, dar tocmai de aceea e bine să nu generalizăm atunci cînd judecăm tradițiile și culturile. La fel, nu pot accepta închiderea orizontului lecturii pe care o practică majoritatea pozitiviștilor, concentrați exclusiv pe textele canonice și pe literatura secundară asociată lor. Eu am citit tot timpul mai multe texte decît pozitiviștii, dar nu contează în primul rînd că am citit încă zece sau o sută. Contează că

am citit mereu și altceva, nu doar mai multe din aceeași categorie de texte. Aspectele diferite care vin din nu contează ce limbă sau tradiție pot adăuga viziunii noastre elemente care sînt foarte greu de adăugat pe baza unei simple lecturi în interiorul aceleiași tradiții.

S.A.: *Sigur, fiindcă acest tip de lectură este la limită o operație tautologică, dincolo de aspectele cantitative pe care le poate clarifica.*

M.I.: De aceea trebuie să ne deschidem spre diferență. Nu avem așa de multe întrebări pe care să ni le punem singuri, nu sîntem așa de deștepți, dar întrebările trebuie să le găsești sau chiar să le copiezi de undeva. Decît să mă chinui acolo singur, în fața manuscrisului, și să mă întreb la ce-mi trebuie, mai bine formulez sau învăț din alt context o întrebare nouă. Manuscrisul nu-mi spune nimic, nici nu întreabă nimic, eu trebuie să-l întreb pentru ca el să răspundă. De aici vine accentul meu pe cultura europeană: mie îmi ajută enorm întrebările altora, care în literatura europeană sînt mult mai numeroase și mai provocatoare decît în literatura americană. Și eu cred că asta e treaba cea mai simplă: te duci și citești ce-au scris și alții, în alte culturi, fără presiunea utilității imediate, dar mereu atent.

S.A.: *Deci nu încerci să descoperi singur roata...*

M.I.: Ar fi bine să poți! Dar e foarte greu să o descoperi. De aceea le spun studenților mei să exerseze continuu, să citească mereu lucruri diferite și să se gîndească la ele și noaptea. Trebuie să aștepți activ ideile noi, căutînd peste tot. Din cauza asta sînt bucuros că am cultura mea

română. Nu cred că este o cheie în cultura română care deschide mai mult și mai bine decît alte chei, din alte culturi. Pur și simplu cred că e bine să am o cheie în plus. Și să rămîn deschis. Așa am ajuns și la Cabala, după cum am povestit : fără o pregătire, dar cu o mare curiozitate și deschidere.

S.A. : *Da, așa se explică uimitoarea ta familiaritate cu cultura română, pe care în fond nu o puteai cunoaște în asemenea mod la plecarea din România – erai doar un adolescent. Tu ai continuat să studiezi cultura română toată viața, folosești multe referințe românești în opera ta, de cîte ori e cazul, și mai ales cunoști uimitor de bine, pînă în detaliul mărunt, cultura română modernă. Asta arată, cred, dincolo de incredibila ta memorie și de uluitoarea ta sîrguință, și un raport emoțional bun cu România, pe care nu toți cei plecați din România îl păstrează – români sau evrei sau turci. Mulți dintre cei care au plecat din România nu mai vor să audă de obîrșia lor, își taie punțile. Și nu reușesc să integreze în viața lor de după România biografia lor românească și contextele ei, fie că au trecut printr-o experiență traumatică ori dramatică, fie că au trecut printr-una banală sau chiar fericită. Tu ești foarte diferit de cei mai mulți, inclusiv în acest sens : nu ți-ai renegat baștina. Baștină întîmplătoare poate, dar a ta. Putea fi Patagonia, dar e România. Asta încerc de multe ori să le spun celor care vor să mă asculte : trebuie să ne integrăm rădăcinile, inclusiv prin distanțare critică, nu să le ascundem, refulăm, cauterizăm.*

M.I. : Asta e o problemă istorică. Atunci cînd am părăsit România, am vrut să o părăsesc. Nu m-a obligat nimeni

să plec, n-am plecat din greșeală. Dar niciodată n-am încercat să uit România, nici măcar în primele perioade, perioada liceului și perioada armatei, cînd m-ar fi ajutat poate să uit, fiindcă trebuia să învăț atîtea lucruri noi în noua mea patrie. Nici nu pot spune că mi-am cultivat prea mult rădăcinile românești pe acea vreme : n-am avut timp, n-am avut cărți, nu mă interesa, aveam alte priorități și urgențe, toate acestea împreună. Dar, pe la mijlocul stagiului militar, într-o noapte, eram de pază undeva și aud la un radio cu tranzistori *Steaua fără nume* în ebraică. Și nu mi-am spus : „Ia să închid, ce nevoie am eu de așa ceva ?”. N-am avut vreo reacție de respingere, nu, mi s-a părut foarte interesant să aud în ebraică un text atît de familiar. Și mai tîrziu, cînd au început să se aducă mai multe cărți românești în Israel, asta coincide și cu anii ’70...

S.A. : *...desigur, deschiderea relativă din România...*

M.I. : Da. Atunci am descoperit cărți diferite de cele pe care le cunoșteam. N-am înțeles nimic despre acea deschidere, era și ceva foarte confuz și controversat. Instinctiv, am realizat că se producea o schimbare, dar n-am putut să spun despre ce era vorba. Ceea ce conta pentru mine era că am în fine acces la alte cărți. Am cumpărat cît am putut. Nu aveam prea mulți bani, dar cărțile erau relativ ieftine.

S.A. : *Le cumpărai la Haifa ? Dacă s-ar face o statistică, probabil că Haifa ar fi printre orașele cu cel mai mare consum de carte românească din lume.*

M.I. : Da, la Haifa. Erau tot felul de cărți, nu doar românești – Diogene Laertius, de pildă, și tot felul de lucrări

care mă interesau, din toate domeniile. Treptat, biblioteca mea românească se mărea, iar eu continuam să citesc despre cultura română și să ajung cultura universală prin română! Au fost momente cînd m-am gîndit la faptul că dacă aș fi avut altă limbă, nu româna, poate era mai bine. Dar și româna e bună, mi-am spus, tot mai sînt cîteva cărți pe care le pot citi.

S.A.: *Și eu mi-am dorit uneori să am ca limbă maternă germana, elina sau latina.*

M.I.: Mi-aduc aminte că m-am gîndit și eu la așa ceva. Dar, ce să facem, asta e viața, citim în ce limbi putem! Mai important mi se pare să citim mereu... Să știi însă că n-am încercat să-mi aleg altă limbă de cultură, ca rusa, de exemplu, pe care am știut-o cîndva destul de bine. Am neglijat-o și am uitat tot! N-am făcut un efort activ ca să uit, dar am uitat ușor, fiindcă n-am folosit limba. Am revenit la rusă doar foarte recent, după o călătorie mai lungă la Moscova. De fapt, eu am fost pragmatic: „Dacă tot citesc în limba asta, de ce nu?". E drept, raporturile mele cu România s-au redus multă vreme la limbă și cultură. N-am fost foarte interesat să mă întorc în România pe timpul lui Ceaușescu. Iar după 1989 n-am avut timp în primii ani. Am fost invitat de două-trei ori la Cluj, dar n-am putut să mă duc, fiindcă mă invitau mereu cu numai jumătate de an înainte...

S.A.: *...iar oameni ca tine au programul făcut pe cîțiva ani înainte!*

M.I.: Încercam și eu să le explic asta celor care mă invitau. Prima oară cînd am ajuns în România, abia în 1997, am

ajuns pentru 48 de ore, pentru că n-am mai putut refuza, ca să nu fiu înțeles greșit. A fost un coșmar: m-am dus pentru cîteva ore la București, apoi la Cluj. Dar cînd în fine am ajuns înapoi în România, în ’97, țin minte ca acum, m-am dus la una din librăriile Humanitas din București, și nu-mi venea să cred ce cărți se găseau acolo. Una era ce auzisem despre România postcomunistă, alta era să văd cu ochii mei! Am cumpărat imediat 30-40 de cărți, iar vînzătoarea se uita la mine uimită. Nici n-o fi crezut că le iau ca să le citesc, o fi crezut că le revînd, că sînt nebun... De acolo am plecat la Cluj, unde am avut numai cîteva ore la dispoziție, dar iar am cumpărat cărți. Asta a fost pentru mine o experiență indispensabilă pentru a înțelege ce se întîmpla aici – o revoluție, de data asta una veritabilă și profundă: în mințile oamenilor. Iar eu nici nu auzisem de ea. Sau, dacă auzisem cîte ceva, nu putusem să am viziunea de ansamblu, și mai ales sensul marii transformări. Pe scurt: am citit tot ce-am cumpărat, am cumpărat ce-am putut din ce-am văzut. A fost foarte interesant să văd diferența dintre România pe care o părăsisem și cea pe care o descopeream acum. Prima oară cînd am revenit, m-am dus și am schimbat dolari peste tot, ca să pot crede că mi se dă voie să schimb fără să mă aresteze! Mă plimbam liber, pe unde voiam, iar milițienii, deveniți polițiști, mă lăsau rece. Era pentru mine un miracol! Pentru mine, asta a fost o parte din experiența revoluției: nu numai să văd anumite cărți, ci să văd cărțile alea în românește. A fost o experiență foarte personală, și nu numai la nivel cultural, ci și existențial: revenisem într-o țară liberă! În privința cărților românești, o mare revelație au fost nenumăratele cărți de Călugăru,

Sebastian, Peltz și alți autori evrei de limbă română, pe care nu puteam să le citesc înainte. Mai citisem ceva Peltz, dar nu mai țineam minte nimic.

S.A.: *Poate fiindcă părea o literatură ușoară, dacă nu chiar măruntă. Îmi amintesc bine propria mea experiență cu Peltz, în adolescență. Pentru mine, era un fel de literatură pitorească, de cronică superficială, vag sentimentală și potențial nostalgică pentru cei destul de bătrîni ca să fi trăit în lumea evocată de autor. Eram prea mic și n-am înțeles dimensiunea sociografică a cărților lui Peltz.*

M.I.: Așa a fost și în cazul meu. Am cumpărat și am citit altceva, un alt Peltz. Eu nu m-am întors prin Peltz și alții ca el la o experiență interbelică, fiindcă n-am avut niciodată experiența asta, nu văzusem Calea Văcăreștilor în viața mea, nu văzusem evrei acolo, nu știam nimic. Dar am avut o tresărire: descopeream o lume. Din cauza interesului meu pentru Eliade și perioada sa românească, și descoperirea asta a devenit o parte din programul meu de studiu. Așa am pătruns adînc în lumea României interbelice, ajungînd să le spun colegilor mei din Ierusalim: „Păi asta e ceva mult mai interesant decît Cabala!".

S.A.: *Tocmai tu să spui asta?!*

M.I.: Păi ce, nu-i așa?! Citesc despre niște evrei de rînd de care n-am auzit niciodată, despre o mahala sau – la Călugăru – despre Dorohoi și așa mai departe. E foarte complicat să le explic altora. Unii știu de Eliade, știu ceva și despre literatura evreiască de limbă română, dar nu au auzit nimic de romanele lor, fenomenul nu e cunoscut aproape deloc în Israel. Asta e o poveste lungă. Mulți

cred că mă întorc în România din nostalgie. Eu le spun : „Dar nu e nimic nostalgic în asta, pentru că eu n-am cunoscut lumea spre care mă întorc ! Ce nostalgie să am eu pentru ce se întîmpla pe Calea Victoriei în 1930 ? N-am nici o nostalgie”. Am ținut de curînd o conferință despre o nuvelă a lui Ury Benador, *Apassionata*. Și acolo este hasidism ! N-a venit nici unul dintre colegii mei. Despre ce e ? Beethoven ? Păi e despre hasidism, ceva neinteresant. Au venit alții, evrei din România. Am vorbit despre hasidism, cum este văzut de Benador și așa mai departe. Nu pot nici măcar să le explic ce e acela hasidism. Ei, cum să spun, au într-un fel impresia că eu mă ocup de lucruri care n-au...

S.A. : *...nici o noimă.*

M.I. : Da.

S.A. : *Dar oare nu e fiindcă acei evrei din România erau seculari ?*

M.I. : Habar n-am. Poate, dar cred că e ceva și mai adînc.

S.A. : *Dar, din cîte îmi amintesc eu, Ury Benador are o perspectivă urbană asupra hasidismului. În asta e fascinant pentru mine acest grup de români evrei de foarte multe orientări, despre care am mai vorbit : ei cu toții sînt urbani. Reprezintă o civilizație citadină, dar încearcă să spună ceva despre o civilizație rurală sau semirurală pe care nu prea o pot înțelege.*

M.I. : Nu că nu o pot înțelege. Cred că ei au avut mai mult decît o problemă de înțelegere. Ei au vrut să fugă de acolo !

S.A.: *Asta e evident.*

M.I.: Ei au avut deci o problemă cu adevărat adîncă.

S.A.: *Da, o traumă.*

M.I.: O traumă. Dar, din punctul meu de vedere, nu contează nici trauma, nici alte experiențe, nici dacă au fugit ori au rămas. Eu nu fac sociologia istorică a evreilor români. Nu mă interesează asta, ca să spun drept. Mă interesează mult mai mult imaginarul lor. Vreau să știu ce era în mintea lor, la ce visau, în ce credeau și așa mai departe. Acestea nu mai există. Existau în locuri ca Tîrgu--Neamț cu cincizeci de ani înainte de a mă fi născut eu, poate. Deci nu e ceva ce vreau să reconstruiesc pentru că am pierdut. Nu am pierdut, nu cred că la Tîrgu-Neamț mai exista așa ceva în vremea copilăriei mele, oricît de mult ar fi rămas acolo din vechiul *ștetl*. Asta mă fascinează de cîțiva ani, de cînd am revenit în România. Și nu cred că o fac pentru a mai scrie încă o carte, deși petrec mult timp citind asemenea cărți dintr-o lume pierdută. Oricum, dacă mai scriu sau nu încă o carte despre Cabala, nu mai contează. Dar dacă găsesc un roman interesant, e neapărat necesar să-l citesc imediat, chiar dacă nu va ieși nimic din asta.

S.A.: *Cred că ar trebui totuși să scrii despre toate aceste lucruri. Poate ai nevoie pentru asta de o lună sau două fără program în România. Mă întorc la atitudinea ta față de România, care este de-a dreptul unică. Faptul că tu ai plecat adolescent din România și că, din fericire, Tîrgu--Neamț nu cunoscuse trauma pe care alte localități și alte comunități evreiești au cunoscut-o înainte și în perioada*

celui de-al doilea război mondial te face probabil să te raportezi mai ușor, mai senin la experiența ta românească și la România. Nu ?

M.I. : Asta cred că e clar. Într-un fel, eu nu trăiesc, nu pot trăi – pentru că nu cunosc, nu am amintirile, experiențele – o istorie universală sau evreiască sau evreiască-română în general. Nu înseamnă că ignor faptele sau că mă uit într-un fel mai, cum să spun, îngăduitor la drame și tragedii. Cunosc situația evreilor din România interbelică și din perioada războiului, și nu numai din ce am citit despre pogromul de la Iași și alte orori, ci și într-un mod mult mai personal : părinții soției mele au fost în Transnistria, o mătușă de-a ei a fost la Auschwitz – o cunosc personal. Dar atitudinea mea este diferită de cea a soției mele. Nu pot să ignor ce este viața mea și să mă uit numai din altă perspectivă. Eu am perspectiva mea, ea are perspectiva ei, și amîndouă sînt adevărate. Eu nu spun că ea exagerează sau că ce spune nu este adevărat, nu este important, sau nu mă interesează. Nu pot să spun că nu mă interesează, pentru că de fapt, într-un fel, toți evreii și poate toată Europa sînt victimele Holocaustului. Nu contează dacă eu sau părinții mei am trecut prin Holocaust ; am trecut, într-un fel, chiar dacă noi nu am avut experiența asta, prin faptul că sînt însurat cu o femeie care vine dintr-o familie trecută prin Holocaust într-un mod foarte dur – asta creează sigur dimensiunea imediată a vieții mele. Chiar dacă n-am experiența cea mai directă, sau n-am avut-o într-un mod mult mai puternic.

Eu cred că și studiul academic al Cabalei este influențat într-un mod foarte pregnant de Holocaust. Cred că există momente foarte importante în istorie. Nu pot să pun degetul exact. Nu vorbesc acum într-un mod general că

există desigur o traumă, vorbesc de cazuri clare în care, ca să dau un exemplu, cîteva cărți de bază de analiză a Cabalei sînt dedicate victimelor Holocaustului. Cartea lui Scholem *Major Trends* e dedicată lui Walter Benjamin, cîteva cărți ale lui Ișaia Tișbi sînt dedicate părinților lui, care au murit în Holocaust, una din ele chiar înainte de a-i muri părinții, care se aflau în „Imperiul Răului". La fel stau lucrurile în problema hasidismului. Sînt cercetători care cred că hasidismul a creat o atitudine irațională, care nu i-a ajutat pe evrei să înțeleagă ce s-a întîmplat acolo. Și atitudinea lor față de hasidism este total negativă. Așa că nu numai viața mea personală este un accident, că eu m-am însurat cu cineva care vine din Bucovina și are toate amintirile de familie legate de Transnistria și Auschwitz. Dar chiar dacă uit pentru un moment de afacerea personală și mă uit acum în lumea, să spunem, academică. Ce se întîmplă? E influențată într-un mod direct. Dar nu pot să spun că atitudinea mea e mai relaxată, ci că tensiunea mea e o altă tensiune decît a lor. Dar nici nu pot să spun că ei nu au dreptate. Ce pot să spun eu e că asta a fost experiența lor, ce scriu ei scriu ei, ce scriu eu scriu eu și recunosc că ei au, din punctul lor de vedere, dreptate. Dar nu pot acum să subscriu în mod automat și să adopt perspectiva lor într-un mod absolut. Nu ai un unghi care este adevărat, nu pot să spun că experiențele lui Scholem sînt false, sau că Benjamin s-a sinucis din cauza...

S.A.: *...prigoanei nemților. Scholem povestește tot episodul și scrie despre Walter Benjamin și îngerul lui.*

M.I.: Asta sigur că e adevărat. Asta nu e influență istorică accidentală, asta nu e ceva accidental, e ceva esențial.

Dar nu înseamnă că eu trebuie să accept totul într-un mod absolut. Pot să accept ce cred eu că luminează ceva. Și din punctul ăsta de vedere nu cred că sînt mai puțin conștient sau nu văd, știu eu, imensitatea fenomenului. Asta e una, să vezi imensitatea, dar să subscrii în mod absolut la o viziune și să devii total omogen e alta. Cred că și din punct de vedere personal, și din punct de vedere academic, există o problemă, o problemă dublă; și nu mai e o problemă personală, ci o problemă academică. Dacă rămîi cu un singur unghi și vezi tot timpul că totul este mesianism și totul este teorie despre rău... Sînt cercetători care scriu despre rău în Cabala, toată viața lor scriu numai despre asta. Ce pot să fac? Să scriu tot timpul cărți despre rău în Cabala? A fost Holocaust? Da, a fost. A fost foarte rău, teribil de rău. Dar ce pot face eu acum? Să scriu încă o carte despre rău în Cabala? Poate o să scriu odată, dar fără obsesie. Eu, ca evreu, cred că pentru sănătatea mentală e mai bine să găsești un echilibru. Acum nu spun că e mai bine sau e mai rău, nu există nici o paradigmă. Și nu pot să spun acum despre România lucruri pe care experiența mea nu le susține, nu e ceva justificat. Evreii din Transilvania de Nord au avut o experiență total diferită. Cei din Bucovina au experiența lor. Nu pot să spun că experiența lor nu e importantă. Văd că e importantă, văd în familia mea, cum am spus, nu într-un mod teoretic, ci foarte direct. Soția mea n-o să se ducă în Germania niciodată. De ce plec eu în Germania singur? Ea n-a vizitat niciodată Germania. Și eu știu exact ce s-a întîmplat în Germania, dar avem atitudini diferite. Respect faptul că ea nu vrea să se ducă, nu vreau să o conving să se ducă. Sînt atitudini diferite și eu respect atitudinea diferită. Nu

spun că e bună, nu spun că e rea, nu spun că a mea e bună și a ei e rea.

S.A.: *E vorba de perspective care trebuie să coexiste.*

M.I.: Da. Nu putem deveni o masă amorfă în care ai numai o singură referință, nu există așa ceva în lume.

Religie, societate și politică în lumea de azi

Religia și religiosul în sfera publică: în Israel (217); în Rusia (217-218); în România (218-219); Israel: imigranți religioși într-o structură seculară (219); mișcarea religiei către centrul vieții publice (218-219); relansarea religiei după comunism (220-221); renaștere și adaptare (220-221); Islamul azi (221-223); globalizarea (224-230); „n-am profeții" (230); terorismul (231-233); democrație în afara Occidentului? (233-234); antioccidentalismul (234-239); „sînt optimist din fire, dar viziunea mea nu e optimistă" (239-240).

Sorin Antohi: *Din perspectiva ta de specialist în studiul religiilor, unde mai vezi în ziua de astăzi locul religiosului în sfera publică? Cum arată pentru tine problematica asta religioasă într-o lume care în ansamblu e „dezvrăjită", secularizată? Rămîne doar un obiect de preocupare savantă sau există și alte forme prin care religiosul subzistă în lumea modernă și postmodernă? Sau, pur și simplu, cum scrie Marcel Gauchet, lumea noastră „iese din religie"?*

Moshe Idel: De fapt, dacă mă uit la istoria Israelului, e foarte clar că religiosul s-a mutat de la periferie la centru. Acum 30 de ani, și nu vorbesc numai despre alții, ci și despre mine, simțeam că structura culturală a Israelului era foarte diferită. Și asta nu e numai o problemă evreiască sau de istorie a Israelului, văd același fenomen și în cultura islamică. Poate e mai puțin clar în cultura română. Am fost la Moscova și am văzut ce se întîmplă acolo la Kremlin. Totul arată ca și cum nu ar fi existat comunismul.

Toate babele cu lumînări, popii... Totul este cum a fost, numai ceasul s-a mutat puțin...

S.A. : *Pot aduce și un exemplu românesc : pentru prima dată după 1990, în mai 2003, împreună cu amicul Larry Woolf, autorul minunatei* Inventing Eastern Europe*, am vizitat mai multe biserici din Iași. Revin frecvent la Iași, de cîteva ori pe an, dar nu am avut nici timp și nici prilejul să stau mai mult timp în biserici pînă la turul pe care i l-am oferit lui Larry, care voia să-mi cunoască mai bine rădăcinile. Am fost frapat de noua practică religioasă, am auzit alte voci, am văzut alte comportamente. Dacă aș sta în România și m-aș duce la biserică, aș vedea lucrurile astea des și probabil că aș observa mai greu schimbarea. Dar așa, după vreo 13 ani, am văzut o practică rituală cum eu nu mai cunoscusem, de o intensitate incredibilă. Observasem deja, pe stradă și în autobuz, cum toți oamenii își fac cruce atunci cînd trec pe lîngă o biserică. Inclusiv copiii, tinerele îmbrăcate după ultima modă occidentală, tinerii cu aspect de funcționari ai marilor companii. Dar în bisericile din Iași am auzit incantații care-mi aminteau de Grecia și de Orientul Mijlociu, am văzut oameni rugîndu-se cu o fervoare incredibilă.*

M.I. : Din cauza asta cred că ce spun eu despre Israel nu este așa de extraordinar. Am văzut fervoarea de care vorbești și în Rusia, și – într-un fel sau altul – în America, și în România. Dar în România nu pot să compar așa de mult etapele evoluției, pentru că am revenit după o absență prea mare. Dar cred că religiosul de fapt nu a dispărut niciodată. Ce s-a întîmplat a fost de fapt o formă de reprimare. Reprimarea a fost comunistă, a fost capitalistă,

a fost sionistă, au fost tot felul de reprimări, în care oamenii credincioși nu au dispărut, nu au fost omorîți. Nici în comunism nu i-au omorît, deși pe unii i-au aruncat în închisoare, i-au torturat – dar mulți au supraviețuit. Exemplul lui Cleopa este foarte interesant. Dar ce s-a întîmplat? S-a schimbat structura societății și, în structura nouă, oameni care au fost la margine au devenit centrali, iar cei de la centru au devenit marginali. Așa că elementul religios, într-un fel, desigur, a fost marginal înainte, pentru că a fost reprimat. Asta a fost și în Israel. Dintre evreii care soseau, fie că veneau din Africa de Nord, din Irak, din Yemen, din România sau Polonia, marea majoritate erau religioși, dar au venit într-o structură seculară. Structura seculară i-a marginalizat imediat. Conducătorii religioși, tot felul de oameni charismatici, s-au întîlnit cu birocrații: „Ce charismă? Ce ne interesează? Nu te cunoaștem!”.

S.A.: *Statul Israel era un stat secular modern, aflat în ori aproape de faza birocratică, deci aproape de imperativul weberian al rutinizării charismei. În plus, statul era și puternic militarizat, deci oarecum dublu secularizat.*

M.I.: Da. Și, cu timpul, aceiași oameni s-au transformat: nu că ei s-ar fi mișcat spre centru, ci centrul a dispărut, iar ei au fost atrași într-un fel de mecanică culturală. Asta se întîmplă nu numai în Israel, se întîmplă și în Israel, dar poți să vezi azi același fenomen și în America, la dreapta fundamentalistă. Ashcroft, fundamentalist, este acum ministrul Justiției în SUA. Într-un fel, religiosul revine... Eu cunosc teoriile lui Eliade că sacrul nu a dispărut...

S.A.: *Se camuflează, revine...*

M.I. : Eu nu știu ce înseamnă „se camuflează”. Toată chestia asta cu camuflajul e prea mistică pentru mine. Eu vorbesc într-un mod puțin mai sociologic. Sacrul nu a dispărut. A fost un moment cînd Rusia tradițională a fost abolită, și toată ortodoxia a fost ștearsă, a fost marginalizată ; au fost represalii, a fost tot ce vrei, dar multe biserici au rămas. Și oamenii au crezut, dar au crezut într-un mod clandestin, cum au putut : și superficial, și nu știu cum. De fapt, nici măcar 70 de ani de comunism n-au reușit, nu au putut să ducă așa de departe. Bolșevicii au încercat să anihileze credința, apoi a venit un moment în care oamenilor le-a fost frică să facă mai mult, dar nu a fost un moment de ruptură totală. Din cauza asta au supraviețuit elemente, instituții, cărți. Mulți ar fi rîs, și eu aș fi rîs dacă mi-ar fi spus cineva că toate alea or să se întoarcă la Kremlin, iar eu o să le văd acolo cu ochii mei. Comunismul a dispărut și totuși totul este secular, începînd cu oamenii. Dar nu total. Țin minte că pe lîngă Kremlin era o lozincă : „Religia este inima Rusiei”. Asta am putut să înțeleg în rusă. Înseamnă că, de fapt, religia n-a dispărut, de asta eu nu vreau să întrebuințez viziunea lui Eliade despre camuflaj. Pentru el, și în comunism este un camuflaj. Și pentru mine asta este o problemă, fiindcă ajungem la un fel de *coincidentia oppositorum*, unde totul se află în alt loc, în alt fel. Nu, comunismul este poate o religie, dar nu o religie care are în ea elementele altei religii. E fanatism, e nu știu ce, dar nu e același lucru... Explicația mea este mult mai sociologică. Da, sînt elemente seculare, nu prea multe, care au încercat să devină forța conducătoare a Europei...

S.A. : *Nazismul și...*

M.I. : ...comunismul, da, au existat tot felul de forțe, dar se vede că nu a fost de ajuns, sau poate că rațiunea nu are suficiente structuri care să poată rezolva toate problemele, și din cauza asta n-a reușit. Eu nu spun că e bun sau rău. Nu știu. Dar rezultatele acestor încercări nu sînt așa de bune.

S.A. : *Mai exact, s-a încercat substituirea religiei printr-o religie a rațiunii sau printr-un cult al statului și conducătorului. A fost o încercare de a înlocui religiile tradiționale printr-o religie seculară, poți s-o numești religie civică, o formă care, constatăm după două sute și ceva de ani de experiențe, nu a avut exclusiv rezultate pozitive, ba dimpotrivă.*

M.I. : Da, așa e, dacă vorbim pragmatic. A fost o încercare, cîteva încercări, cîteva variații, nu o singură variantă. Nici o variantă, de fapt, n-a reușit. Este ceva, se vede, în structura psihologică umană, un fel de inerție foarte serioasă.

S.A. : *De la neanderthalieni pînă la* homo religiosus.

M.I. : Da. Eu nu spun că acest lucru e bun, adevărat, profund, natural ! Nu știu dacă e bun sau rău. Dar fapt este că oamenii au nevoie de religie și au și alte nevoi pe care nu le poți suplini. Mă uit că în Albania sînt o mulțime de oameni religioși astăzi și ei erau în principiu atei.

S.A. : *În principiu, Albania s-a declarat oficial stat ateist. A demolat biserici, moschei, a interzis religia cu desăvîrșire.*

M.I. : Iar acum Islamul este din nou foarte prezent acolo.

S.A. : *Dar ce religie sau ce religiozitate se întoarce acum, după ce a fost reprimată și refulată? Este una mai virulentă, este una mai aplecată spre exces și fundamentalism, cum vedem în Orientul Mijlociu, este o religie colorată, așa cum mi se pare mie în Europa de Est, cu elemente New Age? Ce fel de religie revine?*

M.I. : Eu cred că în fiecare loc revenirea nu este o revenire *ante facto*, oamenii nu se întorc exact în același loc, după o oarecare pauză, iar acum o iau de la început. Asta este desigur imposibil. Cred că religia capătă mereu și forme actuale. Poate să fie New Age în California, dar nu pentru că a fost odată o religie New Age în America, ci pentru că asta e religia astăzi în California, poate să fie New Age mai mult decît în Mississippi sau decît în Tennessee, unde vedem că formele premoderne de religie sînt forma cea mai răspîndită. Cum în California aceste forme nu erau atît de puternice, precum și datorită altor factori, cultura New Age a putut înflori. Dar nici nu apar fenomene complet noi. În locul unde naționalismul a fost important, naționalismul revine, chiar dacă în forme noi. De exemplu, în Polonia sau în partea catolică a Ucrainei. Noul intră într-un fel de...

S.A. : *...fuziune, sincretism...*

M.I. : ...da, fuziune, sincretism cu vechiul. Deci nu cred că putem vorbi de o structură unică. În locurile unde există probleme serioase – care nu sînt religioase –, ele sînt adoptate și adaptate de religie pentru ca ea însăși să devină relevantă. De exemplu, teroriștii sinucigași. Nu pot să spun că oamenii s-au întors la această formă de sinucidere, fiindcă ea nu e tradițională. Dar exista ca

posibilitate, iar religia o manipulează, dînd o dimensiune religioasă unor activități care sînt numai politice sau militare. Ai putea crede că în lumea islamică tot timpul sinucigașii stăteau la rînd, începînd din secolul al VII-lea...

S.A.: *...așteptînd doar un moment prielnic, ca trecerea vreunui pluton de cruciați.*

M.I.: Nu, se vede că sinucigașii erau puțini în trecut, sau nu erau o forță religioasă. Ben Laden, de pildă, este un om religios, are o structură religioasă. Dar ce face el nu a existat niciodată. Eu nu spun acum că acesta nu e Islam. Nici că este. Ci că Islamul, cu Ben Laden și alții ca el, s-a schimbat. Nu a fost așa înainte, dar acum este, pentru că musulmanii cred asta. Devine Islam, ne place ori nu ne place. Grupurile islamice de „asasini", de la care ne-a rămas chiar termenul în mai multe limbi, nu existau în tot Islamul. Dar dacă toți musulmanii au să înceapă să creadă că acesta trebuie să fie Islamul modern, nu putem face nimic. Nu putem spune că textele islamice sînt texte raționale, că sînt moderate, chiar pașnice. E adevărat, sînt texte raționale, dar acum cine le cunoaște? Nimeni. Așadar, cred că revenirea religiei, de pildă în formele pe care le numim „fundamentaliste", este un fenomen complex, care răspunde în felul său la o mulțime de probleme create de secularism, de capitalismul global și de alte elemente istorice eterogene, care împing religia în tot felul de direcții, mai bune sau mai rele.

S.A.: *Și atunci, încercarea actuală – deopotrivă americană și musulmană – de a rescrie politica internațională în termeni de luptă religioasă, fără concesie între binele suprem și răul suprem, va fi dezvoltarea viitoare a politicii*

internaționale? Cu alte cuvinte, crezi că lumea se umple treptat de Weltanschauungskrieger*, de războinici care se înfruntă pe viață și pe moarte în numele viziunilor lor despre lume?*

M.I. : După cîte văd, asta trebuie să se întîmple, pentru că părțile care se află în confruntare acum sînt prea mari ca să dispară. Ce înseamnă asta? America nu se poate opri din această cursă, pentru că toată economia ei este bazată pe globalizare, iar asta îi împiedică mai mult ca oricînd pe americani să se izoleze pe continentul lor. America o să se schimbe, nu poate să rămînă cum este, dar nu se va izola din nou pentru a construi societatea perfectă sau măcar bună. Americanii nu vor să se schimbe, sau poate că vor și nu pot. Islamul, pe cîte văd, nu poate să cedeze și să spună : „Am încercat ceva, am luptat, am cam eșuat, dar avem o altă idee, mai bună : să devenim puțin capitaliști, puțin occidentali, puțin...”.

S.A. : *...seculari, puțin autocritici și așa mai departe. Adică un fel de copie locală a Occidentului. De cînd există Occidentul ca paradigmă, această dinamică a imitației și refuzului ei a schimbat întreaga lume. Din păcate, ea nu poate fi depășită fără tensiuni, confruntări, învingători și învinși. Imitația tactică a Occidentului, cu gîndul de „a ajunge din urmă și a depăși”, chiar de a învinge și anihila modelul, ca aceea operată de sus în jos în Turcia kemalistă, ori în Japonia epocii Meiji, ori în fosta lume sovietică, nu e decît o iluzie. Schimbarea din interior trebuie să treacă printr-un serios examen autocritic, trebuie să depășească resentimentul, pentru a deveni o senină și*

decisă reamenajare a lumii proprii, începînd de acasă. Dar nu prea văd asta în lumea islamică...

M.I.: Nici eu nu văd că acesta ar fi vectorul. Desigur, e adevărat că există unele grupări, elite, grupuri de interese, chiar guverne, care merg într-o direcție mai pragmatică. Acești actori sociali, economici și politici joacă un joc puțin mai secular, mai occidental, chiar puțin mai democratic.

S.A.: *Da, se poate vedea cazul Pakistanului, unde jocul este de un cinism suprem: o populație masiv și tot mai fervent musulmană, cu elemente de fanatism, dar un stat care, printr-o dură autoritate militară, calmează societatea și scoate bani de la americani cît nu ar scoate prin alte mijloace.*

M.I.: Da, dar e clar că, dacă americanii nu ar fi avut nevoie de Pakistan, regimul autoritar cădea de mult. Ca după cele mai multe lovituri de stat militare – o știm prea bine din America Latină –, regimul ar fi rămas la putere cel mult un an sau doi. Dacă nu ar fi avut sprijinul european, sprijinul american și chiar un oarecare sprijin intern, ar fi dispărut. Și așa, eu cred că o să dispară.

S.A.: *Din nefericire, minat dinăuntru.*

M.I.: Din nefericire. În Egipt, pe de altă parte, vedem un fel de miracol. Și în Iordania. Se poate vedea că și în lumea islamică există șansa unor societăți stabilizate de regimuri mai mult sau mai puțin democratice. Desigur, aceste aranjamente sînt foarte fragile, dar există. Saudiții au cumpărat miracolul, au cumpărat cît au putut să cumpere, dar nu și-au schimbat cu adevărat sistemul, iar acum

au o problemă cu fundamentaliștii. Nici nu știu ce-i costă mai mult, să-i plătească pe fundamentaliști sau să-i plătească pe americani. Dar ceea ce e îngrijorător este că lumea islamică trăiește într-o frustrare generală. O cultură foarte mare, globală, care a dat cîteva imperii mondiale. Toate miturile astea cu Saladin, care inspiră și ecuația pe care o auzeam la Ierusalim tot timpul – Arafat = Saladin –, toată această mitologie istorică are desigur o bază reală într-un trecut glorios, dar alimentează o frustrare profundă și crescîndă. Cum citesc eu ce s-a întîmplat în ultimii ani? Ani în care dezvoltarea științifică și tehnologică a ajuns la un nivel fără precedent, căpătînd un loc central în dezvoltarea globală. Ce s-a întîmplat pe Wall Street în 1999-2000 cu acțiunile *high-tech*, de la *boom* la *bust*, e tot fără precedent. Pe plan global, se trece destul de greu de la un monopol occidental asupra înaltei tehnologii, care generează inegalități și frustrări, la un regim nou al proprietății intelectuale și al capacității de producție și comercializare. Acest proces dificil, accelerat și conflictual, va fi problema omenirii în următoarea perioadă. De exemplu, Intifada a apărut imediat după o perioadă de creștere extraordinară a industriei *high-tech* din Israel. Unii întreprinzători făceau deodată profituri de miliarde de dolari. Citeam în ziar că cineva a vîndut o companie cu 4 miliarde de dolari. Statul nici nu se încumeta să le perceapă taxele, care fuseseră gîndite la o altă scară: cum să te duci să-i ceri omului taxe de 2 miliarde de dolari? Asta s-a întîmplat exact înainte de Intifada. Ca și evoluțiile acțiunilor *high-tech* pe Wall Street. Nu cred că e o pură coincidență. Și palestinenii, și Ben Laden, și Indonezia, și alții văd o lume prosperă care aleargă, aleargă, aleargă și îi lasă tot mai mult în urmă...

S.A. : *...ca o stibie care – cel puțin în percepția lor – îi umilește, îi sărăcește, îi desființează...*

M.I. : ...îi dezorientează, îi lasă fără repere, fără țintă. Toți aceia pe care i-am amintit, ca și alții care se consideră învinșii globalizării – în anumite privințe, chiar sînt – privesc această lume la televizor în fiecare zi, nu se poate spune că nu știu ce se întîmplă. Sigur, ei nu înțeleg, dar nici noi nu prea înțelegem. Numai că ei pot reacționa foarte violent la spectacolul unei globalizări care pare că-i strivește. Poate că globalizarea modelului economic american va produce în timp o lume ceva mai puțin săracă, dar acum decalajele sînt incredibile...

S.A. : *...și accelerat crescătoare.*

M.I. : Da. Dar chiar dacă nu vor mai crește sau dacă vor crește mai lent, căci în situația cînd decalajele continuă să crească, spectacolul acesta devine insuportabil pentru excluși, marginali etc. Devine imposibil ca un om sărac și fără perspective să mai stea liniștit și să se uite la televizor. Un palestinian din Israel vede cum un israelian pe care poate-l și cunoaște și care cu cinci ani înainte nu avea mai nimic vinde o companie cu 4 miliarde de dolari. Un amărît de oriunde vede toate profiturile astea delirante din America, ce urcă și urcă, sute de milioane și miliarde – iar el cîștigă 5 dolari pe zi ! Cum poate rămîne pasiv ? Acum, în acest sens diferența salutară între Europa de Est și Islam este că aici oamenii cred că pot să-și schimbe situația. Ei știu că există un decalaj enorm între Vestul și Estul Europei, dar est-europenii încep să perceapă asta ca pe un decalaj temporar. Amănunt esențial, est-europenii nu mai percep un decalaj cultural în raport

cu Occidentul, ci unul economic, deci pot spera că e vorba de ceva temporar.

S.A. : *Dar nu se amăgesc est-europenii, ca în trecutul lor sovietic ? Nu e o iluzie ca aceea că vor ajunge din urmă și chiar vor depăși Occidentul ?*

M.I. : Nu mai cred că-l vor depăși...

S.A. : *Asta ar fi deci noutatea ! Păi e o schimbare esențială. Dar devin prin aceasta mai realiste așteptările est-europenilor ? Nu-și vor pierde ei speranța după încă o jumătate de generație de așteptări frustrate ?*

M.I. : E greu de prevăzut. Dar eu văd în România, de exemplu, că oamenii încep să intre în noua civilizație *high-tech*, de la achiziția bunurilor de consum la accesul la Internet și la producția de *software*. Decalajul în raport cu Vestul, chiar cu unele țări foste comuniste, este deopotrivă cantitativ și calitativ. Dar parcă nu detectez atîta frustrare și atît pesimism, fiindcă oamenii văd în revoluția *high-tech* o șansă, o speranță. În schimb, mi se pare că în țările musulmane oamenii cred că fenomenul este doar negativ. Așa că ei percep un impas, nu o problemă de timp, de întîrziere relativă pe un drum care ajunge undeva ; nu, ei nu văd nimic. În Afganistan, ce poți să faci ? Încă 50 de ani Occidentul poate rămîne acolo, ca să încerce salvarea situației și transformarea democratică a țării. Dar care afgan poate aștepta 50 de ani, admițînd că ar avea încredere în bunele intenții occidentale ? Palestinienii inteligenți și doritori de pace, destui sînt așa, nu pot nici ei să vadă o ieșire rapidă din actuala lor criză, nici măcar în 20-40 de ani. Deci rămîne problema decalajelor

fantastice care nu dispar, nu dispar destul de repede, ba chiar se adîncesc. Prin urmare, conflictul o să rămînă deschis într-un fel sau în altul. Nu știu în ce fel. Poate par pesimist, dar nu cred că ieșirea e aproape. De ce atacă sinucigașii toate locurile unde vin occidentali ? Nu e numai o problemă cu regimul corupt, ci și cu neînțelegerea sau refuzul faptului că occidentalii vin cu bani și proiecte care pot contribui la o soluție acceptabilă. Ei văd, de pildă, că vecinul care lucrează cu banii aceștia occidentali prosperă brusc, iar invidia este și ea ceva omenesc. Ei, în momentul în care religia intră în toată afacerea asta, consecințele sînt catastrofale. Nu cred că se poate ca americanii să nu mai fie capitaliști, așa cum nu cred că musulmanii nu vor mai fi fanatici în viitor. Ce vreau să spun ? Forma modernă a religiei islamice este fanatismul, iar Islamul este fanatic pentru că problemele create acum sînt integrate într-un mod involutiv, fără ieșire rațională. De aceea, în confruntarea asta nu există victorie.

S.A. : *Toată lumea pierde.*

M.I. : Toată lumea pierde și se zbate, pentru că zbaterea asta e ceva existențial și constitutiv, nu se rezolvă prin forță, durează exasperant de mult.

S.A. : *De aceea, situații ca aceea din Orientul Apropiat sînt blocate, sau sînt astfel percepute – chiar de actorii istorici. Și în Irak situația este sau cel puțin pare blocată.*

M.I. : Și totuși în Irak eu văd o speranță mai mare, pentru că irakienii sînt puțin mai occidentali.

S.A. : *Au fost mai secularizați ; brutal, dar secularizați.*

M.I. : Da. Sper prin urmare că decalajul se poate reduce dacă violențele încetează. Sînt mai mulți bani, acolo au fost francezii și englezii, care au adus elemente de occidentalizare, nu au făcut pur și simplu afaceri. Sper să mai fi rămas ceva din acel aport occidental. Dar conflictul actual nu este ceva ușor și rapid rezolvabil. Asta nu e o problemă economică, nici militară.

S.A. : *Dar ce este ? Un conflict de civilizații, cum spune Huntington ? Deci un conflict irezolvabil ?*

M.I. : Nu știu, n-am profeții, nici măcar pentru alte țări. Toate viziunile astea care pretind că știu prea mult dinainte sînt puțin problematice pentru mine. Eu cred că, așa cum spune Popper...

S.A. : *...în* Mizeria istoricismului *? Da, și eu cred că nu putem prevedea viitorul, din moment ce pentru a face afirmații despre el ar trebui să-l cunoaștem deja, iar noi, oricum, sîntem parte integrantă a prezentului, deci nu putem ști viitorul. Nu putem recurge decît la formula profeției tradiționale, definită de Eliade prin mecanismul de* vaticinia ex eventu*, extrapolarea trecutului și suprapunerea lui cu viitorul.*

M.I. : Așa este. De aceea, eu cred că Popper este foarte important. Nu pentru că mă aflu aici la CEU, unde spiritul lui Popper, grație lui Soros, e foarte prețuit. Într-adevăr, cum spunea Popper, în domeniul social, politic și istoric toate calculele sînt dinainte eronate. Nu contează nici dacă ești inteligent sau nu, nici dacă ai sau nu suficiente informații. Pur și simplu viitorul nu se poate prevedea, vectorii istorici sînt prea numeroși, prea complicați, prea

interactivi ! Nu vreau să fiu nici pesimist, nici tîmpit, nici arogant, așa că vorbesc mai ales despre trecut, încercînd să învăț ceva din el fără a-l reproduce în viitor. Trecutul este destul de clar : toate conflictele actuale au început într-un moment de dezvoltare fără precedent, care a creat deopotrivă avuție și sărăcie, oportunități și excluderi, mijloacele unei dezvoltări accelerate și ale distrugerii planetei. Uite ce s-a întîmplat în Iugoslavia după 1991, cînd ea a început să se dezvolte și mai rapid, părînd că va reuși să-și transforme avantajul relativ în raport cu fostele țări comuniste într-un decalaj net, capabil s-o propulseze în Uniunea Europeană. Mulți credeau în 1990 că așa se vor petrece lucrurile. Și iată că republicile federale nu s-au putut înțelege asupra unei strategii comune de dezvoltare, blocîndu-se în chestiunea redistribuirii resurselor de la nivel federal la nivel republican și local. Dacă Iugoslavia nu era dezvoltată, dacă dezvoltarea accelerată nu ar fi amenințat mecanismul titoist de redistribuire, dacă noile deschideri nu ar fi fost mai promițătoare pentru Slovenia și Croația decît pentru Serbia, Bosnia și alte zone, nu se întîmpla nimic.

Revenind la problema terorismului islamic, s-ar putea ca și Europa de Est să vină la rînd. Sper că nu, fiindcă ținta principală rămîne America și, prin contaminare, tot Occidentul, dar terorismul poate lua în calcul și ținte colaterale, mai puțin bine păzite.

S.A. : *În plus, în Europa de Est, unde există deja musulmani sau cel puțin cetățeni arabi încă din perioada comunistă, iar foștii studenți au devenit oameni de afaceri prosperi și bine conectați cu serviciile secrete de peste tot, precum și cu mediile politice, începe să apară o nouă*

imigrație. Extinderea Uniunii Europene spre Est va aduce și apariția unor comunități imigrante mai mari și mai puțin controlabile. Și acesta e un factor de risc potențial.

M.I. : Sigur, Europa are deja o vastă populație musulmană, care profită de prosperitatea generală...

S.A. : *...fără a participa foarte mult la efortul general de a crea prosperitatea asta...*

M.I. : ...ceea ce îi adîncește complexul de inferioritate și resentimentul. Din cauza asta, cei care au participat la atentatele de la 11 septembrie erau oameni cu educație, occidentalizați. Dar accentuarea influenței elementului islamic în rîndurile tinerilor de acest fel se leagă și de accentuarea, chiar inventarea unei percepții a diferenței ireconciliabile între Islam și Occident.

S.A. : *Sigur, cu cît sînt mai occidentalizați – într-un mod superficial și destul de traumatic, fiindcă e centrat pe accesul la consum și e lipsit de un suport educativ și civic –, urăsc mai mult Occidentul. Din păcate, integrarea acestor tineri a ratat în Occident, în ciuda demagogiei politicienilor cinici ; dar, din nefericire, a ratat și fiindcă tinerii descendenți din medii imigrante nu au făcut ei înșiși destul pentru propria lor integrare, alegînd minimul efort, adică boicotul și ura. În plus, tinerii musulmani occidentalizați – și, astfel, cu mari șanse de a deveni fundamentaliști din resentiment și frustrare, nu din credință – au avut un vehicul : vechea-nouă dogmă a martiriului. A apărut deci un mod de a reacționa la frustrare paroxistic, exploziv – la figurat, dar și la propriu –, un mod folosit în situații-limită, de criză terminală, reală sau percepută – ceea ce*

e în fond totuna. Teroriștii, dacă încercăm să intrăm în „logica" lor, nu s-au mai lăsat pur și simplu copleșiți de superioritatea occidentală creatoare de stigmat, ci i-au răspuns violent, fie și pentru a obține doar o revanșă simbolică pe termen scurt. 11 septembrie a creat, în aceeași „logică", un simbol de durată.

M.I. : Așa este. Dar vreau să lămurim ceva. Eu cred că problema terorismului nu e una psihologică. Nu avem de-a face cu un asalt al psihopaților. Știu că e foarte simplu să spui că teroriștii au fost psihopați. Într-un fel au fost, în alt fel este vorba de o structură pe care poți să o înțelegi. Și din cauza asta mă gîndesc că nu e de ajuns să crezi ca americanii că totul se rezolvă prin democratizare cu forța. Să vedem cum vor deveni musulmanii democrați, ce fel de democrație vor construi...

S.A. : *Da, asta e o viziune utopică. În mod surprinzător, americanii persistă în ea, în ciuda tuturor probelor contrarii. Ei au și această convingere ultimă în supremația ordinii democratice globale în stil american. Și nu vorbesc numai de Bush și* neocons*, ci și de americanul de rînd, chiar de pacifistul care și-a pierdut un copil în Irak. Pur și simplu, avem de-a face în cazul americanilor cu o religie civilă, deci ceva mai intens, mai fierbinte decît alte forme de atașament la democrație, în genul multdiscutatului „patriotism constituțional" al vest-germanilor, dispărut fără urmă în Germania reunificată. În orice caz, democratizarea de sus în jos și din exterior nu e un proces de scurtă durată, nici un proces simplu.*

M.I. : Da, e o cale lungă. Dacă decalajele de care vorbeam rămîn ori cresc, conflictul nu se va închide : nu poți să le

spui irakienilor să fie bucuroși că sînt democrați și să plece acasă. Ei văd altceva la televizor : decalajele. Pentru ei, democrația este o vorbă goală, dacă nu cumva o minciună occidentală pentru a-i ține în frîu.

S.A. : *Așa este. E curios că Africa Neagră nu reacționează mai violent la decalajele acestea, care s-au adîncit mereu după decolonizare, inclusiv din cauza sinistrelor și coruptelor regimuri postcoloniale, aceste sinteze maligne de tiranie tribală și autoritarism occidental. Africa Neagră este probabil prea epuizată de propria sa implozie, de conflictele interne care merg pînă la genocid, de catastrofa sanitară și demografică. Poate de aceea negrii africani nu se revoltă, ci preferă să plece în Europa, pur și simplu, dacă-i duc picioarele și nu li se scufundă ambarcațiunea improvizată.*

M.I. : Da, reacțiile antioccidentale în Africa s-au produs mai mult în Africa de Sud, cînd negrii au văzut ce au văzut la albi în case. Dacă nu vezi, nu poți să te revolți împotriva a ceva ce nu știi, nu face parte din orizontul tău mental.

S.A. : *Așa este. Au mai existat asemenea violențe interrasiale și în alte țări africane, chiar un fel de pogromuri împotriva albilor, uneori instigate și manipulate de diversele tabere aflate în conflict pentru resurse naturale și putere. Istorii tragice, dar care nu s-au coagulat într-o revoltă africană generală contra Occidentului, deși la decalajul de dezvoltare aparent fără ieșire se adaugă și complexa dinamică a rasismului. Negrii chiar au motive să se simtă discriminați rasial, precum și să se agite la gîndul că nu au cum scăpa de această formă de discriminare.*

Dar să vedem și ce se poate spera! Deși noi sîntem niște naturi atît de optimiste... Cine știe, se poate spera ca lumea arabă, avînd resurse materiale și umane considerabile, resursele petroliere în primul rînd, să aleagă calea pe care alte regiuni ale lumii, cum ar fi, de exemplu, China sau India, au ales-o. Și chinezii ori indienii văd la televizor decalajele de care vorbim, dar nu se mai apucă de răscoale și în ziua de azi, au depășit momentul revoltei anti-occidentale și au ales o cale pașnică de competiție și emulație cu Occidentul.

M.I.: Chiar și China?

S.A.: *Da, chiar și China, după reformele lui Deng. India, desigur, este exemplul cel mai bun, fiindcă a reușit să devină o democrație și să rămînă astfel la peste 50 de ani de la decolonizare.*

M.I.: Așa este. Eu consider că ceea ce favorizează India în raportarea ei la Occident și la decalajele generate de globalizare este, pe lîngă munca serioasă, democrație și o educație excelentă, structura sa profundă religioasă și mentală.

S.A.: *Acea pasivitate-seninătate?*

M.I.: Da, precum și atitudinea de renunțare ori cel puțin de neglijare a bunurilor materiale.

S.A.: *Dar cît timp vor mai fi ei „resemnați" la* nirvana*? Văd că și la ei există o frenezie a consumului, imediat ce și-l pot permite. Oare persistența castelor i-a făcut pe indieni să accepte toate celelalte decalaje și discriminări? În fond, pentru un paria nu are mare importanță ce*

decalaje noi mai poate aduce cu sine occidentalizarea, și așa este subom.

M.I. : Așa este. Să vedem cît va rezista și acolo cultura tradițională. Cred că India, din punctul ăsta de vedere, este specială.

S.A. : *Dar China ?*

M.I. : China, nu știu. Într-un fel, China comunistă nu diferă esențial de China confucianistă.

S.A. : *Da, asta este.*

M.I. : Știm cum să manipulăm, fiecare are locul lui într-un sistem ierarhic foarte complex și bine codificat, și într-un fel rebeliunea nu există ; nu doar rebeliunea contra comunismului, ci revolta văzută într-un mod cultural profund. Abținerea de la revoltă e la chinezi o combinație de „nu știu", „nu pot", „nu vreau", și de toate la un loc.

S.A. : *Pe de altă parte, chinezii reacționează totuși împotriva Occidentului, în sensul că îi opun, s-ar părea, o adevărată strategie : încet-încet sînt admiși în toate organizațiile internaționale, inclusiv în Organizația Mondială a Comerțului, prin simpla putere a forței lor de consum, care la nivel de individ este nulă sau aproape nulă, dar la nivelul unui miliard și jumătate de locuitori este colosală. Prin asta, precum și prin absorbția treptată a capacităților de producție și de consum ale Occidentului, în urma procesului vast de relocalizare,* offshoring *și* outsourcing, *ei de fapt luptă cu Occidentul în felul lor.*

M.I. : Și se adaptează într-un mod lent.

S.A. : *Ca o picătură chinezească, cum se spune. Și ca în artele marțiale, unde combați mai bine folosind armele adversarului, chiar energia sa.*

M.I. : Da, este vorba de un fel specific de adaptare. Înțelegerea politică și capacitatea tactico-strategică a conducătorilor chinezi sînt extraordinare, deoarece au generat mereu sprijin popular. N-am avut nimic de acest gen în Rusia. În Rusia a fost ceva brutal : „Dacă nu vrei să aderi, te băgăm în Gulag" ; eventual : „Dacă taci, înduri și muncești din greu, nu-ți face nimeni nimic". În China a reușit un pact politico-social mai complex, interiorizat de populație în cele din urmă...

S.A. : *...după ce a trecut prin cîteva episoade de o brutalitate incredibilă, cum ar fi „revoluția culturală".*

M.I. : Ai dreptate. Pe de altă parte, ce înseamnă acum, la scara Chinei, un masacru ca acela din Piața Tienanmen ? În Occident, s-a considerat că asta a fost o revoluție, dar e ca și cum ai spune că într-un sat, într-un bordei, cineva s-a revoltat. Iar după masacrul din Piața Tienanmen, care s-a petrecut în 1989, ce a mai fost ? Nimic. Iar represiunea s-a retras în planul doi sau trei. De aceea vorbesc de un fel de cooperare tacită, *volens, nolens*. Nu că simplii chinezi vor să fie comuniști, dar este ceva în cultura lor care îi face să coopereze cu ceea ce li se impune de sus. Nu e un leninism simplu, revoluționarist și voluntarist, ci e ceva mult mai subtil, mult mai interesant. Există în continuare congrese ale partidului comunist, steaguri roșii și pionieri, dar într-un fel colectiv liderii știu cum să-i manevreze pe oameni și să le dea cîte puțină libertate, o doză, nu știu cum să spun, cînd e strict necesar.

S.A. : *Și crezi că asta se întîmplă deoarece China are în esență o cultură laică articulată pe confucianism ?*

M.I. : Da !

S.A. : *Așadar, avem de-a face cu un fel de anomalie la scară globală. În mai toate alte locurile, dacă nu de-a dreptul în toate, religia joacă un rol important. În China, dimpotrivă. Chinezii, chiar savanții cu care conversăm noi, nu au habar de ce ne agităm noi atîta ca să înțelegem religia. Pentru ei, religia nici nu există !*

M.I. : Exact. Dar ei au în schimb înțelegerea situației politice a omului...

S.A. : *...fără să se complice cu problema teologico-politică !*

M.I. : Exact. Conducătorii chinezi nu sînt nici machiavelici, nu sînt nici utopiști, ei sînt practici. Ei înțeleg – nu știu cum, sigur că cei care s-au născut în China știu și înțeleg lucruri care mie îmi scapă – că oamenii vor statornicie, stabilitate, liniște. Și le administrează în tot felul de doze, după caz.

S.A. : *Dar asta nu este pînă la urmă tot o „inginerie socială utopică", cum spunea Popper? Sau poate e vorba de un sistem gigantic care nu are însă planuri maximaliste? Supraviețuirea și autoreproducerea sistemului sînt maximele obiective, deci poate de aceea sistemul rezistă forțelor interioare și exterioare.*

M.I. : Sigur, nu e ca sistemul comunist, cu planurile cincinale ca să ajungă din urmă și să depășească Occidentul, ori cu viziunea paradisului proletar. Pentru chinezi, toate afacerile astea sînt acum minore.

S.A. : *E deci o imensă inginerie sistemică, ce s-a întors după faza sa acut utopică la una minimalistă, la dinamica sa aproape statică – dacă se poate spune astfel –, o evoluție aproape imperceptibilă, măsurată cu o clepsidră multimilenară. În această perspectivă, occidentalii sînt niște isterici ai timpului scurt.*

M.I. : Sigur. Și e ceva diferit atît de India, cît și de America, unde în centru se află un acerb individualism : cine poate poate ; cine nu poate nu poate și piere. În China există un fel de grijă, de planificare...

S.A. : *...precum și de moderare și amortizare a șocurilor.*

M.I. : Da, ceva mult mai subtil decît sistemele de administrare și guvernare din alte locuri.

S.A. : *Bine, am mai lămurit o problemă... Dar dacă nu putem să facem prevederi și nici nu vrem să vorbim despre viitor, cum ne încheiem dialogul ? Putem vorbi de stări de spirit, sentimente și presimțiri, dacă refuzăm prognozele și profețiile ? Ești optimist în legătură cu viitorul ? Mergem oare într-o direcție bună ca planetă, ca ființe umane ?*

M.I. : Sînt optimist din fire, dar în mod instinctiv ; optimismul meu nu e bazat pe o previziune clară. Viziunea clară, dacă se poate vorbi despre așa ceva, nu e tocmai optimistă. Nu e optimistă pentru că nici nu vreau să fiu optimist. Dacă înțeleg – dar nu e sigur că înțeleg – forțele care intră în ecuație, pur și simplu nu rămîne mult loc pentru optimism. Sper ca pînă la publicarea dialogului nostru lucrurile să se schimbe în bine, să se vadă că am greșit vorbind așa de pesimist, și să vedem pacea universală a lui Kant. Dar am o îndoială serioasă că așa se va

întîmpla. Și asta nu fiindcă oamenii sînt răi, ci fiindcă există tot felul de forțe, organizații și sisteme ale societății care duc în direcții opuse.

Dar vom trăi și vom vedea...

Indice de nume

S

Ș

T

V

W

Y

În aceeași colecție

au apărut:

Încet, spre Europa
Vladimir Tismăneanu în dialog cu Mircea Mihăieș

Locurile unde se construiește Europa
Adrian Severin în dialog cu Gabriel Andreescu

Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România
Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi

Convorbiri neterminate
Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea

Mai avem un viitor? România la început de mileniu
Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi

Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România
Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi

Transformări, inerții, dezordini. 22 de luni
după 22 decembrie 1989
Andrei Pleșu și Petre Roman în dialog cu Elena Ștefoi

Urmele timpului. Iluzii românești, confirmări europene
Serge Moscovici în dialog cu Adrian Neculau

Schelete în dulap
Vladimir Tismăneanu în dialog cu Mircea Mihăieș

Chipul morții
Marius Oprea în dialog cu Vladimir Bukovski
despre natura comunismului

Ceea ce ne unește. Istorii, biografii, idei
Sorin Antohi în dialog cu Moshe Idel

www.polirom.ro

Redactor: Dan Petrescu
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Alexandru Popovici

Bun de tipar: septembrie 2006. Apărut: 2006
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. Box 266
700506, Iași, Tel. & Fax (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 030174
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tipografia S.C. PRINT MULTICOLOR S.R.L. Iași
str. Bucium nr. 34, Iași, 700265
tel. 0232-211225, 236388, fax. 0232-211252

DUPLEX

„Nu avem aşa de multe întrebări pe care să ni le punem singuri, nu sîntem aşa de deştepţi, dar întrebările trebuie să le găseşti sau chiar să le copiezi de undeva. Şi eu cred că asta e treaba cea mai simplă: te duci şi citeşti ce-au scris şi alţii, în alte culturi, fără presiunea utilităţii imediate, dar mereu atent. Trebuie să aştepţi activ ideile noi, căutînd peste tot. De asta sînt bucuros că am cultura mea română."

Moshe Idel

„Chiar dacă diversitatea României s-a pierdut în bună parte, risipită de istorie, ea mai poate fi recuperată încă în spaţiul comun al memoriei. Cartea aceasta, menită în primul rînd să readucă în sfera publică românească, dincolo de cercurile savante, portretul şi ideile unui compatriot – nu există *foşti* compatrioţi! – de care trebuie să fim mîndri, invită şi la un asemenea exerciţiu de memorie."

Sorin Antohi

EDITURA POLIROM

ISBN 973-46-0487-2
978-973-46-0487-6

www.polirom.ro